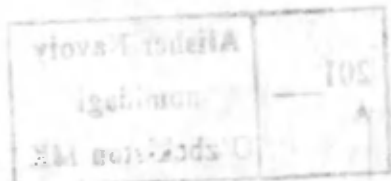

Омон Мухтор

МУҲАББАТ ЎЛИМДАН КУЧЛИ

(ДЕНГИЗ ТУБИ,
САҲРО ҚАЪРИДА)

Роман

Гафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2012

УДК 821.512.133-3

84 (5Ў)7

М93

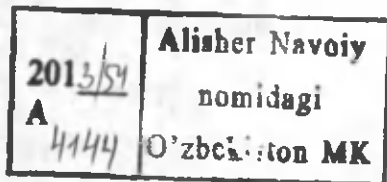
КБК 84 (5Ў)7 - *Ушбу асар*

Омон, Мухтор.

Муҳаббат ўлимдан кучли (Денгиз туби, саҳро қаърида): роман/М.Омон. — Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. — 212 б.

ISBN 978-9943-03-478-5

Таниқли адиб, Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби. Давлат мукофоти лауреати Омон Мухторнинг ушбу романи ўзи қадимий, лекин уни ҳар бир қалб янгилаб турувчи энг олий туйғу — муҳаббат тутрисида бўлиб, асар тили жозибали, шакли қизиқарли, сирли воқеа-ҳодиса ва саргузаштларга бой. Ўйлаймизки, асар Сиз, азиз ўқувчиларга манзур бўлади.

ISBN 978-9943-03-478-5

УДК 821.512.133-3

КБК 84 (5Ў)7

© Омон Мухтор
© Фафур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2012 й

10 40998
2/1

МУҚАДДИМА

Ичкари ташқарига чиқмоқ истаюр,
Истаюр ташқарида моҳни.
Ташқари ичкарига кирмоқ истаюр,
Истаюр ичкарида Оллоҳни...

Икром Отамурод

Зухра Ерда нурга зор,
Осмондаман, деб ўйламанг...

Зухра Алиева

Бомдод пайти. Икки маҳалла наридаги масжид томондан азон элас-элас эшитилиб, руҳим алланечук маҳзун тортган ва бунга зид ҳар тонгда бўлганидек, парвозлана бошлаган бир дам эди.

Дераза олдида туриб, тўрт қаватли бино томидан баландроққа бўй чўзган кўм-кўк дарахтларга тикилганимча, нималигини ўзим ҳам аниқ айтолмайдиган, ҳаётга дохил узук-юлуқ гапларни хаёлдан кечираётган эдим.

Дунёда одам борки, ўзини олижаноб деб ўйлайди. Биров мабодо мен ёмонман, мен тубанман, деган тақдирда ҳам, билингики, бу ноз-фиरोқдан бошқа нарса эмас. Айтган гапига ўзи иштибоҳ билан қарайди. Тарих бўйи шундай бўлиб келган.

Умуман, одамлар ҳаётларида бўлган хатолар, гуноҳларни тан олмасликка мойил. Худо йўлиқтирмасин, лекин агар

тасодифан дуч келсангиз суҳбатлашиб кўринг, ҳаттоки пихини ёрган жиноятчи ҳам оқланишга ҳаракат қилади. Менинг гуноҳим йўқ, кутилмаганда шунақа бўлиб қолди, дейди. У баъзан тарбия етишмагани, баъзан шароит нобоп эканлигидан қабиҳликка боргандек таассурот уйғонади. Купинча терговчи унинг айбини бўйнига қўйгунича терлаб кетади.

Гоҳо бундай баҳс чиқади. Одамларнинг неча фоизи доно, эзгу, сахий? Неча фоизи аксинча, нодон, ёвуз, манфаатпараст? Албатта, буни ҳеч ким ҳисоблаб кўрмаган. Ҳисоблаб бўлмайди ҳам! Бир томондан, биз кўркем деб билган кишида етарлича қусурлар бор. Хунук аталган кишида эса улугворлик учқунлари топилади. Иккинчи томондан, бир йўлда кетаётган одамларни қандай қилиб «сарак-пучак»ка ажратасан? Биз ким бўлибмиз, буни дунёдаги улуг ҳакамлар ҳам бажаролмаган... Аммо Ёзувчи доим мураккаб бу жараёнга «шўнгиш»га уринади. Худо кечирсин, У Зот яратган бандаларга «шакл-шамойил» бермоқчи бўлади. Гап шундаки, одамлар орасида юрган Ёзувчи барчадан ҳам кўра кўпроқ, ўзини олижаноб деб билади (балки, шунга ҳаракат қилади). Яна «даҳшатли» жойи, одамлар устидан «ҳукм юритиш»га ўзини ҳақли, бу унинг вазифаси деб тушунади... Қадим замонлардан то ҳозир Ёзувчи Биргина оламини Икки олам — Нафрат ва Муҳаббат оламига ажратади. Ким нима демасин, Ёзувчи — муҳаббат қули. Муҳаббатга эид келган ҳар қандай ҳолатга энг аввал, унинг ўзи нафрат кўзи билан қарайди. Қўйиб берса, ҳаёт минг турли зиддиятлардан иборат эканлигини тан олмагандек, соддаларча Бугун Дунёни муҳаббатга ўраб ташлагиси келади. Ёзувчи бундан бошқача бўлолмайди...

Дераза олдида туриб, шуларни ўйлаганимча, бир инсоннинг яқин ўтмишдаги қисмати ёдимга тушди.

Биринчи қисм
ФИЛЛАР ҲАЁТИ

Суратлардан бирида парпарак. Осмонда чарх ураяпти. Унинг чангини эслатган ост темирига мушукка ўхшаб фил боласи занжир билан боғланган.

Иккинчи суратда саҳроми, аллақандай тақир ер. Бу сурат парпаракдан туриб олинган бўлса керак, бири-бирининг пинжига кириб, чумолидек ғимирлаб ётган тўда филлар.

Яшайдиган, ўтлайдиган жойи қолмаганидан, йигирма олтита фил боласини (дастлабки сурат) қайсидир қўриқхонага кўчириб, бошқа икки юзга яқин филни (суратга туширгандан кейин) отиб ташлашган экан...

* * *

— Марва! Сизни!

Телефон қачон жиринглади? У сезмаган эди.

Китобдан бошини кўтариб гангиб қаради.

Қабулхонада улар икки киши рўпара икки столни эгаллашган. Ҳазрат деган йигит бошлиқнинг ёрдамчиси; у — котиба.

Унинг исми — Марварид. Лекин барча Марва дейишар, бунга ўзи ҳам одатланиб қолган эди.

Ўрнидан туриб, Ҳазратнинг қўлидан дастакни олганича, ўйчан мулойимлик билан:

— Лаббай, — деди.

— Салом алайкум. Яхшимисиз, Марважон?! Тинчмисиз?!

— Яхши. Ўзингиз... — деди Марварид бир оз ҳаяжонланган, шунинг баробарида, тараддулланиб-ташвишланган кўйда.

Ҳозир Иброҳимнинг қўнғироқ қилишини у хаёлига келтирмаган эди.

Булар икки йилдан буён таниш. Ҳафтада бир — жума кунлари кўришиб туришади. Бу — Марварид учун байрам эди! Ҳафта бўйи шу кунни пойлар, кейин соат санаб, кеч киришини кутар, кеч киргач, йўлнинг нариги бетидаги бекатга қараб югурар эди.

У бугун ҳам соат санаётган эди.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Марважон! Бугун боролмайдиганга ўхшайман. Режа бузилди...

Марварид болаликдаги дугоналарини йўқотган, улардан узоқлашиб кетган. Кейинчалик топган яқин дугонаси йўқ ҳисоби! Йигитлардан ҳам дўсти йўқ эди. Умуман, ҳаётда унинг кўпчилик билан муносабати қисқа ва қўнғилсиз кечган!

Иброҳим ажойиб йигит! Унинг бир хислати Марваридга ёқарди. Айрим йигитлардек у қиз билан танишгач, тезда «қўлига эрк» бермаган, ҳамонки эрк бермас эди. Эҳтимол, шу боисдан, Иброҳимга Марварид ишонган, ўргана бошлаган эди. Иброҳим уни ёқтирадимиз? Нега кўришиб юрибди? Мақсади нима? — Марварид билмасди. Узи-чи?! Қўнгли қандай? Бу йигит билан қайси кучага кириб, қаергача бормоқчи?! — Бу ҳам унга қоронги эди. Булар тўғрисида ўйлашдан — Марварид қочар, ўйлашга қўрқарди. Чунки бутун дунёда унинг Иброҳимдан бошқа кишиси йўқ.

Иброҳимнинг кела олмаслиги сабаби жиддийми? Балки, бирон корҳол рўй бергандир?! Сўраш керакдир? Аммо Марварид паришонланиб, нафас ютиб турарди.

— Эски оғайнилар қўйишмаяпти. Давра экан! — деб сўзини давом эттирди Иброҳим. — Қўлга тушиб қолдим. Хафа бўлишяпти.

Марварид масалага тушунган эди.

Ортиқча чайналмади.

— Демак, кейин...

— Кейин. Лекин мен сизни кўришим керак. Душанбами ёки сешанба!

— Майли, — деди Марварид.

У дастакни илиб, қайтиб ўз ўрнига утди.

Икки йил ичида улар бир марта кўришолмаслиги дунёнинг тўнтарилиши эмас! Шунга шунчами?! — У изтироб чекишига арзимаёди! Иброҳим кўрсатган сабабга Марварид баҳона деган шубҳа билан ҳам қарамайди. Иброҳимнинг ўзига ишонганидек, ҳар бир сўзига ҳам ишонади! Айниқса, Марварид Иброҳимни оғайниларида рашк қилиб, унинг эркини бўғишни истамайди. Умуман... бу кун режа бузилганини айтмаганда, улар ҳар қачонгидек гаплашишган, ҳамма нарса оддий, табиий эди.

Бироқ Марварид ўз ўрнини эгаллагач, аввалига бир оё фаромушлик туйди. Юзига кимдир тарсаки тортган боладек ҳолатни сезди.

Кўп утмай пайқади: кўнгли нотинч, гаш эди. Юрагига гулгула тушган эди.

У ногоҳ эслади:

«Эски оғайнилар» — Иброҳим бир пайт ишлаган идора хизматчилари! Улар тўғрисида, ишдан кетган кунлари тўғрисида Иброҳим одатда, нохуш-асабий сўзлар эди.

Марварид ҳозир шарт ўрнидан туриб Иброҳимга кўнғироқ қилиш, унга мен билан кўришманг, бўпти, лекин уларнинг ёнига ҳам борманг, дейишни уйлади.

Йўқ, утирган ўрнидан қимир этмади.

Сал ҳуркиб, саросималаниб ҳамхонаси томон кўз ташлади.

Ҳазрат илк қарашда олижаноб инсон! Хушсуҳбат, билимли.

Аммо ишхонадаги одамки бор, у барчасининг ҳаётини ипидан игнасигача аниқлаб-хабардор бўлиб юргиси келади.

Бунинг устига, Ҳазрат бошлиққа ҳаддан ташқари фидойи. Жонини тиккан. Хизматчилар ҳақида бу йигит ҳойнаҳой, бошлиққа ахборот ҳам бериб турса керак!

Марварид у билан эмин-эркин гаплашади. Ҳасратлашади. Апоқ-чапоқ! Лекин унга кунглида ишонмайди. Шубҳа билан қарайди.

Қисмат экан...

Марвариднинг ҳаётида ёруғ саҳифадан қоронғу саҳифа кўп! Аввалдан шундай.

Бу зулматга у аксар, кимнингдир назар ташлашидан хавф-хавотирда яшайди.

Мабодо кимдир ундан ҳаёти тўғрисида сўраса, у гапни тез бошқа ёққа буради. Кўзларини олиб қочиш баробарида, қўллари, оёқларини ҳам негадир яширишга уринаётгани, танига титроқ тушиб, буни зўр бериб енгишга ҳаракат қилаётганини сезади. Уни тер босади.

Марварид шу боис, бошқалардан ҳам кўпроқ Ҳазратдан ҳайиқади.

У ҳозир Иброҳим билан гаплашиб, кунглидаги дардларини Ҳазратнинг олдида изҳор этолмас, буни истамас эди!

Ўзини бепарво тутган бўлиб, яна қўлидаги китобни кўздан кечира бошлади.

Ёшлиқдан Марварид, ҳар хил сафарномалар, саргузаштларга қизиқар, асосан тарихга, жугрофияга тегишли китобларни ўқир эди. Табиат оламига бағишланиб, рангин суратлар босилган китоблар уни айниқса қизиқтирарди. Баъзан идорада ҳам ўқиб ўтирар эди.

Ана, у китобга мук тушган; бироқ энди филлар ҳаёти акс этган қайси суратга тикилиб, қандай ёзувларни кўздан кечираётганини ўзи ҳам сезмаётган эди.

Шу кун ишхонада бошлиқ йўқ — атроф туманларни айлангани кетган. Қабулхона жимжит эди.

Туш пайти яқинлашган.

Ахийри...

телефонни қуриқлаб, соядек қадалиб ўтирган Ҳазрат ўрнидан кўзғалиб, чой ичгани эшикка йўналди.

Марварид шошганича, телефон ёнига борди. Нафаси бўғзига тикилиб, рақам тера бошлади.

Беш дақиқа...

ун...

йигирма...

уттиз...

Натижа бўлмади!

Кейин:

— Алло. Менга Иброҳим ака керак!

— Қанақа Иброҳим?! Адашдингиз.

— Алло. Менга Иброҳим...

— Дунёда Иброҳимдан кўпи борми?! Қизиқ одам экансиз.

— Алло. Менга...

— Қуйсангиз-чи! Бошқа ишингиз йўқ шекилли, синглим.

— Алло...

— Ҳадеб қунгироқ қилишавуради!

Бардоши тутаб, дам сайин юраги ёнаётган Марварид телефонни ҳам, қабулхонани ҳам қолдириб, югурганича кўчага чиқди.

«Худойим! Бу ёғи нима бўлади?»

Тугрига қараб юрди.

Кетди.

Кетди.

Ниҳоят, яланг-бепоён бир ўтлоқзорга бориб қолди.

Назариди, Иброҳим шу атрофда юргандек эди...

2

Иброҳим ҳали бу ерга етиб келмаган эди!

Бу кун у не савдоларга йулиқаётганидан беҳабар.

«Эски оғайнилар» билан баъзан кўча-кўйда, баъзан маъракатўйда кўришарди. Лекин минг йилча бўлди, улар билан бир даврада ўтириб, ош-қатиқ бўлмаган.

Минг йил бурун Иброҳим «Иқтисод ва сиёсат» деган идорага ишга кирган, бу ерда Бош Раҳбар билан тезда ораси бузилган эди.

Бош Раҳбар — Ғайрат Суръат маълум обрӯта, мавқега эга киши эди. У онадан тугилганию оғзидаги сўргични ташлаган кунлардан бошлаб давра тўрида ўтириш, хонлар, бекларга ўхшаб одамлар устидан ҳукмронлик қилишга, уларни ўзи истаган томонга етаклаб, истамаган томондан қайириб олишга одатланган эди! Бундай тоифа айвончали шапка, сариқ кител кийган раҳбарлар тўғрисида — гоҳо қўрқув аралаш ҳолатда — феъли оғир, муомаласи дағалроқ, аммо ишнинг кўзини билади, ўзи яхши одам, дейишади. Айримлар меҳрлари тошиб, ҳатто ийиб, динга алоқасиз бир тарзда иймонли одам, деб ҳам қўйишади. Шуҳратпараст, мансабпараст, дабдаба-асъасага берилиб, ўзини салкам — наузамбиллоҳ! — Худо деб билган бу тахлит фиръавнларда иймон нима қилади? У масжид қурган тақдирда ҳам, бирор савобга эга бўлмаса кераг-ов!

Ғайрат Суръат, қисқаси, «халқ», деб айюҳаннос солгани кўйда, халқни оёқ учида кўрсатар, идорада, юрган йўлида «Жалабни боласи, энангни! Зангар. Қизиталоқ» деб ҳаммани сўкиб ҳам кетаверарди. Бу ерда одамлар, ёқимли бир сўзни эшиттандек, қўл қовуштириб тураверишарди. Шунга ўрганиб қолишган эди! Инсоф юзасидан айтганда...

Аҳён-аҳёнда бўлса-да, кимдир мажлисда минбарга чиқиб, Ғайрат Суръатни чимчилаб қўйгандек, оз-моз танқид қилган пайтлар ҳам учрар эди. Ғайрат Суръат «танқидчи»ни эртаси куниеқ ҳузурига тутиб келтириб, мансаби ёки ойлигини кўтарарди. Тинч юр, ўзинг ўтирган шохга болта урма, дерди. Танқид қанчалик одамларга ёқса, у шунчалик нархни юқори белгиларди. Шу боисдан, аҳён-аҳён бўлса-да, бақириб-чақириб мажлисни «гуллатадиган»лар топилиб турарди. (Бир гал қайсидир хизматчи минбарга чиқиб, ким ҳақда, нима деяётганини ўзи ҳам билмай, қўлини олдинга чўзганча «муртадлар» деб хайқирган эди.)

Аммо мажлис бўлмаган одатдаги кунлар ҳамма офтобда қовжираган гулга айланарди.

Биров миқ этмайди.

Одамлар оғзига сув олган.

Талқон солган.

Аллабир хорижий фильмда бошлиқ ечин, деса шаппа ечина бошлаган идора ходимини кўрсатишган эди! Бу идорада ҳам хизматчилар гурур ёки номус туғрисида уйламайдиган бўлиб кетишган эди.

Иброҳим эса ўйин шартини қабул қилмаган эди.

У Гайрат Суръатга қул бўлишни истамади.

На ҳақоратга чидади, на ҳимматга қаради.

Охир душманга чиқди!

Гайрат Суръат Иброҳимни йўқотиш пайига тушди.

Ундан айб қидира бошлади.

Қидирган — топади!

У хўжалар авлодидан, мулланинг ўғли эканлигини аниқлади.

Бу «айби» ишдан бўшатиб юборишга кифоя бўлди.

Иброҳим Гайрат Суръат кутганидек, бошқа бир идорага ишга кирмади. Қайси идорада ишласа ҳам, Гайрат Суръатнинг узун қўли гирибонидан тутаверишини ҳис этди. Бунинг устига «эскилик тарафдори» деган тамга унинг манглайига босилган эди. Шаҳардаги заводлардан бирига бориб, меҳнат кишилари орасидан жой олди. Олий маълумотли эканлигини унутди. Зиёли хизматчидан қўллари машина мойи ишчига айланди.

У падарингга лаънат, деб Гайрат Суръатни унутиб кетаверса, шу билан олам гулистон, бу воқеа балки тутар, тинчиб кетар эди! Бироқ...

Иброҳим дардини ичига ютолмади.

Икки киши қилич кўтариб майдонга чиққан;

Иброҳимнинг қиличи синиб, Гайрат Суръат голиб келган эди.

У энди Иброҳимнинг устидан қаҳ-қаҳ отиб кулмоқда эди!

Иброҳим бунга чидаёлмади.

У — ёш йигит эди. Номусли эди. Гурурли эди.

Ғайрат Суръатни янчиб-топтаб, шоирлар айтмоқчи «мен ҳали ўлганим йўқ!» ёки «тирикман ҳамон!» дейишга шахдланди.

Кейинчалик у ўз ишидан пушаймон бўлди. Болалик қилдим, эҳтиросга берилдим, жоҳил бир кимсага тенглашиш шарт эмасди, қолаверса, замон шу безбетлар, ёвузлар замони, деб ўйлади. Лекин ўшанда ўзини тўхтатиб туролмади. Шуро сиёсатини кўнглида кўп ҳам қўлламагани ҳолда, ўзи «шўроча» иш қилди.

Икки-уч кун эринмай машинка чиқиллатди:

Ғайрат Суръат — чўчқа

Ғайрат Суръат — чўчқа

Ғайрат Суръат — чўчқа...

Кейин бир куни саҳарлаб таниш идорага борди.

Қоровулни гапга солиб, чалғитди. Кўча эшикдан Ғайрат Суръатнинг хонаси эшигигача, зина тутқичидан деворларгача — ҳаммаёққа қоғоз елимлади.

Идорада ўша куни бўлди тўполон!

Ёзувга кўзи тушмаган зот қолмаган эди.

Ғайрат Суръат шу кундан эътиборан «чўчқа» лақабини олди. Бу ном унга ёпишди-қолди.

У Иброҳимдан интиқом олиши керак эди.

Иброҳим — душман эди!

Аммо Ғайрат Суръат ўзини лоқайд-бепарво тутди.

Енгилганига иқроор бўлдими?

Қолаверса, оддий ишдаги одамга нима дейди?

Афтидан, улар орасидаги муносабатни эшитган-эшитмаганга гап тушунтириб, эл ичида бадтар шармандаи шармисор, дoston бўлишдан қўрқди ҳам!

Улар қайтиб юзма-юз келишмади.

Иброҳим Ғайрат Суръатга уни варанглатиб отгани милтиқ етишмаётганини биларди!

Шунга қарамай, ана, ойлар, йиллар ўтиб, рўй берган бу воқеани унута бошлаган эди. Ўз ишини қилиб, ўз тирикчилигини кўриб юрар эди. Осойишталанган эди! Совиган эди!

Дарвоқе...

Эслашга ҳам арэимайдиган бир ҳолат:

Ўтган йилмиди, олдинги йилми?!

Иброҳим ўзи ишлаган заводдан кечки пайт кўчага чиқди.

Узун хиёбон. Беш юз қадамча юрилади. Кейин, бекат.

Автобустга миниб, уйга жўнайти.

Унинг қаршисида бехос олача тўнга ўранган йигит қомат тиклади:

— Чилим!

Унинг ёнида шу пайт, дарахтзорда яна икки йигит кўринди.

Иброҳим уларга аҳамият бермай, чўнтагидан тамаки чиқарди.

— Яхшисидан! — деди олача тўнли йигит.

— Яхшисига пул йўқ. Етишмайди! — деди Иброҳим.

Оббол

Биқинига қаттиқ бир нарса ботди. Димоғига қўланса ҳид урилди.

Кеч кириб, эндигина чироқлар ёна бошлаган. Лекин кўчада одам кўринмайди.

У энди газабланди.

Унга газаб куч бағишлади.

Қўлидаги тамакини индамай қайтиб чўнтагига солди. Кейин, кўча кўрган, кўчага хос лисонни билган йигит эканлигидан, безориларни биринчи навбатда гантиб, сал орқага чекинтириш учун имкони борича қаттиқ ҳуштак чалди.

Шу паллада — Худонинг қудрати! — унинг ўзи ҳам кутмаган бир ҳолда, хиёбоннинг икки томонидан икки тўп киши баланд товушда гапириб, кела бошлашди. Йўлни тўсган йигитлар ҳуштак изидан ёпирилган оломонни кўриб, нима бўлаётганига ҳам ақллари етмай, дуч келган томонга ура қочишди. Ажинадек зумда ғойиб бўлишди...

Иброҳим бу ҳолатни баъзан шунчаки кулиб эсларди, холос.

У — орадан, ана, ойлар, йиллар ўтиб, яна «эски оғайнилар» билан бир даврада ўтириши, қайтиб уларга яқинлашгандек иш тутишининг албатта, ҳеч ҳожати йўқ эди! Муносабат бунга тақозо этмасди. Даврага унинг кўзи учаётган ҳам эмасди. Шароит шундай бўлиб қолди! Иброҳим бош буролмади!

Иброҳимнинг «эски оғайнилар»и:

1. Кабир Ҳожи
2. Шоди Турсун
3. Бутавой Нодир
4. Акмал Рашид

деган йигитлар эди.

Иброҳим аскарликда юриб, ўқишга кечроқ кирган эди.

Тақдир тақозоси! — унга тенгдош, лекин ўқишни ана-мана битирадиган бу йигитлар билан у маълум муддат ижара кулбада бирга турган, ўшанда қадрдонлик муносабати туғилган, бу муносабат билим даргоҳини тутатгандан кейин ҳам улар ўртасида сақлангандек эди. Иброҳимни бир йили «Иқтисод ва сиёсат» идорасига ишга жойлаштириб қўйган ҳам шу йигитлар эди. У қандай муомалада бўлмасин, булар доим унга нисбатан ўзларини олдиндан ўртоқ, дўстдек тутишган, ҳарҳолда шунга ҳаракат қилишган эди. Иброҳим Ғайрат Суръат билан ёвлашиб, ниҳоят ишдан кетгач, бу йигитлардан ҳеч ким уни қийнаб, ундан гап сўрамаган, унга ортиқча бирон нарса ҳам демаган эди. Куча-кўйми, маърака-тўйдаи учрашиб қолганда ҳам «эски оғайнилар» ҳол-аҳвол сўрашиб, жилмайганча ўтиб кетишар, фақат кўп йиллик қадрдонлик баробарида, энди орада қандайдир «масофа»ни тутгандек намойишда юришар эди. Бунга сезган Иброҳим ҳама сўнгги пайтларда булар билан яқинликни орзу ҳам қилмаётган эди...

Бу кун эрталаб дабдурустдан Шоди билан Бутавой у ишлаган завод эшигига келиб қолишди.

Улар:

«Сен дўстликни биласанми? Қанақа одамсан узи? Одам ҳам шунақа ёввойи бўладими?» дейишди.

Яна улар:

«Кабир Ҳожи эгизак фарзанд кўрган. Ўзининг ҳам туғилган куни! Бегона одам бўлмайди. Яқин ўртоқлар тўпланяпмиз. Сени алоҳида айтиб, бизни юборди!» дейишди.

Яна:

«Кечқурун чойхонага борасан. Кутамиз... Бормасанг, ўзингга тан! Минбаъд кечирасан, деб кетаверамиз!» дейишди.

Иброҳим фаромушланди.

У:

«Мен Гайрат Суръатга душман бўлишим мумкин! Бу йигитларда гуноҳ нима?» деб ўйлади.

Яна у:

«Дунёда одамлардан ажралиб, қочиб яшаб бўладими? Яна, айниқса, самимий, бегама дўстлардан. Одамлар орасида танҳо! — кулгили... Бу билан мақтаниш бемаънилик, албатта!» деб ўйлади.

Яна:

«Булар Гайрат Суръат даражасида бўлмаса ҳамки, мавқе эгаллаган, обрў-эътибор қозонган кишилар:

1. Кабир Ҳожи — таниқли ёзувчи.
2. Шоди Турсун — таниқли олим.
3. Бўтавой Нодир — таниқли режиссёр.
4. Акмал Рашид — таниқли ҳакам.

Сени биров ҳурмат қилганида, бош буриш манманликка ухшаб қолмайдими?» деб ўйлади.

Иброҳим эзилди.

Ноиложлик сездди.

Ваъда беришга мажбур бўлди.

Мана, кечга томон ишдан чиқиб, шаҳар этагидаги чойхонага қараб йўлга ҳам тушди.

Инсонни юрак алдамайди. Алдаса, ақл алдайди.

Унинг ўз хатти-ҳаракатидан юраги тўлмаётган; йўлда оёғи тортмай бораётган эди.

Буни у — оғайниларида бегоналашгани оқибати деб тушунди.

Буни у — ётсираш, қисиниш, деб тушунди.

Буни у — Марварид билан бутун кўришолмагани учун укинч, деб ҳам тушунди.

Иброҳим ўзи-ўзини алдамоқда эди.

* * *

Шаҳар этагидаги чойхона шарқираб оққан сой устида.

Атроф баланд-паст тепалик. Узоқдан қишлоқ уйлари кўзга ташланади.

Давра — жами ўттизга яқин киши — аллақачон тўпланган.

Айримлар «қозон бошидаёқ» ичиб ҳам олишган бўлса керак, ҳали дастурхон теграсида утиришмаганига қарамай, кўпчилик хушчақчақ эди.

«Эски оғайнилар»у уларнинг оғайниларида собиқ ҳамкасбларгача — ҳамма Иброҳимни мамнун қаршилади. Кимдир қучоқлашиб, кимдир ўпишиб кўришди.

Тўпланганлар Иброҳимни даврада учратишганидан кўзларига ишонмаётгандек, шошиб қолишган эди. Уларнинг ўзини тутишида ҳар қалай бир оз саросималаниш ҳам бор эди.

Ниҳоят, унинг келишига қараб тургандек, одамлар дастурхон ёнига келишди. Жой эгаллашди.

Зиёфат-зарофат бошланди.

* * *

Дуст-ўртоқлар бирма-бир Кабир Ҳожини табриклай бошлашди. Тезда Иброҳимга ҳам навбат келди.

У ҳам Кабир Ҳожи (истеъдодли ижодкор, куюнчак инсон!) ҳақида илиқ гаплар айтди. Меҳриния изҳор қилишга ушунди.

Шу сонияда унга ҳамма нарса содда-табiiй туюлди. У, келганим яхши бўлди, бу жойларнинг гузаллиги! Одамлар бири-бирига меҳрибон, ажойиб давра, деган хаёлга борди.

Бироқ негадир унинг юраги чироқ ёқса ёришмаётган эди. Инсонни юрак алдамайди. Алдаса, ақл алдайди.

Орадан бирон соат ўтгач, даврадан қандайдир файз кета бошлади.

Кўпчилик сармаст, шу билан бирга, бояги хушчақчақлик йўқолган эди.

* * *

Иброҳим — даврада, шунга қарамай, даврадан четланиб бир ўзи қолгандек ҳолатни туймоқда эди.

У ён-веригагиларнинг узук-юлуқ гап-сўзларига аралашолмай, мен нега бу ерга келдим, деб ўйлаётган, беихтиёр хаёлга ботган эди.

Одатда, йигит-қизлар ўқиш, иш жойи, баъзан куча-кўй, баъзан турли театр, кинотеатр дегандек томошагоҳларда танишишади.

Биров ажабланиши, биров тиржайиши мумкин:

Иброҳим Марварид билан бундай гўшалар эмас... «Ҳайвонот боғи»да танишган эди.

Ўшанда Марварид фил айланиб юрган тур-сим ичидаги майдонча қаршисида — бир харрак четиди мункайиб ўтирар эди.

Иброҳим адашиб-улоқиб «Ҳайвонот боғи»га кирган, кезиб юриб толиққан эди. Ногоҳ улар гаплашиб қолишди.

Кейин, учраша бошлашди.

Марварид «Болалар уйи»да ўсган экан.

Ота-онасини билмайди. Яқин бирон кишиси йўқ.

Эгаллаган бошпанаси йўқ. Топган мол-мулки йўқ.

У ҳозир қайсидир ётоқхонада яшаб юрар экан.

Қандай бўлмасин, бу қизнинг (бутун дунёда) Иброҳимдан бўлак ҳеч кимга кераклиги ҳам йўқдек эди!

Иброҳим ҳозир шуларни хаёлидан кечирди. У энди ҳар қачон Марварид тўғрисида уйлаганида, юрак-бағри ўртаниб кетар эди.

* * *

Даврада қизиқ кайфият...

Бу ерда (гўёки) томоша тугаганми ёки ҳамон бошланмаганми эди!

Орадан яна жилла вақт ўтгач — (балки, олдинги томоша тутаб, янги) томоша ҳам бошланди.

Иброҳим худди шундай бўлишини юрагида сезган ва (ўзи-ўзини алдаб) ажабки, бундай бўлмайди, деб ишонган эди...

Унинг «эски оғайнилар»и кутилмаганда Ғайрат ака келмоқчи эдилар, тутилиб қолдиларми, келмаятдилар, деб ташвишланиб, нотинчлана бошлашди. Улар афтидан, ошга гуруч солмай, Бош Раҳбарнинг йўлини пойлашаётган эди.

— Сизлар бошлайверинглар, мажлисим бор, лекин етиб бораман, деган эдилар!

— Ваъда берган булсалар, келадилар!

— Келишлари керак!

Иброҳим рўй берган ҳолатдан қанчалик везилиб, асабийлашмасин, аввалига ўзини ўта осойишта тутишга уринди. «Ғайрат Суръат келса, келипти! Келмаса, келмапти! Сенга нима?! Кунглинкта ёқмаган одам билан умрингда, ҳеч қачон бир даврада ўтирмаганмисан? Жуда дўшти тор келса, турасанкетаверасан! Биров бўйнингдан боғлаб қўйибдимми? Ёки, бировдан қўрқадиган жойинг борми?»

Аmmo ҳаммаси ҳали олдинда эди!

Куп ўтмай...

Кабир Ҳожи бачканалик қилди.

Бир четдаги каттакон қопчиқни очиб, Ғайрат Суръатнинг мойбўёқда ишланган расмини чиқарди. Чойхона айвони устунига шошмасдан ялиб қўйди:

— Ғайрат акам келсалар, кўриб хурсанд бўладилар! Яқинда чиздирган эдим. Совға қилмоқчи эдим...

Иброҳимнинг энсаси қотди.

«Бу йигит ёки унинг эгизаклари туғилган кунга Ғайрат Суръатнинг нима алоқаси бор? Хўп, буниси майли. Ғайрат Суръат ким, бирон ишни қотирган даҳоми, авлиёми? Ҳатто ушандай бўлган тақдирда ҳам...

*Оллоҳдан бошқасига
сигинмагин, деганлар!»*

У эслади:

Кабир Ҳожи талабалик йиллари билим даргоҳи раҳбарларининг пинжига суқилиб юрарди! Кейин ҳам каттароқ лавозимдаги бировни кўрса, ҳаяжонланиб яқинлик қидирарди. Қандай қилиб қўйнига кирсам экан, дегандек ҳолат бу йигитнинг юз-кўзида ҳамиша акс этиб турарди... Эринмаган одам! Чойхонага расм кутариб келибди. Бутга сигингандек иш тутаетганини билмасми экан?

Яқиндан буён тилга олинаётган ҳодиса шахсга сигиниш — фақат биргина шахсга тегишли эмас экан-да! Ана, оддий идора. Бундай идоралар минг-минглаб. Кабир Ҳожи сингари биров чиқса, бас. Юрган йўлида ғайрат-суръатларни улуглаб, ўзини қулдек тутуди, огринмай-қийналмай халқнинг қўл-оёғини боғлаб уларга қурбон қилади!

Кабир Ҳожи — ёзувчи. Ўзига яраша шуҳрат топган.

Балки, истеъдодли ҳамдир. Сафда юрибди.

Лекин инсон дунёда истеъдодсиз бўлгандан ҳам кўра, иймонсиз бўлгани ёмонроқ экан!

Иброҳим: «Тўхта! Сен меҳмонсан, бу гапларнинг ҳозир сенга даҳли йўқ, «кўзинг кўр, қулогинг кар» бўлиб, нафас ютиб ўтиравермайсанми?» деб ўйлади. Ўзини у ҳамон осойишта туттишга уринди. Бироқ бўлмади...

Шу аснода

у —

ҳозир бу гапларнинг

бевосита ўзига

дахли борлигини

пайқади-қолди.

«Эски оғайнилар» унга юзланишди.

— Гайрат ака келсалар, яхши бўларди, — деди Шоди Турсун. — Биз бугун, шу даврада сизнинг масалангизни кўрмоқчи эдик!

— Менинг масалами? — ажабланганича сўради Иброҳим.

— Унча масала ҳам эмас... Сизни идорага, ишга қайтармоқчимиз! — тушунтириш берди Кабир Ҳожи.

— Яраш-яраш! — елкаларини қисиб, қўлларини ишқади Бутавой Нодир.

— Гайрат ака ана-мана келадилар! — деб таъкидлади Акмал Рашид.

Иброҳим қисинди.

Булар илк қарашда хайрихоҳлик истаб, эзгу бир вазифани бажаришаётгандек эди!

Аммо бу давра Кабир Ҳожи белгилаётган муносабатлардан кўпроқ Гайрат Суръатга Иброҳимни рупара қилиб қўйиш учун уюштирилганга ўхшар; ҳарҳолда, шундай таассурот уйғонмоқда эди. «Эски оғайнилар» қабиҳлик қилишган эди.

Иброҳим шунисига ҳам рози эди! У, мен сенлардан иш сўрабманми, деб кулмоқчи эди-ку...

— Гайрат ака яхши одам. Багрикенг, — деб сўзни давом эттирди Кабир Ҳожи. — Айниқса, бировга кек сақламайди. Буёғини ўзингиз тушунасиэ...

Иброҳимнинг лабларида табассум қотди.

У сергакланди:

гап бу ёқда экан!

Булар Ғайрат Суръат эмас, унинг олдида Иброҳимни айбдор деб билишади. («Сен вақтида телбалик қилгансан! Одобсизлик қилгансан! Ғайрат ака чизган чизикдан юрмагансан!»)

Булар Иброҳимни Ғайрат Суръатта рупара қилганда ҳам, уни оппа-очиқ бўйин эгдирмоқчи! Тиз чуқтирмоқчи!

Булар Иброҳим ўзларига ўхшамаганига чидашолмайди!

Ўзларига ўхшатмагунча тинчишмайди ҳам!

Иброҳим ёки булардек бўлиши ёки буларнинг ҳам душманига айланиши керак!

Учинчи йўл йўқ!

Иброҳим шу дамда «эски оғайнилар»ига:

«Мен адашибман. Сенлар вақтида ҳеч нарсага тушунмаган экансан. Ҳамон тушунмабсан!» дегиси келди.

Иброҳим яна «эски оғайнилар»ига:

«Мен адашибман. Сенлар — биринг ёзувчи, биринг олим, биринг санъаткор, биринг ҳакам; сенлар — зиёли; лекин... Сенлар учун ҳаёт ўзгара бошлагани бир пул. Сенлар учун оёғи ердан узилган жоҳил бир кимса азия. Уэ манфаатларинг ҳамма нарсадан устун экан! Сенлар аэгуликни Ғайрат Суръатта алмашибсанлар. У эмас, Ғайрат Суръатнинг хизматига бел боғлабсанлар!» дегиси келди.

Иброҳим уларга:

«Мен адашибман. Сенлар — халқнинг ҳаёти, турмушдан беҳабар, атрофда яшаётган одамлар ҳол-аҳволини инobatга олмайдиган, уялмайдиган бўлиб кетибсанлар. Қотиб қолибсанлар. Сенлар қулсан. Қаролсан!» дегиси келди.

Аммо у паришонланди, холос.

Аммо у тилини тишлади.

Гапирганинг кумуш бўлса, гапирмаганинг олтин!

Айниқса:

Ғайрат Суръат ҳали келадими, йўқми?

(Бу — унинг учун ҳам энди аҳамият касб этган эди!)

Келмаслиги ҳам мумкин...

Шароитга қараб иш тутиш керак!

Айниқса:

Бутун давра уларга анграйиб тикилган эди.

Давранинг оғзи ҳам, тили ҳам — шубҳасиз, Иброҳимнинг ёшликдан «дўст»лари эди!

— Майли, уйлашиб кўрамиз! — деди Иброҳим босиқлик билан.

Унинг «кейинги йилларда улгайиб, одоб сақлаётгани» (аттанг) инобатга ўтмади.

Шу дамдаёқ ҳис этди:

У осонликча жон бермаганидек, булар ҳам осонликча сиртмоқни бўшатмайди!

Ёшликдан «дўст»лари уни Ғайрат Суръат келгунча «пишитиб» қўйишмоқчи! Шунга қарор қилинган.

— Бунинг нимасини уйлайди? Аниқ гап! — деди Шоди Турсун анча кескин.

— Аниқ гап... Мен ўз ишимдан, ўз ҳаётимдан розиман. Идорага қайтиш ниятим йўқ. У сувлар оқиб кетди.

— Демак, сизнинг Ғайрат Суръатга ҳеч қандай ишингиз ҳам йўқ! — файласуфона хулоса чиқарди Акмал Рашид.

Иброҳим индамади.

Баҳсга ҳожат қолмагандек эди.

Кутилмаганда Бутавой Нодир ўрnidан сапчиб:

— Мен тушунмаяпман. Сиз нега Ғайрат акани ёмон кўрасиз? Ич-ичингизда нафрат билан қарайсиз? — саҳнадан туриб нидо қилаётгандек, овози титраб Иброҳимни исқанжага олди.

Гапирганинг кумуш бўлса, гапирмаганинг олтин!

Лекин бу гал Иброҳим ўзини тўхтатолмади:

— Сизлар мендан юз чандон ақли, билимли. Мен сизларга нима дейман?! Бировни одамий гузал хислатлар, кўзга ташланган юксак фазилатлари учун ҳурмат қилиш, яхши кўриш мумкин. Кучли иймон-эътиқоди учун! Эгулик истаб, шу йўлга ўзини тиккани учун! Катта бир ишларни бажармаса

ҳамки, ақалли одамларни қийнамагани учун! Халқни қийратмагани учун... Тирикнинг чопони, ўликнинг кафанини ечиб, дангиллама уйлар қурдирган, итига тилла тиш қўйдирган одамни қандай яхши кўрасан? Инсоф керак!

— Умас-бумас, сизлар душмансизлар, огайнижон, — деди Кабир Ҳожи.

— Сиз эскиликка муқкасидан кетган, замонга қарши юрган миллатчисиз, бузғунчисиз! — тортишувга яқун ясади Акмал Рашид.

Орага узоқ сукунат чўкди. Кейин:

«Эски огайнилари» Иброҳимни ўз ҳолига қўйиб, бошқа нималардир ҳақида гаплаша бошлашди. Давра чалгиган, Иброҳимга одамлар аҳамият бермай қўйган, уни унутгандек эди.

* * *

Иброҳим ўрnidан секин кўзгалиб, — қўл ювгани чойхона ичкарисига қараб кетди.

У ҳеч ким пайқамаса, бу ердан бир йўла жилиб қолишга қарор қилган эди. Даврадаги нохуш ҳолдан ишнинг яхшилик билан тугалланмаслигини Иброҳим энди ошкор сезмоқда эди. Болаликдаги икки дўсти сўнгги пайтда аллабир можарога аралашиб, кучада нобуд бўлишганини, иккисини ҳам номаълум кишилар ўлдириб, ариққа ташлаб кетишганини бу кеч у бот-бот эсламоқда эди. Ўз «огайни»-лари билан ашаддий душманга айланишни Иброҳим истамасди ҳам!

Аттанг! Булар ёшликдаги озгина муқаддаслик, одамийликни ҳам йўқотиб, энди буткул ўзгаришган эди!

Булар Иброҳимни «унутишмаган» экан: ортиқча қимир этгани қўйишмади! Қимлардир босган қадамини ўлчаб, уни пойламоқда эди!

Бироқ у чойхонани айланаётиб,
шу аснода

бир мулоқот рўй берди.

Одатдаги одми кийган, устига кўмир чанги урган чойхоначиларга ўхшамаган, бошида фўта, эгнида оқ яктак, соқоли, қош-киприклари ҳам оппоқ, фариштадек қария самовар ёнида куймаланар эди.

Иброҳим шунчаки яқинлашиб, салом берди.

— Сизни олдин кўрмаган эканман! — унга тикилиб деди чойхоначи.

— Минг йилдан буён келмаган эдим.

— Ҳалиям бекор келибсиз!

Иброҳим ажабланди.

Қария унинг ранг-рўйига қараб, аҳволини пайқадими — билиш қийин эди. Иброҳим ҳозир бу ҳақда ўйламаётган ҳам эди. Негадир ўзи-ўзидан гапга гап уланиб кетди.

— Дунёда бир ҳикмат бор. Инсон, одам билан ҳайвон орасида яшайди! — деди қария. — Ҳар кимда ўзига яраша яхши жиҳат топилади. Оғайниларингиз ёмон одамлар бўлмасликлари ҳам мумкин.

— Улар ёмон эмас! — тасдиқлади шошиб Иброҳим.

— Лекин айрим ҳол, айрим соатларда ваҳшийлик қилишади.

— Сиз ажойиб экансиз, оқсоқол, — деб жилмайди Иброҳим.

— Йўқ, кулманг. Атроф-оламга диққат қилинг... Ҳар бир одам қайсидир жонзотга ўхшайди! Биров отга, биров итга. Худо шундоқ яратган! Нега, биз билмаймиз! Одам ўзини тутмаса, бора-бора ўша ҳайвон турқига киради.

Шу пайт Иброҳим рўпарадаги очиқ деразадан кечки қуёш нурларига чўмган тепалик томон қаради. Айни ёз куни пахталикка ўраниб олган қандайдир бола беш-унга чўчқа етаклаб, пастга энмоқда эди. «Булардан қайси бири Гайрат Суръат бўлса?» ичида кулиб ўйлади Иброҳим.

— Ўзини тутса-чи?! — деб сўради чойхоначидан.

— Тутса ҳам баъзан киради, лекин бу бошқа сабоқ! — Кейин, қария суҳбатни тугатди. — Майли, сизга Худо ёр бўлсин!

Пойлоқчи йигитлар ҳовлини «шудгор» қилиб юришганидан, Иброҳим ноилож яна даврага қайтди.

* * *

Бу ерда

у йўқ пайтда

яна бир карра

«муҳокама» бўлгани кўриниб турарди.

Келиб утиргани заҳоти:

— Менга қаранг. Бир жумбоқни чақолмаяпмиз, — унга мурожаат қилди Шоди Турсун. — Демак, ишдан кетганингизда ҳаммаёққа сиз қоғоз ёпиштиргансиз, шундайми?!

— Мен, — деди осойишталик билан Иброҳим.

— Ана холос! Биз бировлардан бекорга ўч олиб юрибмиз! — бошини чайқади Акмал Рашид. — Шу ишни шахсан ўзингиз яхши деб ўйлайсизми?

— Яхши эмас. Ёш болага ўхшаган иш! — бўйнига олди Иброҳим.

— Бўлмаса нега ундай қилдингиз?! Мен тушунмаяпман, — бўғилди Бутавой Нодир.

— Бундай қилмаслик керак эди! Лекин бу билан барибир, ҳеч нарса ўзгармайди.

— Яъни?! — деб сўради бутун гавдасини дастурхон устига ташлаган Кабир Ҳожи.

Гапирганинг кумуш бўлса, гапирмаганинг олтин!

(Ол-а... Халқ бир умр тилини тишлаганидан, тиллага кўмилиб ётибди!)

Иброҳим жавоб беришга мажбур эди.

— Ўзингдан ёши ҳам, иши ҳам катта одамни ҳурмат қилиш керак! — деди у. — Фақат ёши ёки фақат иши катта одамнинг ҳам сўзига қараш керак! Ҳурматини бузмаслик керак! Акс ҳолда, ҳаёт издан чиқади. Барча иплар узилади. Бошбошдоқлик

руй беради. Итоатсиз мумкин эмас... Лекин фарзанд ота-онани ҳурмат қилиши учун биринчи навбатда, ота-она ўзини муносиб тутмайдими? Биз катта-кичик, ҳаммамиз банда. Энг аввал, Худога итоат қиламиз (*Оллоҳдан бошқасига сизинмагин, деганлар*). Банданинг бир-бирига итоати нисбий! Хўп. Дунёда ҳар кимнинг ўз тушунчаси бор. Фикри. Қараши! Ҳис этганинг, ўйлаганингни айтмаслик қўрқоқлик, мунофиқлик эмасми?! Қачонгача уйда бошқа, кўчада, одамлар орасида, мажлис ёки даврада бошқа гапни гапириш керак? «*Бошимга қилич келса ҳам дегайман ростин!*» — ота-боболарнинг бу шиори наҳотки, замонлар ўтиб, йўқолди? Тараққиётга эришган сайин, «маймуният» деганидек, наҳотки, муносабат ниқоб тақиб, ўйин кўрсатишга айланган бўлса? Сиёсий ўйин! Ижтимоий ўйин! Оммавий ўйин... Табиийлик қани? Холислик қани? Биз катта халқмиз. Аммо орамизда шундай одамлар борки, бутун ҳаётни театрга яқинлаштириб, ўзи уйнаб, бошқаларни ҳам ўйинга тортгиси келади. Ана, сиз сизинган Гайрат Суръат! Унинг буюклиги ёлгон. Ўзи билади! Сизлар ҳам биласизлар! У қўлидаги қон томган қиличи билан, ўз шаъни, ўз обрўйини тутиб турибди. Имкон топиб яшаб қолишни истайди, холос! Сизлар унга ошиқ-шайдо бўлсанглар, марҳамат! Лекин ҳаммадан буни нега талаб қиласизлар? Ҳамма унинг аравасига миниб, ашуласини айтиши шартми?

Дунёда

ҳеч ким

биров билан тортишаётиб

«биз енгилдик, тақсир!» демайди.

— Агар сал олдинги давр бўлса, мен сиэни бу фикрингиз учун отиб ташлатган ёки қамоқда чиритган бўлардим! — гудраниб қўйди Акмал Рашид.

Баҳс ҳали давом этадигандек эди. Бироқ...

Даврадагилар чойхонага асосан,
ўз машиналарида келишган,
машиналар ён томондаги майдончада тизилган эди. Йулни
чангитиб, янги бир машина келиб тўхтади.

Ҳайдовчи кабинадан чиқар-чиқмас, Акмал Рашид ўрнидан
иргиб туриб, унга томон ошиқди.

Иброҳим ҳайдовчига кўзи тушиб, эсанкираб қолди: бу —
ўтган йилмиди, олдинги йилми? — хиёбонда, дарахт панасида
туриб уни пойлаган йигит эди!

(Ажабо, ушанда Акмал Рашид «ташаббус» кўрсатганмиди
ёки уни «четлаб», ҳайдовчи тўппа-тўғри Ғайрат Суръатнинг
иродаси билан иш тутганмиди? Қандай бўлмасин, бу одамлар
ўша пайтда ҳам тинч туришмаган экан!)

Аммо буниси ҳали ҳолва экан.

Акмал Рашид негадир кабинага кириб, бир оз ўтирди.

Кейин, ранги оқарган, асабий ҳолатда орқага қайтди.

У сал кибрланганми, тантанали намойишдами? — ўрнини
эгаллаб, даврадагиларга совуқ, синчков тикилди.

— Ғайрат ака келмайдиган бўдилар! — деди салмоқлаб. —
Келолмайдилар! Бугун тушдан кейин Ғайрат акага суиқасд
уюштирилибди.

Давра чайқалиб кетди.

— Нега?

— Қаерда?

— Нима бўлибди? Тирикми?

— Тирик! Лекин келадиган ҳолда эмас, — деди Акмал
Рашид. — Машинага портлатгич ўрнатишибди. Тушлик қилиб,
уйдан чиққан эканлар. Яқинлашган пайтлари портлабди! Ҳалиям
яхши ишламабди. Бўлмаса, куллари кўкка соври-
ларди. Мен хабарлашдим... — у бир дам ўйланиб, гапни
яқунлади. — Мен ҳозир миршабларни чақиртирдим.

— Миршаблар? — даврада кўпчилик ҳозир бу ерда
миршабга қандай эҳтиёж борлигига тушунмаётгандек эди.

— Миршаблар, албатта! — деди Акмал Рашид. У Иброҳимга томон бурилди. — Бу ишни сиз қилгансиз, оғайнижон! Биз билганлардан — бошқа киши қўпурувчилик қилмайди.

— Мен? Унга менинг нима ишим бор? — эзилиб пичирлади Иброҳим.

— Сиз бу ишни қилмаган тақдирда ҳам, мен уни сизга ёпиштирдим. Лекин ҳозир бутун шубҳа-гумон сизга тушяпти. Гайрат аканинг сиздан бўлак душмани йўқ! Сиз гоҳ очиқ, гоҳ бекитиқча унга қарши курашгансиз... Бугун сизни бу ерга таклиф қилганимиздан кейин, хаёлингиз қочиб, Гайрат ака билан кўришмаслик, бунинг олдини олиш учун унинг машинасини пойлагансиз. Портлатгич ўрнатгансиз... Сиз ишлаган заводда порох ҳам, бошқа дорилар ҳам истаганча топилади! Бугун туш вақти бўлиб-бўлмай, ишдан кетгансиз. Безовталаниб, қаёқларгадир кўнғироқ қилгансиз. Бизнинг йигитларимиз ҳаммасини белгилаган! Қисқаси, айбингиз бўйнингида, оғайнижон! Бутунги сиз билан суҳбат ҳам уни тасдиқлайди...

Иброҳимнинг юраги орқага тортди.

Эс-ҳуши бошидан учди.

Гайрат Суръат келгани ҳам дуруст экан! Одам боласи ҳақиқатта тик қарай олади. Тухмат ёмон! Тухмати ногаҳон...

Иброҳим ўзини қанчалик оқлашга уриниб, далил келтирмасин, даврадагилар гапни эшитмаслиги, ишонмаслиги — фойдаси йўқлигини ҳис этди. Довдираб қолди...

У фалокатга йўлиққан, ишнинг расвоси чиққан эди!

Йўқ. Иброҳим этак силкиб, даврани дадил тарк этди.

Йул томон мағрур босди.

Кетди. Илдам бора бошлади.

Аммо кўп ўтмай...

орқадан бутун давра шовқин солиб келаётганини кўрди.

Булар ярадор қушга эрк бериб, типирчилашини томоша қилган ёвуз мергандек, уни кузатиш учунгина қўйиб юборишган;

энди босиб-янчиб қўлга киритишмоқчи! — афтидан, буларнинг нияти шу эди.

Иш бугун чигал, қалтис тус олиб, шу даражага етишини ким билибди дейсиз. Инсон нодон бўлмаса...

Иброҳим ярим ўтирилиб,
орқага қаради.

Давранинг биринчи сафида унинг —
«эски оғайнилар»и келишмоқда эди.

Буниси майли.

Улар кўзлари қонга тўлиб, ҳаллослаб югуришмоқда;
турқи-тароватлари ўзгарган эди.

Тасаввурга сигмайдиган ҳол! Тавба:

1. Кабир Ҳожи — Кабир Ҳожи,
шу билан бирга тулки
2. Шоди Турсун — Шоди Турсун,
шу билан бирга айиқ
3. Бутавой Нодир — Бутавой Нодир,
шу билан бирга қоплон
4. Акмал Рашид — Акмал Рашид,
шу билан бирга бўри

эди!

Иброҳим беихтиёр

чойхонадаги фариштадек қарияни эслади.

Қария айтган гапга кулган эди! Энди ўкинди.

Кейин:

«Инсон — гапирувчи махлуқ!» деган галати нақл ёдига тушди.

«Инсон баъзан ҳайвон қилмайдиган ишни қилади!» деган гапни ҳам хаёлидан кечирди.

Йўлда — рўпарада узоқдан миршаблар машинаси кўринди.

Иброҳим икки ўртада қолганини сизди.

Яна икки томон бор.

Бир ён — қирлик. Тезда ўраб олишади!

Иккинчи ён — дарё. Сувнинг суриб, оқизиб кетишидан ҳарҳолда, умидланиш мумкин!

Иброҳим тутри узини дарёга отди.

У қирғоқдан энди узоқлашган эди:

тўппончадан қарсилаб осмонга ўқ узилди.

Сунг:

ўқ Иброҳимнинг қулоғи остида визиллади.

Уфққа бош қуяётган офтоб тўшаган нурдан — дарё юзи қонга белангандек эди.

Иброҳим негадир шу сонияда (яна) болалиқдаги икки дўсти кучада нобуд бўлиб кетишганини эслади. Уларнинг аниқ бир гуноҳи бормиди ёки улар ҳам тухматга қолишганмиди? (Ҳозиргидек воқеа юз берган бўлиши мумкин-ку!)

У гоҳ шўнғиб, гоҳ юзага қалқиб, шиддат билан сузмоқда эди.

Бироқ:

«жодуларки, боғлар оқар сувни...» —

қайсидир жоду (сеҳргар) кишанлаб ташлагандек, — шарқираб оққан сувда Иброҳим бир ердан узилолмай, секин сурилмоқда; гирдобда ўралашган сингари ҳолатни туймоқда эди.

Қирғоқ бўйлаб эса

катта бир тўда

у билан ёнма-ён югуриб бормоқда;

олдинда кетаётган қоплон, бўри, айиқ, тулки изидан — уларга қаёқдандир қўшилиб олган — итлар (вовуллаб), мушуклар (багиллаб) эргашиб келмоқда;

қирғоқни булутдек чанг-тўзон

қоплаган

эди...

3

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

... Биз унинг (Иброҳим алайҳиссаломнинг, ҳақ йўлга лойиқ эканлигини) билган эдик. Ўшанда (Иброҳим) отаси ва қавмига:

«Сизлар доимо чуқинадиган бу ҳайкаллар (бутлар) нимадир?» деганида; улар айтдилар: «Бизлар ота-боболаримизни ҳам уларга сизинган ҳолда топганмиз». У (Иброҳим) деди: «Дарҳақиқат, сизлар ҳам, ота-боболарингиз ҳам очиқ залолатда экансизлар!»

...Бас, у (бутлар, ҳайкалларни) парча-парча қилди.

...Улар: «Бизнинг худоларимизни ким бундай қилди? Шубҳасиз, у золим кимсалардандир!» дедилар. Улар(нинг айримлари) айтишди: «Худоларимизни айблаб юрадиган Иброҳим деган бир йигитни эшитгандик». (Шунда уларнинг катталари): «Уни одамлар қошига келтирингиз! Улар гувоҳ бўлсинлар!» дейишди.

... (Мушриклар) дедилар: «Уни (Иброҳимни) ёқиб юборинглар! Агар удалай олсанглар, ўз худоларингизга ёрдам қилинлар!»

...Биз айтдик: «Эй олов, сен Иброҳим учун салқин ва омонлик бўл!»

...Улар (Иброҳимга) макр қилмоқчи (яъни, уни ёқиб юбормоқчи) бўлдилар. Биз эса уларнинг ўзларини кўпроқ зиён кўргувчи қилиб қўйдик.

* * *

Иброҳим: «Мен Ёлғиз Сенга сизинаман, Парвардигорим!» деб Худога ибодат-илтижо қилмоқда эди.

Қиргоқдаги сурон ҳадеганда босиладигандек эмасди.

Қиргоқда яна бир неча бора ўқ қарсиллади.

Ваҳший тўдада бўлганлардан ҳар бири — бир Гайрат Суръат эди! Булар қон қўмсамоқда эди.

*(Ким эгри кишининг
эгридир сояси ҳам...)*

Иброҳим ниҳоят, ўзини оқимга ташлаб қўйиб, кўзларини чирт юмди.

Устидаги енгил кийим ҳам ҳозир унга оғирлик қилмоқда эди. У болаликдан сузишни ўрганган, лекин ҳеч қачон бу аҳволда сувга тушмаган эди. Шунга қарамай, Иброҳим бу ҳақда ўйламаётган эди. Назарида, улкан ўтин гарами ҳозирланиб ўт қўйилган ва қўл-оёғини боғлаб, уни қадимий тош отиш қуроли — бир манжаниққа солишганча, оловга отишган эди. У ёруғлик, иссиқликни сезмоқда. Аммо аланга-оташ унга таъсир қилмаётган эди. Иброҳим: «Парвардигорим Ўзи аҳволимдан огоҳ!» деб ўйлаб таскин-тасалли топаётган эди.

* * *

Шу ҳолатда орадан қанча вақт ўтди? — билмасди. Қўзларини очиб, ажабланди: бир муддат илгари Ғарбда қизариб ботаётган қуёш энди Шарқдан қизариб чиқмоқда эди. Дяққат қилиб туриб, яна ажабланди: тўполон-сурон тинган, атроф-жавониб жимжит эди. Бошини кўтариб, аланглаб, бадтар ажабланди: дарё келиб қўйилганми? — ўзининг денгизда эканлигини сезди.

Денгиз ҳоргин-ҳоргин нафас олмоқда эди. Олисда қорайиб турган нуқтани кўриб, Ер бўлса керак, деб ўйлаганича, шу томон сурина бошлади. Қуёш найза бўйи кўтарилганда, у қирғоққа чиқиб олди. Бу — яланг-бепоеън бир ўтлоқзор эди. Лекин ўтлоқзордан ҳам олдин Иброҳимнинг — тўп бўлиб юрган филларга кўзи тушди. Дарё, денгиз уни афтидан, бир ёқларга итқитиб-улоқтирган эди. Бунга Иброҳим энди ажабланмади ҳам.

У бугун (кеча) Марварид билан учрашолмаган, филлар тўғрисида гаплашмаган эди. Шу боисдан, улар тўғрисида ўйламаган ҳам эди. Ҳозир денгиз соҳилида турганича, беихтиёр...

Бир китобда филларни «қуруқликда яшовчи сут эмизувчи ҳайвонларнинг энг каттаси» деб ёзишгани ва «бўйининг узунлиги

фалон метр, огирлиги фалон кило» деб белгилаб қўйишганини эслади. Уша китобда қизиқ гаплар бор эди. «Агар хартуми бўлмаса, фил яшай олмасди. Чунки унинг йўгон ва камҳаракат буйни ердаги овқатни эгилиб ололмасди!» дейилган, кейин «фил сувни ҳам хартуми билан ичади!» деб тушунтирилган эди. Яна бу китобда филнинг курак тишлари катта эканлиги, шу тишлардан зийнат буюмлари ясалиши-ю, филлар юз йилгача яшаши ҳам айтилган эди. Бошқа бир китобдаги жозибали тасвир ҳам Иброҳимнинг ёдига тушди: «Юраги ёрилиб улиш ҳолати баъзан филларда ҳам учрайди. Озуқа-ем тугаб, сув ичадиган қудуқлар қуриб қолганини кўрганда, филлар қаттиқ қайгуриб, ҳасрат-надомат чекадилар. Бироқ улар ҳар қандай шароитда бир-бирларига кўмаклашадилар. Уларнинг қайсидир биродари йўлда қулаб, ҳалок бўлса, тирик қолганлар унинг суякларини кўтариб, филлар қабристонига олиб бориб қўядилар».

Иброҳим бундан роппа-роса минг йил муқаддам араб ат-Тануҳи ўз «Гаройибот»ларида «фил ниҳоятда ақлли жонзот» дегани ва филни қўлга ўргатиш жуда машаққатли экани ҳақида ҳикоя қилганини ҳам эслади. Уша замонларда филлар катта қийматта эга, одамлар ҳар бир филнинг қадрига етган экан. «Ҳиндистонда яхши фил учун пулни аяшмас экан. У ерда бўлганимда, ҳарбга яроқли филнинг баҳоси — ўн минг, энг катта, кучли филнинг баҳоси — юз минг динор эканлигини эшитдим» деб ёзганди ат-Тануҳи.

Иброҳим ғамгин кулиб, яқин давр (сўнгги аср)да яшаган фаранг Экзюперининг «Бола пошшо» китобини ҳам эслади. Бола филни ютган аждар расмини чизса, катталар шляпа, деб ўйлашибди...

* * *

У энди «эски огайнилар»идан —
бало-қазодан қутулган эди.

Шунинг учун ҳеч нарсадан ташвишланмаётган эди.
Осойишта эди. Таслим бўлмаганидан мамнун эди.

Филлардан ҳайиқмади. Ётсирамади.
Бунинг устига, толиққан эди. Очиққан эди.
Тутри филлар томон бора бошлади.
Темирдан этик кийгандек, оёқлари оғир эди.
Унинг узи ҳам катта, салобатли бўлиб қолган эди.
Филларга қўшилиб, япроқлар, кўкат-сабзавот, ёввойи
усимлик мевалари билан озуклана бошлади.

Шу пайт...

бир фил яқин келиб,
хартумини чўзди.

Фил...

унга таниш эди!

«Бу Марварид эмасмикан?» деб ўйлади Иброҳим.

Кейин...

ўзининг ҳам хартуми борлигини пайқади.

У ҳам...

хартумини чўзди.

Хартумлар бир-бирини сийпалаб,

қучди.

Фил-Марвариднинг кўзалари жиққа ёш эди.

Фил-Иброҳимнинг ҳам кўзалари ёшга тўлди.

(Шу сонияда унинг нақ рўпарасида

чойхонадаги

фариштадек

қария

жонланди.

— Бу бошқа сабоқ! Сизга Худо ёр бўлсин! — деди қария).

Ниҳоят...

* * *

Филлар тўпланиб, йўлга тушишди ва —

неча минг йиллик тарих

қайтарилгандек бўлди.

Неча минг йил муқаддам эса

бундай воқеа
руй берган эди...

* * *

Бир сайёҳлар карвони қароқчилар, ҳар хил жангари тудалардан қочиб, дашти-саҳрога юз тутган эди.

Одамлар қум-тўзон ичида саргардон кезишади. Машаққат, очлик, айниқса ташналиқдан чўп-устихонга айланишади.

Улар йўлга миниб чиққан филлардан фақат бир жуфти тирик қолган эди.

Йўқ, шундан кейин кўз ўнгидаги зулмат чекиниб, атроф ёриша бошлайди. Олиддан тиниқ денгиз нафаси келади.

Сайёҳлар денгизга қараб бора бошлашади. Аммо шу дамда пайқашади:

Негадир ҳаммаёқни туз қоплаган! Оёқ остида ер оппоқ, юрган пайтда оёғингга ёпишиб, парча-парча кўчади.

Икки ён томонда паст-баланд тепаликлар ойнадек ярқирайди. Йул устидаги саксовулдан чақир тиканакча — барчасининг шох-япроқлари шишани эслатади. Тегсанг, чирсиллаб синади.

Ниҳоят, карвон мовийлиги, нафис-нозик гузаллиги кишини ҳайратга соладиган буюк бир денгизга яқинлашади.

Денгиз илк қарашда ярим музлаб, ярим эриб ётгандек туюлади. Умуман, у ҳаво ёниб ётганига эид ҳолда, музликларни эслатади.

Одамлар ҳовлиқиб, бири-биридан қизгангандек, уриниб-туртиниб олдинга ташланишади.

Улар филларни ҳам сувга туширишади.

Бироқ кўп ўтмай, орқага қараб қочишади.

Денгиз — сув эмас, эриган туздан иборат! Туз оғизни тирнаб-яралаб, кўзни ачиштираётган эди. Бадандаги эски жароҳатлардан қон сирқирарди. Сайёҳлар қирғоққа чиққандан сўнг ҳам, баданларига илгакдек ёпишган туз уларнинг суяк-суягини оғритмоқда эди.

Улар мана, энди

бу ястаниб-оқариб ётган —

Улик денгиз эканлигини англашади.

Бу денгизга дарёдан тасодиф келиб тушган балиқ лаҳза ичида жон беради. Бирон нарса сузмайди. Туз юзада тутиб турганидан, денгиз остига ҳеч нарса чўкмайди ҳам!

Карвондагилар аввалгидан бадтар ҳолга тушиб, тинкаматорлари қуриб, ловуллаган офтоб остида, қирғоқда, ҳар ким ҳар ерда чўзилганча, уйқуга кетишади. Ҳамма ухлаб қолади.

Сувга туширилган бир жуфт фил — филлар-чи?

Филлар денгизни дарҳол тарк этгиси келмайди.

Дунёда ўхшаши бўлмаган бу денгиз гўёки азоб эмас, жон роҳати! — маза қилаётгандек, улар эркин ўйнамоққа тушади. Аввалига улар сувда — туз эритмасида қулоқларигача ботиб туришади. Кейин, юзага қалқиб, шодумонлик билан бири-бирига хартумларидан сув пуркаша бошлашади. Ювиниб-тозаланиб, покланаётгандек бўлишади. Эртаси куни тонг-саҳаргача шундай ҳолат давом этади.

Уйқудан уйғониб, сайёҳлар филларни қидиришади.

Лекин қирғоқдан тополмай, тез орада гап нимада эканлигини сезишади.

Улар — денгизда

филларнинг бири-бирини хартуми билан қучиб,

ҳайкалдек тош қотганча, —

тузга айланиб қолишганини...

кўришади.

4

Иброҳим ўзини дарёга отдими?

Денгизга бориб етдими?

Қум-тузон кечдими?

Сув ўрнига

туз ютдими? —

қандай бўлмасин,

Гайрат Суръат билан шотирлари уни тутиб йўқотиш ниятидан қайтишмаган эди.

Буни у яхши биларди.

Унинг назарида, таъқиб давом этмоқда, ўзи ҳамон қочиб бормоқда.

Шу тахлитда, Иброҳим ниҳоят, денгиз бўйидаги бир шаҳарчага юзланди.

Бу ерга етиб келгунича, у уч-тўрт кун поездда, кейин ҳайбатли кемада йўл босган эди.

Поезддаги вагонлар ифлос, оддий чой ҳам йўқ. Йўлдаги безорилар фақат кечалари эмас, куппа-кундузи ҳам одамларни тунаб кетишар, яна ўчакишгандек, ойналарга тош отишар эди. Кемада одам куп. Сичқоннинг ини минг танга. Иброҳим юқори қаватдаги очиқ, яланг саҳнда, дағал бир тахта устида ўтириб, тунни қуш уйқусида ўткаэди.

Мана, энди у соҳилда бадмаст кишидек, беҳол чайқалиб турар эди.

Ёз кунни, қуёш айна тик қадалган пайт.

Соҳилдаги шаҳар, шаҳарчаларда меҳмонхонадан муносиб жой топиш тугил, хароб бир бурчакни эгаллаш ўлимдан қийин. Буни йўлдаёқ эшитиб-билганидан, Иброҳим одамларга эргашганча, шунчаки денгиз ёқалаб тўтрига қараб кета бошлади. Кеч кирмай туриб ҳарҳолда бирон бошпана топиш керак. Бегона шаҳар, кўчада қолиб кетиш мумкин.

Бандаргоҳ яқинидаги майдончада аксари хотин-халаж, қандайдир кишилар даста бўлиб, гужгон ўйнашарди. Бу ерда тўпланганлар жойсиз меҳмонларга уйларини ижарага беришар экан.

Иброҳим қўним топишга кўнглида умид уйғониб, майдончани айлана бошлади. Бироқ унинг бу ҳолати узоққа чўзилмади.

Уни ҳеч ким уйига олиб боришни истамас, қанчалик мулойим, ҳатто ялингудек сўзлашмасин, биров билан гапи пишадиганга ўхшамас эди. Бошқалардек савдолашиб, бирон

талаб қўйишни-ку, у хаёлига ҳам келтирмаётган эди. Барча уй эгалари тил бириктиргандек, бизга аёллар ёки оилали кишиларми бўлса, ёлғиз йигитни қўёлмаймиз, тўрт-бешта ўсмир бўлганда ҳам майли эди, дейишарди. Афтидан, улар шунга қатъий қарор қилишган эди.

Кун иссиқ, дим. Денгиздан эсан нам ҳаво нафасни бўғади.

Иброҳим аввалгидан бадтар лоҳасланиб, жиққа терга ботган. Аммо майдончада бирдек чарх урмоқда эди.

Ахийри, ийманибми, одамлардан бир четда турган ёш, жушрўй жувонга унинг кўзи тушди. Жувоннинг ранг-рўйида бу даврадаги тажанг-тўпори аёллардан фарқ қилган одамшавандаликми-самимият барқ урарди. Негадир лаб жуфтлаб ҳар сўзга огиз очганида, бир қизариб олар экан. Жувон Иброҳимга ўз уйдан жой беришга қарши эмас, шунинг баробарида, алланечук иккиланаётган ҳам эди.

— Бизнинг уйимиз йўли узоқ, — деди ниҳоят. — Бу ерда кўпинча денгиз бўйидан жой танлашади.

— Менга бунинг аҳамияти йўқ, — деди Иброҳим.

— Жой ҳам унча яхши эмас.

— Бори. Ҳозир менга барибир, — деди Иброҳим. У шу қадар толиққан эдики, ортиқча гаплашишга ҳам ҳоли етмаётган эди.

Улар автобус бекатига қараб йўл олишди.

Бекатда ҳадеганда автобуснинг қораси кўринмади. Сабри тугаган Иброҳим енгил машина тутди.

Жувоннинг уйи жуда тупканинг тагида ҳам эмас экан.

Машина осмонга тирмашаётгандек, қандайдир тепаликка кўтарилиб, ярим соатча йўл босгач, тор кўчага кириб, эски бир эшик олдида тўхтади.

Улар ҳовлига киришди.

Ҳовли — қуюқ дарахтзор. Тўрда каттагина бино. Олди айвон. Дарахтлар панасида яққол кўзга ташланган бу иморат пинжида олдинроқ қурилган япасқи, кўримсиз яна бир уйча.

Улар уч-тўрт зина пастга тушишди.

Жувон эшикни очди.

Иброҳим жувоннинг изидан ичкари кирди.

Ярми ерга кўмилган ойнадан гира-шира ёруғлик тушиб турар, хона зах, ругубат эди.

Оёқ остида тахталар кўпчиган, кўкарган, дарз кетган.

Шифтни, деворларни кимдир қўл учида оқлаган, бурчак-бурчакларда тирқиш-туйнуклар ямалмай қолаверган. Бу — хона ҳам эмас, одатдаги ертўла эди.

Темир каравот. Бир тўмба ва бир курси. Бутун-бор жиҳоз шу.

Иброҳим мана, энди уй эгасининг нега бот-бот қизаргани-ю, иккиланганига тушунди. Лекин айб жувонда эмас, айб унинг ўзида. Бу жойни у одамнинг иззат-нафси огрийдиган даражада хароб, деб ўйламаган, жувон шаъма қилганига ҳам қарамаган эди. Қанақа бўлса-да, бошпана топилаётганига суюнганидан, қайсарланган эди.

Унинг кўнглидан кечганини билгандек, жувон:

— Шу кунлар қўлимиз қисқа. Бир оз қийналиб қолдик. Бўлмаса, уйга одам киритмасдик, — деди. Лаҳза сукут сақлаб, қўшиб қўйди. — Қаранг. Ёқмаса, бошқа жой изларсиз.

Иброҳим индамай, курсига чўкди.

Умуман, у иложсиз эди. Унинг чўнтагида жой учун тўлайдиган нақд пулнинг ўзи ҳам йўқ эди. Иброҳим ахир, уйдан бир чиққанича қувгинга учраган киши эди.

Шошмасдан қўлидаги соатни ечди.

Қўйнидан ҳам эски бир соат олди.

Бармоғидан узукни чиқарди.

Барини тўмба устига қўйди.

— Бойлигим... Ишга киргач, қарзим бўлса, яна узарман.

Жувон тўмба устидан нима учундир эски соатни олиб, ажабланиб тикилгандек бўлди. Кейин, Иброҳимни ажаблантириб, лом-мим демай хонадан тез чиқиб кетди.

Дам ўтмай, қайтиб новча бир эркак — эри билан хонага кириб келди. Энди эски соатни эркак қўлида тутиб турарди.

У остонадаёқ бош силкиб, сўради:

— Бу кимники?! Қаердан олгансиэ?

— Дадамники. Уруш пайтидаги ўлжа, — деди Иброҳим. — Дадам устага кўрсатгани менга бериб қўйган эдилар.

Эр-хотин русча эмас, бошқа ажнабий бир тилда ўзаро алланарсаларни ҳаяжонланиб гаплаша бошлашди. Иброҳим ҳолатдан келиб чиқиб, тил билмаса ҳамки, буларнинг олмон (немис) эканлигини пайқади.

Тунда, кема саҳнида ҳар хил кишиларнинг гап-сўзлари Иброҳимнинг қулогига чалинган эди. Бу шаҳарчага дунёнинг турли бурчакларидан одамлар асосан, дам олгани келишади. Шаҳарчанинг туб аҳолиси, туркий бир унут қабила йигирма фоиэни ҳам ташкил этмайди. Саксон фоиэ тарих давомида саргардонликда сурунган миллатлар. Араблар, эронийлар (пирсиёнлар), гарбликлардан юнонлар, олмонлар. Олмонлар — ҳаммадан кўп. Бир қисми ўтмишда келган. Яна бир қисми урушдан кейин қолиб кетган асирлар. Одамлар аксари бири-бири билан русий забонда сўзлашса-да, ўз тили ва урф-одатларини йўқотмаган.

— Қаердансиэ?! Исмингиэ? — Иброҳимнинг хаёлини бўлди уй эгаси.

Иброҳим ўзини таништирди.

— Мен Ганс, хотиним Эмма, — деди уй эгаси. — Менинг бобом соатсоз бўлган. Ана, соатда насл-насаби ёзиб қўйилган. Анча бурун менда шунақа соат бор эди, ўғирлаб кетишган... Оддий матоҳ дунёни айланиб келганини қаранг! — Ганс бошини тебратиб, жилмайди. — Бизга шу етади. Бемалол тураверинг! — у чўнтагидан уч-тўртта қоғоз пул чиқариб, тумба устига қўйди. — Бу ҳозирча яшаш учун! Қисинманг.

Иброҳим гангиб қолган эди.

Бир кунлар дунёнинг ярмини қонга белаган ваҳший тўда олмонми ёки булар олмон? Ер билан осмонча фарқ қилади.

Бутун гап қаерда, қачон одамнинг, халқнинг қандай руҳда тарбияланиши, қайси йўлдан боришида (баъзан боришга маҳжум этилишида) экан-да!

Бегона шаҳарда яхши кишиларни учратгани, иши ўнг келгани Иброҳимни суюнтирган эди. Албатта, ёдгорлик — соат унга қадрли, бунинг устига, отаси бериб қўйган омонат эди. Шунинг баробарида, мол азиями, жон азият? — одам шарт-шароитга қарайсан. Қолаверса, бировнинг мулкини эгасига қайтаришдан эзгу иш борми?

Эр-хотин хонани тарк этгач, Иброҳим каравотга ўзини ташлади.

Қотиб қоламан, деб ўйлаган эди. Ўн-ўн беш дақиқа ёта олди, холос.

Бир томонда ота-онаси, иккинчи томонда Марварид унинг ҳолидан беҳабар, мотам қилиб ўтиришгандир? Уларга тирик эканлиги, соғ эканлигини тезроқ билдириш керак!

Ўрнидан даст қўзгалди.

Қулига соат, бармоғига узукни қайтиб тақди.

Тўмба устидаги пулни ҳам чўнтагига солди.

Аланечук бардамлик сезиб, хонадан чиқди.

* * *

Автобус нақ эшик олдига келиб тўхтади.

Бекат шу ерда экан.

Автобусга миниб, йўлга тушгач, хаёлга чўмди.

У Марварид билан икки йилдан буён шунчаки танишми-дўст сифатида кўришиб турган, орада муносабат аниқ эмаслигига қандайдир бепарво қараган эди. Ўз навбатида Марварид ҳам бирон даъво-талаб қўймаган, афтидан бунга журъати, ҳаттоки ботинишга ҳоли етмаган эди. Ўзининг «Болалар уйи»да ўсгани кам, қамаб отиб ташланган ота-онанинг фарзанди эканлиги ҳар кун, ҳар лаҳза хаёлида сақланган қиз, ҳамма қатори оила бахтини кўришга ҳақли эканлигини гоҳо ўйлашга ҳам қўрқар эди.

Улар ҳар гал учрашганда, бир хил «ашула»:

— Қаёққа борамиз?

— «Ҳайвонот боғи»га.

Марварид на кинога қизиқади, на театрга. Болалик гаштини сурмаган-да! — «Ҳайвонот боғи» бўлса, бас, ёзми-қишми, қайта-қайта бораверар эди. Бу ерга келиб, фақат даррандалар эмас, оддийгина паррандаларни ҳам умрида илк дафъа кўраётгандек, ҳаяжонланиб томоша қиларди.

Иброҳим бир оз айланиб, зерика бошларди. Дунёда шу «Ҳайвонот боғи»дан бошқа нарса қуриб қолганми? Ҳайвонлар билан уларнинг нима иши бор? Болалик пайти уйлари «Ҳайвонот боғи» яқинида бўлгани ёдига тушарди. Гоҳ ярим тун, гоҳ саҳарларда дашти-саҳролар, кенгликлар нафаси келган нотинч, нолон ўкирик-бўкириклар эшитилар, кишининг бағрини эзар эди. Иброҳим эркидан айрилган ҳайвонларга ачинарди.

Марварид харрак четида ўтириб, тўр-сим ичида вазмин юрган филни томоша қилишни айниқса ёқтирарди. Иброҳимни ҳам фил қизиқтирарди. Унга фил Ҳиндистонни, Ҳабашистонни эслатарди. Қадим шаҳарлар, шоҳ саройлари, одам тўла кўчаларни эслатарди. Шарқда ва ажабки, Шарқ ҳаётидан Ғарбда ҳам сирли, сеҳрли бир оҳангда ёзилган китобларни эслатарди... Иброҳим энди Андерсен, Перро, Ҳофман, Шварц ва «Минг бир кеча»нинг аниқ «ҳиди» уфурган Вильгельм Хауф эртакларини эсларди. У, балсорлик Аҳмад ҳикоятини — тасодиף ўз исми (Иброҳим) ҳам борлиги учун эмас, — Шарққа чексиз ҳурмат, меҳр билан ёзилгани учун! — яхши кўрар, бор-йўғи йигирма тўрт йил яшаб дунёда ном қолдирган олмон адиби қиёфасини тасаввур қилишга уринарди... Марвариднинг ёнида, харракда ўтириб, бир қўшиқдаги: «Қаноатда Саида филча бўлурми, ҳай-ҳай» — деган сўзлар ҳам Иброҳимнинг беихтиёр хаёлидан кечарди. Бунинг баридан у таъсирланад, лекин барибир, яна зерикарди. Ҳайвонлар тутқунликда бўлган «боғ»ни Иброҳим БОҒ деб билмас эди.

Марварид билан у кучада гаплашиб юргиси келарди.

Ниҳоят, Марварид унга эргашарди.

Куча кезаётиб, ёзми-қишми, Иброҳим Марваридни музқаймоқ билан сийларди. Болалик гаштини сурмаган-да! — музқаймоқ бу қизнинг жони эди. Шундан бошқа нарсани кутмас эди.

Иброҳим ўз майли, хоҳишидан кўра кўпроқ Марвариднинг кўнглига, раъйига қарарди. Ҳафтада бир қур учрашув қиз учун байрам эканлигини ҳис этар эди.

Бир куни...

қиш ўртаси эди.

Лап-лап қор ёғарди.

Иброҳим корхонадан чиқиб, одатдагидек Марварид билан бекатда кўришишдан олдин, тоза кийингани уйга бирров кирган эди.

Уларникига Бокира — қариндошлари келган экан. У баъзан «чол-кампир»дан хабар олиб турарди.

Бу қизни ҳар жиҳатдан Марвариднинг акси, дейиш мумкин.

Ҳайвонлардан касал юқади, деб умрида «Ҳайвонот боғи»га бормаган. Уйдаги ит билан мушукка ҳам сал ҳуркиб, ижирганиб қарайди.

Кучада, хиёбонда ҳеч қачон қўпол-дағал харрак устига утирмайди.

Тўқ-туқин оилада ўсгани бугун хатти-ҳаракатида сезилади. Чой ичганида — чой, овқат еганида — овқат ундан миннатдор бўлаётганга ўхшайди. Бундай қизлар ҳақида йигитлар, еганичгани баданидан ҳовур бўлиб чиқса керак, дейишади. Ёмон уйга боришдан ўзларини тийишади.

Бокира билан Марварид кийинишда ҳам бири-биридан фарқ қилади. Марварид тоза-озода, лекин аксар эски кийимда. Тартибга ҳам кўп қарамайди — эгни билан бош ва оёқ кийими ранги доим мос келавермайди. Бокиранинг эса усти илгакка илиб қўйилгандек таассурот уйғотади. Бошидаги бўрк қошигача босилган — қиёфасидан ўтмиш маликаларнинг суратини ёдга солади.

Албатта, Бокира «чол-кампир»дан хабар олгани келиб, қўлини совуқ сувга урмайди. Бунга уни қўйишмайди ҳам! Шундай латифа учрайди. Бир чол билан кампир келинга сабоқ беришни уйлаб, уй ишларини ким бажариши устида баҳслаша бошлашибди. Шунда келин: «Тухтанглар, — деган экан. — Талашманглар! Ҳамма ишни навбат билан, бир кун сиз, бошқа кун сиз қилинг!» Бокира — шунақа келин буладиган турқи бор.

Дарвоқе, келин...

«Чол-кампир» Бокирани ўз қизимиз, дейишарди. Иброҳим билан унинг бошини қовуштириб қўйиш ниятлари ҳам йўқ эмасди. Кўпдан бери уйда шу гап айланарди.

Иброҳим ҳали қатъий қарорга келмаганини айтиб, фақат ожизгина бўйин бураётган эди.

У гоҳ ўз уйлари, гоҳ қариндош-уруғ даврасида ёшлиқдан Бокирани кўриб-кузатиб юрганидан, табиийки, қизга нисбатан «бегоналик» қилмас, бу қизни эркароқ ўсгани учун танноз деб ҳам билмас эди. Бокира ҳозирча меҳмон, холос! Уй бекасига «айлангач», не-не нозанинлар осмондан ерга тушмайди. Шароит тақозо қилса, «қўли косов, сочи супурги» бўлмайди. Турмушнинг ўз йўриги бор! Бунинг устига, Бокира, шубҳасиз, ақлли, маданиятли. Шаҳардаги кошоналарда ўтган катта йигинлар, анжуманлар, олий мақомдаги кишилар қатнашадиган томошаларга қанда қилмай бориб туради. Керак бўлса, нутқ ҳам ирод қилади. Бир сўз билан, Бокира — янги, замонавий шахс! Марварид эса — бошига гоҳ рўмол ташлаб, гоҳ тўр қалпоқ кийиб ҳам кетаверадиган, дейлик, минг йиллар қаъридан келган оддий-жўн қиёфа!

Иброҳим ота-она раъйига қараши, улар билан ҳисоблашиши керак. Бокира билан ҳам ҳисоблашиши керак — «уйдаги гап»дан у хабардор, қиз бола, билдирмаса ҳамки, Иброҳимга кўнгли мойил, кўнглида шу хонадонни «танлаб» юрибди. Иброҳимнинг ёши ўттизга бориб қолган, масалани узил-кесил ҳал этиш пайти аллақачон етган. Аммо истиҳола унинг йўлини тўсаётган

эди. У Марваридга «богханиб» қолганини ҳам ота-онасига айтолмаётган эди. «Остонаси тиллодан уй»га келин бўлиб тушаётган қизнинг насл-насаби, қайси дарахт меваси эканлигини сўраб-билиш ота-онанинг ҳақи-ҳуқуқи! Мусулмончиликда «ота-онасининг тайини ҳам йўқ», «ҳароми» ёки «валади зино» деган гап келади. Ота-онаси номаълум боланинг (қизнинг) қаердан, қандай бунёд бўлганини билмайсан. Шу билан бирга, учраган етимни, тамга босгандек иш тутиб ҳақорат қилиш инсофга кирмайди. «Етим қўзи асрасанг...» қабилидаги айбно-малар-ку, аниқ номард кишилардан чиққан. Мусулмончиликда етим-есирларга шафқат, улар бошини силаш — илк қаторда туради. «Етимлар, мискинлар ва мусофирлар» — бу уч сўз ояти карималарда алоҳида таъкидланган! Иброҳим Бокиранинг соясига кўрпа тушаётган ота-она икки йўлдан бирини танлаб, Марваридга қучоқ очишларига кўзи етмайди. Уларнинг минг хил фатво-далил келтириб, исён кўтаришларини ҳис этади. Шунинг учун у вақтни чўзиб, ишни пайсалга солмоқда эди.

Одатда, қиз боланинг кечки пайт уйдан чиқиши қийин.

Лекин йигитга ҳам осон кўчавермайди. Одобни бузмаслик, бировга озор етказмасликка мажбурсан.

Уша куни Иброҳим ота-онаси-ю, меҳмон (Бокира)нинг кўнглини олиб, кўчага сирғалиб чиққунича маълум муддат утган эди.

Ерга қор кўрпа бўлиб тушалган, ҳамон бўралаб ёғаётган эди.

Таниш бекат бўм-буш.

Иброҳим учрашувга кечиккан эди.

У Марваридни қидириб, бирга юрган кўчаларни айлана бошлади ва...

беихтиёр «Ҳайвонот боғи» эшигига бориб қолди.

Узоқдан қизнинг қорасини кўриб, титраб кетди.

Эшик берк. Аммо Марварид девор-панжарага бағрини босиб, ичкарига мўралаябди.

Иброҳим яқинлашгач, пайқади:

қизнинг кўзларида бир олам ҳасрат акс этарди.

Йуқ! Иброҳим кутганига эид, Марварид ўпкаланмади.

Шунчаки эшикка имо қилиб, шикоятланди:

— Дарров беркитиб қўйишибди!

Рўй берган ҳолатдан эзилган Иброҳим, буни билдирмай, эркалаб:

— Келинг. Томоша урнига бугун икки ҳисса музқаймоқ еймиз. Бўптими?! — деди.

— Бўпти! — деди Марварид мутелик билан.

Шу куни Иброҳим, ҳимояга муҳтож ғариб бир қизни ҳимоясиз, баттар ғарибликда қолдиролмаслигини сезди. У Бокира эмас, Марваридни ёқтиришини ҳам сезди. Бехосдан ҳамма нарса хаёлида ойдинлашгандек бўлди. Мавридини топиб, ста-онасига ётиғи билан аҳволни тушунтиришга, уларнинг қалбидаги «муз»ни эритишга қарор қилди.

Бироқ Иброҳим бунга улгуролмади.

* * *

Автобусда шаҳарча маркази, денгиз бўйига келиб, почтахонага кирди.

Тирикман, соғман, деб уйга ва Марвариднинг ётоқхонасига телеграмма жўнатди.

Кейин, батафсил хат ҳам ёзди.

Ниҳоят, кўнглида бир оз осойишталик туйиб, почтахонадан чиқди.

Кеч кирган, ҳаводаги ҳовур босилган.

Шаҳарчада шуғулланадиган бирон касби-кор топиши кераклигини уйлаганича, соҳил бўйлаб шошмай юра бошлади.

Бир гап сира хаёлидан кетмаётган эди:

«Нафрат — шайтоннинг мулки!»

У уз тақдири ҳақида ўйлаб, қаердадир ўқиган бу гап ёдига тушганди.

Соҳил бўйлаб кетаётиб, яна эслади:

«Қобил қизни севарди, лекин Ҳобилга бермоқчи бўлдилар. Қобил газаб-нафратга тўлиб (хусумат жиҳатидан) биродари Ҳобилни ўлдирди».

Демак, нафрат тарихи энг қадим, Одам Ато давридан бошланган.

Демак, инсон қонида нафрат (муҳаббат билан ёнма-ён) аввалдан келади.

Шунинг баробарида, бора-бора дунёда нафрат «урчиб» кетди.

«Нафрат мактаби» деган тушунча шакланган. Шу номда китоблар ҳам бор. Бу — иллатга эмас, инсонга нафрат тарбиясидан иборат. Аслида, инсонга бундай дарс бериш, инсонни бу руҳда тарбиялаш жиноятга тенгдир.

Ғайрат Суръату шотирлари ҳам, ҳатто булар билан чиқишмаган Иброҳим ҳам шу мактабда ўқишган. Бу мактаб пештоқиға: «*Кимки, бизга қарши турса, шартта-шартта отамиз!*» деб оппа-очиқ ёзиб қўйилган. Аммо фақат Иброҳим эмас, унинг «эски оғайнилар»и эмас, анча мавқе эгаллаган ўша Ғайрат Суръат ҳам «адашган банда»лар, холос. Катта бир дарахтдан шохча, холос!

Дарахтнинг ўзи-чи?

Бир пайт (кечагина, Иброҳимнинг болалик, илк ёшлик йиллари эди), шундай сиёсатчи «доҳий»лар чиқдики, улар оломоннинг нодонлигидан фойдаланиб, илғор зиёлиларнинг миллатпарварлик, ватанпарварлик тушунчасини ўзига ниқоб қилиб олди. Энг аввал, бу қайгули пок ҳиссиётни оммавий тусга киритди. Кейин, гўёки ўз миллати, ватани манфаатини кўзлаб, ривож топишга «халал» бераётган атрофдаги бошқа эл-элатларни бунинг учун «айбдор» қила бошлади. Шу йўсин, бир одамни иккинчисига, бир халқни иккинчи халққа қарши қўйиб, ҳаммаёққа адоват уруғини септи. Одамлар қилт этмай жон беришга тайёр жоҳил ҳолатда қўлига қурол олди.

Дунёнинг гоҳ у-гоҳ бу чеккасида «ниқоб» йиртилди.

Жумладан, Олмонияда ваҳший бир тўда кўчага, майдонга отилди. Сочлари устарада қирилган, кўпчилик ялангбош эди. Улар ҳар ер-ҳар ерда тўпланиб, бақириб-чақира бошладилар. Майдонларда гулхан ёқдилар. Ҳеч кимдан ҳайиқмай тўполон-тартибсизлик қилиб, ўз ҳукмини ўтказишга тушдилар. Юз-кўзларида уларга йўлиқиб шунчаки оғиз очган кишини йўлдаёқ «иккига бўлиб ташлайдиган» бир ифода муҳрланган эди. Улар «фашист» деб ном олдилар. Дағал этиклари билан ўт-алафни босиб, тўрт томонга бостириб бора бошладилар. Лак-лак тирик жон ўт-алафдек оёқ остида қола бошлади.

Ана, ҳозир ҳам баъзан Фарангистон, баъзан Америко, ҳатто Русияда, айниқса яна Олмонияда худди кечаги ваҳший тўда қайтиб бош кўтаришга уринаётгани кўзга ташланади. «Янги фашист (неофашист)»лар вақти-вақти билан кўча, майдонларга чиқадилар. Улар гоҳ Гитлер, гоҳ Сталин суратини қўлларида кўтарган. Кийимларида, тутган байроқларида аниқ хоч шакли...

Бу гапларнинг шу палла Иброҳимга кераги борми?

Албатта.

Бир томондан, бу дунё олдида банда хасдек ёки чумолидек бўлса-да, Бутун Ерни елкасида кўтариб юргандек ҳолатни сезади. Куласизми, куясизми инсон қисмати шу!

Иккинчи томондан, моҳиятан ҳаётда сариқ чақачалик аҳамияти йўқ «қоғозбоз» бир идорада ҳаёт бир маромда давом этаётган, Гайрат Суръат хаёлига келган бемаънилиқни қилиб қутураётган, атрофдагилар эса бу бедодлик қаршисида чорасизлик, ожизлик сезиб, қулга айланаётган эди. Иброҳим жамоага «сингиш» ўрнига барчанинг одатдагидек «тинч яшашига халал» бера бошлади. Муҳими, у итоатдан бош бурди. Бу дунёда ҳеч бир эски муқим ҳолат ўзгаришни истамайди! Иброҳим фақат бошлиқ эмас, кўпчиликнинг норозилигини уйғотди. Мана, энди қочганига қарамай, ҳамон хатарли ҳолатда юрибди.

Орада нафрат тугилиб, фавқулодда шароит юзага келганида, афти-ангори бинойидек кишилар фашист (ёки садист) бўлиши, гишт қолипдан кўчиши ҳам мумкин экан!

Иброҳим ҳозир яна қандай савдолар чекида борлигини билмаганидек, бундан сўнг ҳаёти қай йўсинда кечишини ҳам тасаввур қилолмаётган эди.

Шу кайфиятда у бандаргоҳга келиб, овқатлангани бир қаҳвахонага кирди.

Қаҳвахона деярли бўм-бўш, атиги уч-тўрт мижоз дераза олдида сўзлашиб ўтиришарди. Улар Иброҳимга қизиқсинибми, эътибор берибми қарашди. Лекин бунга у аҳамият бермади. Турдаги пастак саҳнда сочлари елкасини қоплаган ёшгина йигит юзлаб, балки минглаб одам тўплангандек, завқланиб-берилиб кўшиқ куйламоқда эди. Иброҳим йигитга юзлангани заҳоти негадир, олмон бўлса керак, деб ўйлади. Ва аксар бўлганидек, беихтиёр шарқона эртаклари билан номи тарихда қолган Вильгельм Ҳауфни яна эслади.

Айни дамда, узича изтиробланиб, илтижоли пичирлаб ҳам қўйди:

— Худонинг Узи мададкор бўлсин!

* * *

Худонинг Узи мададкор бўлсин...

Олдинги карвон эмас, бошқа бир карвон — орадан тахминан минг йил ўтиб, — дашги-саҳрога йўл олган эди.

Сайёҳлар (савдогарлар, зиёратчилар) тун бўйи илдам босишарди. Кундузи ниҳоятда иссиқ, ҳаво алангаланиб ётар, бир қадам суриниш ўлимдан қийин. Тунлар аксинча, салқин, чарақлаган юлдузлар ҳам йўл кўрсатишар эди.

Ҳар куни офтоб кўтарила бошлаши билан, улар тўхтаб, чодир тиклашар, бир оз ҳордиқ чиқаргач, вақтни тезроқ ўтказиш учун кўрган-кечирганларидан суҳбат қуришарди.

Йўловчилардан ҳар ким бир ҳикоя айтиши керак эди.

Бағдодлик Салим Барруҳ Лайлак-халифа тўғрисидаги ҳикоясини тугатган, балсорлик кекса савдогар Аҳмадга навбат етган эди.

— Мен сизларга ўз ҳаётимдан бир воқеани айтиб бераман, — деди Аҳмад. Сўнг шошмасдан ҳикоя қила бошлади:

— «Менинг отам Балсорда мўъжазгина дўкон очган эди. У бой ҳам, камбағал ҳам эмас, ўртаҳол кишилардан эди. Бор мулкини йўқотишдан қўриқиб, ўзини ортиқча уринтирмас, бирон таваккал ишга қўл урмас эди. Мени болалиқдан ўзига ёрдамчи қилиб олган, ҳалоллик, тўғрилиқка ўргатган эди. Вақти-соати келиб ёшим ўн саккизга тўлганида, отам (афтидан, менинг келажагимни ўйлаб) умрида илк дафъа дадил иш тугди, денгизга савдо-сотиқ учун чиқаётган кемага минг тилла тикди. У ўзининг бундай журъатли хатти-ҳаракатидан телбаланиб қолган бўлса керак, ўша кунлариёқ жони узилди. Орадан бир неча ҳафта ўтгач, отам (пул тикиб) мато юклатган кема денгизда гарқ бўлганини эшитдим ва бу хабар етиб келишидан олдинроқ отамнинг дунё билан видолашиб қўяқолганига шукр қилдим. Мен ҳали ёш, бепарво эдим. Ғам-ҳасрат мени букмади. Отамдан мерос бор танга-тиллани белимга туғиб, мендан ҳеч ажралишни истамаган содиқ хизматкоримиз (Иброҳим)ни ёнимга олганимча, ўз бахтимни излаб олис сафарга отландим.

Биз эсаётган шамолга эш Балсор бандаргоҳидан йўлга тушдик. Минган кемамиз Ҳиндистонга қараб равона бўлди.

Денгизда беш-ўн кун осойишта йўл кечганимиздан кейин, кема дарғаси қутилмаганда, бўронга дуч келаётганимизни айтди.

Дарга анча паришон. У чамаси денгизнинг айни шу жойдаги шароити, баланди-пастини билмаётган ва бўронга юзма-юз туриш учун қурби — тажрибаси етмаётган эди. Унинг буйруғи билан елканлар туширилиб, кема оқим ихтиёрига топширилди.

Тун кирди. Совуқ. Осмонда эса ой порлар эди.

Илк қарашда ҳеч нарса ана-мана бўрон бошланишидан дарак бермаётган, дарганинг башорати оқланмаётганди.

Худди шу палла бизнинг ёнгинамиздан олдин яқин ўртада кўзга ташланмаган бир кема шиддат билан ўтиб кетди.

Биз хавотирланиб турган бўрон олдидаги даҳшатли сукунатда бояги кема саҳнидан келган ваҳший ва хушчақчақ қийқириқлар, алакимларнинг баланд товушини эшитиб, нима бўлаётганига тушунмай мен беҳад ажабландим. Мен билан узуқ-юлуқ сўзлашаётган дарганинг-ку, капалаги учган, ҳол-мадори қочган эди. «Бу ажалдан бошқа нарса эмас! — деб хитоб қилди у. — Кемамни Худо урди!» Дарга нега бундай деяётганини эндигина сўраб аниқламоқчи эдим, ёнимизга денгизчилар дабдурустдан ёқа йиртиб, югуриб келишди. «Кўрдингларми?! — нидо қилишди улар жон ҳолатда. — Бизнинг кунимиз битди!»

Дарга кемани ўзи бошқармоқчи бўлиб, барчадан Кўрбон ўқиш, ичида калима келтиришни сўради. Лекин бунга улгуриб-улгурмай, кучли бўрон кўзгалиб, сув кира бошлаган кема чок-чокидан сўкилди.

Сувга дарҳол қайиқлар туширилди ва энг сўнгги киши қутулиши асносида, бизнинг кўз олдимизда кемамиз денгиз тубига чўкиб кетди.

Мен ҳамма қатори бор бисотимдан мосуво ҳолда, яланг денгизда қолдим.

Бу билан иш тугамаган эди.

Бўрон дам сайин қутуриб-авжига миниб, қайиқни ўйинга сола бошлади. Мен ва келиб пинжимга кирган кекса хизматкорим (Иброҳим) бир-биримизга ёпишиб, аввалдан меҳри бўлсак-да, сўнгги нафасгача ажралмасликка оғт ичдик.

Ахийри, тонг ота бошлади. Кун қизариб чиқаётганида, қайиғимизни шамол қанотида кўтариб бир ёқларга суриб-улоқтириб ташлади. Мен теграмизда қайиқларда бўлган ҳамроҳларимиздан биронтасини шундан сўнг қайтиб кўрмадим.

Қайиқ бир гал писта пўчоғи бўлиб ўйнаганида ҳушимдан кетган эканман, қайиқни ҳам, мени ҳам қўйвормай бало-қазодан сақлаган кекса хизматкорим (Иброҳим)нинг бағрида ўзимга келдим.

Бурон тинган эди. Уэ кемамиз жанозаси уқилганини кўзимиз билан кўрган, бу аён эди, лекин таажжубки, бизнинг қайигимиздан сал нарида бир кема турибди. Яқинлашганимизда, уни танидим, тунда даргани ваҳимага солиб шиддат билан ёнимиздан ўтиб кетган ҳалиги кема эди. Унга қараганимиздаёқ юрагим ваҳимага тўлган бўлса, у ерда бирон жон асари сезилмаётганидан, тарс ёриладиган ҳолга келди. Шунинг баробарида, учраган кема бизни қутқарса қутқариши мумкин ягона умид даргоҳи эди ва биз ё Муҳаммад! — деб гайратланишга мажбур эдик. Шундай қилдик ҳам. Қўлларимиз, оёқларимизни ишга солиб, кемага интилдик ва кўп ўтмай, унинг кўланкасига бориб қолдик. Мен кучим борича овоз бердим, аммо кема томондан ҳеч бир сас-садо эшитилмади.

Кеманинг бурун тарафида узун арқон осиглиқ эди. Мен унга чирмашиб, кемага кўтарилдим.

Ёху! Бу не ҳол!? Кема саҳнига чиқиб олганимда дуч келганимни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Бутун саҳн қонга беланган, туркий-арабий либосга ўранган йигирма-ўттиз кишининг жасади узала-чўзила ётар эди. Кеманинг бош устунда башанг кийинган, қўлида тиг, ранги учик, кўзлари бақрайганча қотган яна бир одам жасади. У устунга пешонасига қоқилган катта мих билан бириктириб қўйилган эди. Оёқларим бўшашиб, эсхонам чиқиб кетди.

Мендан кейин хизматкорим (Иброҳим) кемага кўтарилди. Тирик бир жон эмас, мозористонни кўриб, унинг ҳам жони товонига тушгандек бўлди.

Биз дуо ўқиб, Пайгамбаримиз руҳи поклари қўллашини тилаб, кемани кўздан кечиришга қарор қилдик.

Ҳар қадамда яна бир даҳшатли ҳол рўй бермасмикан, деб орқа-ўнгимизга қарар, ўзи-ўзимиздан хавотирланар эдик. Бироқ атрофда денгиз сокин чайқалиб ётар, кемада ҳам оғир сукунат ҳукмрон эди. Бу жимжитликда биз товуш чиқаришга ҳам қўрқар эдик. Назаримизда, устунга михланган дарга жасади

сўник кўзлари билан бизни таъқиб қилаётгандек, саҳнда ётганлардан кимдир туйқусдан бошини кўтарадигандек эди.

Шу ҳолатда пастки қаватта олиб тушадиган зина олдига етиб келдик. Иккимиз ҳам тўхтаб, бири-биримизга тикилдик. Хаёлимиздан утганини тилга кўчиришга ботинмаётган эдик.

— Улугим! — деди ниҳоят содиқ хизматкорим. — Кемада хунрезлик бўлгани кўриниб турибди. Лекин пастда мабодо қотиллар тикилиб ётган тақдирда ҳам, мен бу ердаги мурдалар билан узоқ мулоқотдан кўра, ўшалар билан учрашишни афзалроқ, деб ўйлаяпман.

Мен ҳам очиги, шундай фикрда эдим.

Биз ўзимизни қўлга олсак-да, ҳаяжонланиб зинадан пастга тушдик. Бу ерда бизнинг фақат оёқ товушимиз эшитилаётган эди. Хоналардан бири эшиги олдига келдик. Эшикка қулогимни қўйиб, диққат қилдим — жимжит. Эшикни очдим.

Хонада ҳамма нарса — қурол, кийим-кечак, ҳар хил буюмлар — оёқ остида, атрофда тартибсиз сочилиб ётар эди. Озгина муддат илгари даргами, ёрдамчиларими хонанинг чангини чиқариб бадмастлик қилишган бўлса керак, ҳатто дастурхондаги идишлар йиғиштирилмаганди.

Биз йўлакдан-йўлакка, хонадан-хонага ўта бошладик ва ё тавба! — Ҳаммаёқда марварид, ипак, қоп-қоп шакар, бошқа бойликлар тахтланиб, тўлиб-тошиб ётганини кўрдик. Мен ёш, серҳаяжон бўлганимдан, кимсасиз қолган бу кемадаги эгасиз бутун мулк энди менга буюрар экан, деб ўйлаб хушнудлик сездим. Лекин кекса Иброҳим ҳали суюнишга эрта, қуруқликдан жуда олисда бўлишимиз мумкинлиги-ю, бировнинг ёрдамисиз, ёлғиз ҳолда иш тутиш қийин эканлигини эслатиб, баданимни бир оз совутди.

Бу ердаги мул-сероб ноз-неъматлар, шарбатлардан тановвул қилиб, қорнимизни тўйгазиб, қайтиб саҳнга чиқдик. Жасадларга қараб, бизни яна гам босди. Уларни денгизга ташлаб халос бўлишга шахтландик ва шу дамда жонимиз ҳалқумимизга келиб тикилди. Лошлардан биронтасини ўрнидан қимирла-

тишинг иложи йўқ эди. Улар кема саҳнига ёпишиб қолган, остидаги тахта билан кесим-кесим қўпориб-кўчиришга тўғри келар, бу хатарли ва бунинг учун бизда яхши бир арра-тешанинг ўзи йўқ эди. Устундаги даргани ҳам қимирлатолмадик. Ҳатто унинг қўлидаги тигни тортиб олишга кучимиз етмади.

Кунни алам-ҳасрат билан ўтказиб, кеч кирганида кекса Иброҳимга ухлаб — нафас ростлаб олишни буюрганамча, ўзим бирон ёқдан ёрдам етиб келмасмикан, деб кема саҳнида навбатчилик қилишга чоғландим. Аммо ой чиқиб, тахминан тун ярмига борганида, мени қаттиқ уйқу босиб, шунчаки бир мундининг орқасида чўккалаганча, пинакка кетдим. Энди кўзим илина бошлаган эди, бехос ҳушёр тортдим. Зероки, шу сонияда елканлар шамолда шитирлаб, кема тўшига тўлқинлар шалоплаб урилаётганини аниқ эшитдим. Кейин, дабдурустдан қадамлар товуши, одамлар овози ҳам эшитила бошлади. Мен ўрнимдан сапчиб турмоқчи, атрофга қарамоқчи эдим, лекин қандайдир мубҳам куч кўзимни очишимга ҳам, қимирлашимга ҳам йўл бермади. Шовқин-сурон эса кучайиб бормоқда эди. Назаримда, денгизчилар кема саҳнида югуриб-елиб, бақириб-чақирганча, ўз вазифаларини бажаришмоқда эди. Кимнингдир бурро тилда уларга буйруқ бераётганини ҳам пайқадим. Арқонлар таранг тортилиб, барча елканлар ишга туширилганини ҳам ҳис этдим. Уйқу домига тортиб, бошим дам сайин оғирлашмоқда эди. Бири-бири билан чақишган тиглар, шамширлар жаранги қулогимга чалинган бир ҳолатда, ниҳоят қотиб қолдим. Аллақачон чиқиб ёйилган офтоб юз-кўзимга тушганида, уйғондим. Ўрнимдан туриб, у ён-бу ёнга қарадим. Кема саҳнида манзара ўша-ўша, жасадлар сочилиб ётар, устунга михлаб қўйилган дарға ҳам ўз ўрнида эди. Бўрон, тунда эшитилган сурон менга тушдек туюлди. Ўзимча кулиб қўйиб, Иброҳимни қидира бошладим.

Хизматкор дарғага тегишли хонада фаромушланиб ўтирарди.

— Улугим! — деди кириб келганимда, надомат билан. — Мен бу жинни кемада яна бир кечани ўтказгандан кўра

нақ денгиз тубида балиқларга ем бўлишга минг карра рози эдим! — Ундан шикоят боисини сўраганимда, бундай жавоб қилди: — Уч-тўрт соат ухлаганимдан кейин уйғониб, бошим устида тапир-тупур товушларни эшитдим. Аввалида сиз югуряпсиз, деб уйладим. Лекин қарасам, тўппиллаётган йигирматадан оза одам эмас, бунинг устига, ҳар хил қийқириқ-қичқириқлар ҳам диққатимни тортди. Кўп ўтмай, зина томондан оёқ товуши баралла эшитила бошлади. Ана шу пайтдан бошим гувиллаб қолди, худ-бехуд узук-юлуқ бир нарсаларни кўрганга ухшайман. Нима чин, нима рўё, билмайман. Ҳалиги устунга бириккан киши худди мана, бу ерда, дастурхон ёнида ўтириб, май ичиб, газалхонлик қилди. Тепада, унинг яқинида ётган қирмизи нимчали киши ҳам келиб, тўрдан жой олиб, у билан бирга май сипқорди! — Кекса хизматкор менга шуларни айтиб берди.

Биродарлар! Юрагим-бечора энди рўйи-рост қинидан чиқди, десам гапимга ишонсанглар керак. Мен ўзи-ўзимни алдашимга эҳтиёж қолмагани, мурдалар тунда тирилганини кўрганимга шубҳаланиш ортиқча эди. Албатта, бундай жамоа билан бир кемада сайри-сафар қилишнинг мароқли-гаштли жойи йўқ эди!

Менинг Иброҳимим яна гамгин хаёлга ботди. Сўнг қўққисдан «эсладим!» деб юборди. У дунё кезиб, дунё кўрган ўз бобосининг шайтон васвасаси ва хуружини даф этадиган дуоихайрини эслаган экан. Кекса хизматкорим яна менга сидқидилдан, ихлос билан Қуръон тиловат қилсак, бу кеча сеҳр-жодудан қутулишимизга йўл очилишини уқтирди. Унинг таклифи мени суюнтирди.

Шунинг баробарида, биз хавотир ичида кеч киришини кута бошладик. Дарганинг хонаси ёнида кичик бир бўлма бор, биз шу ерда беркинадиган бўлдик. Хона ичи кўринадиган қилиб, шу томонга каттагина бир неча туйнук очдик. Кейин, бўлма эшигини ичкаридан ёпиб, мустаҳкам тамбаладик. Иброҳим бўлма шифтининг тўрт бурчига Расули Акрамнинг муборак

исмларини ёзиб қўйди. Шу тахлит биз фалокатли тунни қаршилашга шайландик.

Тахминан яна тун ярмига борганида, менинг кўзларим ўзи-ўзидан юмила бошлади. Хизматкорим Қуръон ўқишимни сўради. Уқиганим сайин руҳим ёришиб, кўнглим равшан тортиб, сергакландим.

Шу фурсатда тепада жонланиш сезилди. Арқонлар ғийқиллаб, кема суриниб, кема саҳнидан оёқ товушлари-ю, ҳар хил овозлар етиб кела бошлади. Биз бир оз жон ҳовучлаб тургач, кимдир зинадан пастга тушаётгани шарпаси эшитилди. Шунда, кекса ҳамроҳим ўз бобосидан ўрганган дуои хайрни ўқишга тушди:

Осмонларга учмайсиэми,
Ер қаърига тушмайсиэми,
Денгиз тубин кучмайсиэми,
Буронларда кучмайсиэми —
Яратгандан бўлак ким бор?!
Сизга Ёлғиз У Мададкор!

Тиловат, ибодат-илтижо — бошқа, дуоихайрлар, азойим-хонликларга мен кўп ишонавермас эдим. Шу боис, ёнимиздаги хона эшиги очилганида, тепа сочим тик бўлди. Хонага кундузи устунга бириккан хушқомат киши кирди. Унинг пешонасидаги мих олиб ташланмаган, бироқ қўлидаги тиг қинга солинганми, кўринмаётган эди. Унга эргашиб сипо кийинган яна бир киши — тепада, унинг яқинида ётган бири келди. Хонага дастлаб кирган дарга узун қора соқол қўйган бўлса-да, ранги заҳил эди. У кўзлари чақчайиб, ҳар ёққа аланг-жаланг нигоҳ ташлади. Шундоқ ёнгинамиздан ўтиб кетганида, мен уни бемалол кузатдим, у эса биз беркинган бўлмага унчалик аҳамият бермади. Дарга билан унга эргашган киши хона ўртасидан жой олишиб, биз тушунмаган тилда асабий, баланд товушда,

ҳатто бақириб гаплаша бошлашди. Юқори пардага кўтарила борган овозлар хона деворларини титратиб, ниҳоят даргазаб дарга хонтахтага муштини урди. Бироқ унинг суҳбатдоши қаҳ-қаҳ отиб кулганича, ўрнидан турди ва даргадан унга эргашишини сўраб, юқорига имо қилди. Дарга ҳам ўрнидан сагчиб, қиндан тиг чиқарди. Улар изма-из хонани тарк этишди.

Биз улар ғойиб бўлишганидан сал енгил нафас олдик. Аммо бизнинг нотинчлигимиз ҳадеганда тугамади. Кема саҳнида урён-сурон бошланган эди. Тепадан анча пайт югур-югур, ҳайқирик, кулги ва дод-фарёдлар эшитилиб турди. Ахийри, худди кема тарс ёрилиб кетадиган жаҳаннам шовқини кўтарилиб, қиличлар жарангига аралаш ҳаммаёқ гўё остин-устун бўлди ва... бирдан қайтиб зил-замбил сукунат чўкди. Орадан жилла вақт ўтиб кема саҳнига кўтарилганимизда, ҳамма нарса аввалгидек — чор атрофга қон сачраган, жасадлар тараша бўлиб қотган эди.

Кемада бир неча кунни шу аҳволда ўтказдик. Менинг ҳисобим бўйича қуруқлик (ер) Шарқ томонда эди ва кема шу ёққа қараб борар эди. Лекин ҳамма бало шундаки, кундузи анча-мунча масофа босиб, кечалари у кескин орқага суриниб кетганга ўхшарди. Ҳарҳолда, офтоб чиққанида биз ўзимизнинг эски жойимизда эканлигимизни сезардик — эҳтимолки, кема аҳли тунда бутун елканларни ишга солиб, олдинги жойга қайтиб келишга эришарди. Биз бу даҳмазадан қутулиш учун кеч кириши олдиан елканларни боғлаб, эътиқод билан чарм ўрамасига яна Расули Акрамнинг муборак исмларини ёздик ва хизматкорим таклифига кўра, бобоси дуоихайрини ҳам қўшиб қўйиб, шу чарм билан барча елканларни қоплаб ташладик. Ўзимизнинг бўлмада бу ёғи нима бўлишини интиқ кута бошладик. Ўша кеча арвоҳлар ҳар қачонгидан ҳам юз чандон жазавага тушишди. Лекин ажабо! — эртаси куни тонгда елканлар боғлиқ — биз маҳкамлаган ҳолда турганини кўрдик. Ва энди кема бир маромда сузиши учун кундузлари елканларни

етарли даражада очадиган бўлдик. Шундай қилиб, беш кун ичида анча илгариладик.

Олтинчи куни ниҳоят, узоқдан қуруқлик кўринди.

Субҳи содиқ эди.

Муъжиза рўй бериб, жон сақлаганимиз учун Оллоҳга ҳамду санолар айтдик.

Уша кун ва ўша тун қиргоқ бўйлаб суздик ва еттинчи куни эрталаб қаршимизда шаҳар қорасига кўзимиз тушди. Машаққат билан лангар ташладик, хайрият у ўрнашди. Биз кема саҳнидаги қайиқлардан бирини сувга туширдик. Кейин, зўр бериб эшак эшиб, шаҳар томон суздик. Ярим соатча вақт ўтгач, денгизга келиб туташган дарёга етиб олганча, қиргоққа кўтарилдик.

Дарвозахонада бизнинг қадам қўйганимиз ҳинд шаҳарларидан бири эканлигини аниқладик. Аслида, бу биз сафар қилишни мўлжаллаган жойдан унча узоқ эмасди.

Карвонсаройга бориб, гурбатли саёҳатимиздан кейин ўзи-ўзимизни сийлаб, зиёфат қилдик. Шу ерда донишманд, аммо (хизматкоримнинг кўнгли тўлсин учун) сеҳр-жодуни ҳам билган бир кишини қаердан, қандай топиш мумкинлигини саройбондан сўрадим. У мени шаҳар четидаги кўримсиз бир ҳовлига бошлаб келди. Эшикни тақиллатиб ичкарига кирганимда Муллей деган кишини суриштиришим кераклигини айтди.

Ҳовлида мени бурни узун, оппоқ соқолли кимса қаршилаб, нега келганимга қизиқсинди. Донишманд Муллейни қидираётганимни билдирдим. Муллей унинг ўзи экан. Мен унга кемадаги шароитни тушунтириб, маслаҳат сўрадим.

Бу денгизчилар қабиҳ бир қилмишлари учун денгизда тентирашга маҳкум этилган, деди у менга. Уларнинг бошлари ерга теккани заҳоти алаҳлашлари тугайди, лекин бунинг учун (биз олдин ўйлаганимиздек) уларни ётган тахталари билан қўприб ерга олиб тушиш керак, деди яна чол. Кейин, донишманд Худо олдида ҳам, инсоф юзасидан ҳам топиб олинган кема ва бутун бойлиги менга ҳалол, меники бўлишига

ҳақли эканлигимни тасдиқлади. Фақат, бу гапни ҳаммага дoston қилиб юрмаслигимни тайинлади. Шундан сўнг, у сероб давлатимдан кичик бир улуш совға қилсам, ўз қуллари билан бориб жасадларни олиб тушишга ёрдам беришини айтди. Мен унга ўзи хоҳлаганича бойлик инъом этишимни айтдим. Ва биз арра, болта кўтариб олган бешта қул ҳамроҳлигида йўлга тушдик. Йўлда Муллей, мен билан хизматкорим (Иброҳим) Қуръонга мурожаат қилиб, елканларга муқаддас сўзларни ёзганимиздан таъсирланиб, завқланди. У, биз учун бу ягона нажот йўли бўлганлигини таъкидлади.

Кемага етиб келганимизда вақт пешинга борган эди. Қуплашиб ишга киришдик. Ҳаш-паш демай, жасадлардан тўрттаси кичик бир қайиққа жойлаштирилди. Қулларга уларни олиб бориб кўмиш топширилган эди. Тезда қайтиб келган қуллар жасадларни дафн этишга эҳтиёж бўлмагани, ерга қўйишгани заҳоти улар бир ҳовуч тупроққа айланишганини маълум қилишди. Биз тахталарни кўчира бошладик ва кечгача барча жасадларни ерга етказишга улгурдик. Биргина бош устундаги жасад қолган эди. Биз миҳни тахтадан суғуриб-ажратиб олишга қанча уринмайлик, бу ишдан ҳеч натижа чиқмади. Миҳ ўрнидан қилча ҳам сурилмас эди. Менинг бошим қотганди. Ахир, даргани ерга олиб бориш учун кемани тутиб — бутун сақлаб турган устунни кесмайсан-ку!

Бу ташвишдан ҳам мени Муллей қутқарди. У қулларидан бирига дарҳол қирғоққа бориб, бир идишда тупроқ келтиришни буюрди. Тупроқ олиб келинган, соҳир-донишманд алланималарни пичирлаб, куфлади. Кейин, тупроқни жасаднинг бошига тўқди. Дарға шу ондаёқ кўзларини пирпиратиб, чуқур нафас олди ва миҳни ёнлаб унинг манглайидаги жароҳатдан юзига иссиқ қон сизиб оқа бошлади. Биз энди миҳни осонликча суғурдик. Ярадор дарға қуллардан бирининг қўлига йиқилди.

— Мени ким ўрнимдан қўзғади?! — деб сўради у, ҳушини йиғиб. Мента Муллей ишора қилиб қўйган, дарғага яқинлашдим.

— Эй нотаниш зот, ташаккур сенга. Сен мени кўп йиллик азоб-укубатдан қутқардинг, — деди у. — Эллик йилдирки, менинг таним денгизда сузиб, безовта руҳим тунлари унга ҳамроҳдир. Мана энди руҳим тинчиб, бошим ерга тегадиган бўлди. Ота-боболардан мерос сўнгги маконга бора оламан.

Мен ундан бу саргардонлик сабабини гапириб беришини сўрадим. У яна тилга кирди:

— Бундан эллик йил бурун Жазоирда яшар, давра кўрган, эрка, бедард эдим. Очкўзлигим, нафси бадлигим мени бир кемани қўлга киритиб, шу кемада ҳукмимни ўтказганча, денгизда қароқчилик қилиб юришга ундади. Маълум муддат шу касби-кор билан шугулландим. Кибру ҳавога тўлган пайтим эди, Занта деган жойда пули-моли йўқ бир дарвеш-қаландар кемага миңди. Кемада аёвсиз-дағал жамоа тўпланганимиздан, қаландарнинг рутбаси билан ҳеч ким ҳисоблашгиси ҳам келмади. Мен эса ҳатто унинг устидан масхара қилиб куладиган бўлдим. У бошда индамади, ўзини босиқ тутди. Сўнг бир куни кўпириб кетиб, аччиқ гапирди, нолойиқ, қабиҳ, туноҳ ишга берилганимни менинг юзимга солди. Уша сония мен ҳам унга ҳеч нарса демадим. Бироқ тунда ёрдамчим билан ичиб ўтириб, пирнинг танбеҳи бехос ёдимга тушди ва қоним қайнаб кетди. Султонлар айтишга ботинмайдиган маломат гапни менга шу сассиқ бир гадо айтганига чидаб кетавераманми, деб ўйлаб, қаттиқ газабланганимча, кема сахнига югуриб чиқдим. Унинг кўксига тиг санчдим. У жон бераётиб, мени ва барча шерикларимни қаргади. Бошимиз тупроқ искамагунича бизга ҳаёт ҳам, ўлим ҳам насиб қилмаслигини айтди. Биз ҳамон ундан кулиб, лошини денгизга ташладик. Ёху! Шу тундаёқ унинг башорати амалга ошди. Одамларимдан бир гуруҳи менга қарши исён кўтарди. Тарафдорларим тенгсиз олишувда улардан енгилишди ва улар мени тутиб, устунга михлашди. Шундан сўнг, ҳамма бири-бирини чавоқлашга тушиб, кемада тирик жон қолмади. Менинг ҳам нафас олишим тухтаб, жоним чиққандек эди. Бироқ мен

ҳам, бошқалар ҳам карахтланган эканмиз, холос. Навбатдаги тун келиб, биз дарвеш-қаландарни денгизга ташлаган вақт етганида, ҳамма қайтиб тирилди. Биз одатдаги ҳаётни давом эттираётгандек эдик, шунинг баробарида, фожиали айни уша тундаги манзара бирдек қайтарилди бошлаган, тақдир бизнинг хатти-ҳаракатимизни кишанлаб ташлаган эди. Ой-йиллар ўтиб, на тирик, на ўлик денгизда оқиб юрган эдик. Ерга яқинлашишга умид йўқ, бўронга юзланиб, барча елканларни очиб, ўзни ҳар ён отганимиз, сув остидаги тошларга урилиб парчаланиб кетишни кутганимизнинг ҳам фойдаси йўқ — денгиз тубига ҳам бош қўёлмаётган эдик. Минг шукрки, энди жон таслим қилиш мумкин. Миннатдорман сендан, халоскорим! Сен гойибдан келиб, мени қутқардинг. Бу кема, мол-мулк сенга омад келтирсин. Буюрсин.

Шуларни деб, дарга бошини эгди. Шу дамдаёқ жони узилиб, шериклари сингари у ҳам бир ҳовуч тупроққа айланди. Биз унинг хокини бир қутига солиб, бошқалар қатори ерга олиб бориб топширдик.

Мен шаҳарда ёллаган ҳунармандлар кеманинг кам-кўстини тузатишди. Кемадаги ортиқча юкни катта фойда билан турли матолар, ашёларга алмаштирдим. Қадрдон танишим Муллейга меҳрибонлик кўргаздим ва ниҳоят, янги кема хизматчилари топиб, ўз ватанимга йўл олдим. Йўлда шошмай ҳар хил мамлакатлардан оролларгача тўхтаб, савдо билан шуғулландим. Тўққиз ой деганда Балсорга етиб келдим. Ё Пайғамбар! Ишим юришиб, бахтиқаро дарга қолдирган нақдина-мерос икки ҳисса ошган эди.

Менга буюрган омад, менинг давлатимни кўриб, ватандошларим бу одам машҳур денгизчи Синдбоднинг гордаги олтинларини қўлга киритган бўлса керак, деб гумон қилишди. Мен уларни бу фикридан қайтармадим. Шу пайтдан балсорлик ўн саккиз ёшга тўлган йигитлар бахт излаб, сафар қилишга одатланишди. Мен уларни ҳам бу шаштидан қайтаролмадим.

Мана, энди осойиштароқ яшайдиган бўлдим. Лекин ҳар беш йилда бир Маккага, ҳажга бориб, бизга доим Узи мададкор Оллоҳимга шукрона айтаман. Раҳмли ва меҳрибон Оллоҳдан уша кема даргасининг ҳам гуноҳини Узи мағфират қилишини сўрайман...»

* * *

Иброҳим қаҳвахонада деразага, дераза орқали мовий денгизга тикилиб ўтирганича, Ҳауфнинг эртақ-ҳикоятини эслаб, дунёга келиб гулдек очилмай сўлган бу йигитча эҳтимол, ислом динини расман қабул қилмагандир, лекин у мўмин-мусулмон эди, бўлмаса буни шунчалик эътиқодли руҳда ёзолмасди, деб ўйлади. Яна уша эртақ-ҳикоят таъсирида хаёлидан кечирди: «Ҳар қандай ёвузлик мусулмончиликка зиддир! Ҳар қандай ёвуз хатти-ҳаракат учун одам жавоб беришга мустаҳиқ эканлиги барҳақ! Балки, мен ҳам билиб-билмай ёвузлик қилганимдан жазога тортилаётгандирман? Поко Парвардигоро, Узинг мағфират қил!»

Турдаги пастак саҳнда сочлари елкасини қоплаган хонанда ҳамон берилиб турли тилларда кўшиқ кўйламоқда эди.

Дераза яқинида, ёруғликда утирган йигитлардан бири ўрнидан туриб, кутилмаганда Иброҳимнинг ёнига келди:

— Кечирасиз. Сиз ким, қаердансиз?

— Ўзбекистондан. Ўзбек, — деди Иброҳим.

— Саёҳатга келганмидингиз?

— Йўқ. Саргардонлик, — очигини айтди Иброҳим.

— Бу ёққа юринг-чи, — шериклари ўтирган томон ишора қилди йигит.

Иброҳим йигитлар кўшиқ тинглаб паст товушда суҳбат қураётган даврага бориб кўшилди.

— Биз ўз қавмимизга мансуб кишиларга бефарқ қарамай-миз, — деди ёши каттароқ йигит. — Келинг, қўлни кўкракка қўйиб, самимий гаплашайлик. Сафардан мақсад?

— Мен сафар қилганим йўқ. Мени тўлқинлар шу қирғоққа келтириб ташлади.

— Ўзбекистонда нима билан машғул эдингиз?

— Узим-ўзимга бошоғриқни «сотиб олмагунча» тинч юрган эдим... Олий маълумотим бор. Ҳарбий хизматни ҳам ўтаганман. Маълум муддат «Иқтисод ва сиёсат» деган идорада ишладим. Лекин сўнгги пайтлар қора ишчи эдим.

— Бандаргоҳда ишлайсиз. Юк ташувчи керак. Бу вақтинча! Сизни кузатмоқчимиз! Таклиф маъқул бўлса, бизнинг идорамиз шу ердан икки бино нарида, эрталаб учрайсиз... Истамасангиз, йўлингиз очиқ, фақат билинг, шаҳарда экансиз, шу дамдан бошлаб барибир, сиз бизнинг кўзимиз остидасиз...

— Уйлаб кўраман, — деди Иброҳим.

У шаҳарда илк дафъа кўчага чиққанидаёқ бу йигитларга юзлашгани ёмонлик нишонасими ёки яхшилик аломатими, билмаётган эди. Тирикчиликни амаллаш керак, шунинг баробарида, ҳамма нарса мавҳум эканлигидан, бошпана сингари мана, дарров иш ҳам топилганига ортиқча суюнмаётган эди. Унинг жисми-жонини ҳали безовталиқ, ваҳм тарк этмаган.

Йигитлар туркий лисонда, аммо тилдан кўра кўпроқ аллақандай «томоқдан» сўзлаган эди. Айрим сўзларни Иброҳим шунчаки тусмоллаган, шунга қарамай, гапнинг мазмунига тушунганди. Унинг ўзбек тилидаги нутқига йигитлар ҳам тушунишгани кўриниб турарди.

Соҳил бўйлаб бандаргоҳни, лангар ташлаган улкан кемалар, яқин-олисда сузаётган қайиқларни бир оз томоша қилиб юрди. Куча охирида тепаликлар, уларга туташ — қорли тоғлар юксалган эди.

Ниҳоят, ижара уйга қайтиб келди.

5

Қачон ухлаб қолганини билмайди.

Қараса, рўпарада пастга энган қандайдир узун зина.

У зинадан туша бошлади. Оёқ босгани сайин атроф-олам қоронгилашиб, зим-зиё бўлаётган эди.

Ахийри, тор йўлакка ўхшаш бир жой кўринди.

Тўрда катта-вазмин эшик.

Очди.

Кенг-мул хонада биргина шам милтиллар эди.

Иброҳим ичкари кириб, толиққанидан шам олдида чўкди.

Шу пайт биров уни елкасидан тутиб, қайтиб оёққа қўйди.

Иброҳим қаради.

Унинг қаршисида фариштадек оқ кийган чойхоначи чол турар эди.

— Сиз бу ерга қандай келиб қолдингиз? — деб ажабланди Иброҳим.

— Мен ҳамма ерда борман. Мен Нуҳман!

— Нуҳ? — бадтар ажабланди Иброҳим.

— Дунёда бир ҳикмат бор. «Тошқиндек фалокат яқин, инсонлар, тўхтанглар, хушёр бўлинглар, гуноҳлардан асранинглар, тийилинглар!» дейдиган киши доим керак. Вақти-вақти билан шундоқ кишилар чиқади. Улар борлиқни гафлатдан, ёвузликдан поклайди. Бундайлар қачон, қаерда бўлмасин, исми Нуҳ!

— Мен тушундим. Ёпирилган бало-қазодан сиз мени ҳимоятингизга олдингиз.

— Ҳимоят Худодан! — деди кария. — Менинг вазирам фақат огоҳлантириш.

— Очиғи, хом сут эмган банда, оғайниларим билан иш бу даражага боради, деб ўйламаган эдим. Назаримда, улар ёмон одам эмасди. Тугри, улар аввалдан ҳар бири ўз йўлида ўртача истеъдодли, баъзан истеъдодсиз, лекин чаққонми-корчалонми, ҳалол-ҳаромга қарамай имконият яратиб, яйраб яшашни ёқтирган йигитлар эди. Бири-бирига ҳалқадек боғланиб, атрофдаги одамлар ҳаёти, тақдирини ҳал қилувчи гуруҳга айланишганди. Улардан қай бирига инсоний юксак, муқаддас тушунчалар бобида сўзласанг, кўзида совуқ бир учқун чақнар эди. Уларнинг ичиқора эканлиги, менга тузоқ қўйиши

мумкинлигини хаёлимга келтирмагандим. Мана, энди ҳолим хароб. Уйим куйди. Қачонгача сарсон-саргардон кезаман? Отанам, сингилларим, укаларим аҳволи нима кечади? Марварид менсиз қандай яшайди? Билмайман.

— Сарсон-саргардонлик қисмат. Сизга осойишталик, фарогат ҳаром. Албатта, ҳалиям орқага қайтиш, тиз чукиб тавба қилиш имкони топилади. Енгиш ё енгилиш руҳга, ишонч-эътиқодга боғлиқ. Дунёда ҳар ким ҳам собит бўлавермайди. Аммо сиз ундай қиллолмайсиз! У ҳолда сиз ҳозиргидан бошқа қиёфа касб этасиз. Шароитга қараб тусини ўзгартирган буқаламунга айланасиз...

Шам ногоҳ лап этиб сунди.

Қария қаёққадир гойиб бўлди.

Театр сахнасидаги безаклар сингари хона ҳам йўқолган эди.

Иброҳимнинг кўзи қоронғига кўника бошлади.

Бошини кўтариб, юлдузлар чарақлаган осмонни кўрди.

У саҳрода, нақ қум тепаликлари орасида тургандек эди.

Бехос ҳув баланд тепаликда судралган бир карвонга кўзи тушди.

Иброҳим туякашларга яқинлашиб, эътибор берди. Карвон шу қадар бой, шу қадар бойки! Туялар устидаги ёпқичларгача ялтир-юлтир, осмондаги юлдузлар ерга дув тўкилгандек! Булар қаёқдан келиб, қаёққа кетаяпти? Бутун мамлакат бойлигини бир ёқларга олиб кетаяптими ёки бошқа ерлардан мамлакатга бойлик олиб келаяптими?

Иброҳим карвонбошига юзланиб, қўлини кўксига қўйганича, сиполик билан сўради:

— Биродар, йўл бўлсин?

Карвонбоши унга тикилиб беозор жилмайди:

— «Ҳожатингни элга арз этмакка ҳожат бўлмасун».

— Шейр ўқишингиздан, демак, бу бизнинг шарқона карвон экан-да! — Иброҳим шундай деб разм солса, карвонбоши бегона эмас, ўз укаси Исмоил. — И-е! Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Сизни қидираётган эдим. Уйдан кетганингизга неча ой, неча йил булганини биласизми, ака? Чол-кампир дунёни тарк этишди. Сингиллар, укаларингиздан ҳам бир мен қолганман...

— Ёнингдагилар-чи? Бегонами?

— Ҳам бегона, ҳам ошно... Булар ҳаммаси бутпараст!

— Буддага сизинишадими? — деб қизиқсинди Иброҳим.

— Буддага сизинса, гурга эди. Қадим дунё тарихида ҳам ягона Тангрини ҳеч ким инкор этмаган! Булар турли расм ва ҳайкалчаларга сажда қилишади. Қабристонларида худди тирик одам кўр тўкиб ўтиргандек, ҳайкаллар ўрнатишади.

— Дунёда ким тушуниб-тушунмасин, ислом сўнги, комил дин! Биз мулла Абдурахмон Хужанинг боласимиз. Шундай экан, сен нега буларга қўшилиб юрибсан? Яна «ошно» дейсан!

— Илож қанча! — деди Исмоил. — Ҳаёт шундай шаклга кириб қолди. Мен булар билан бир йўлдан боришга мажбурман.

— Менга қара! Мени оиламизнинг аҳволи қизиқтиради. Наҳотки, бутун бошли оиладан биргина сен қолган бўлсанг?

— Қизиқ гапирасиз, ака. Гуёки бунга мен айбдордек! Эсласангиз, Қулижон мисгар деган отамнинг кадрдонлари бор эди. Ун саккизта боладан уйда учтаси яшаб, қолгани қирилган, йўқолган, хасталанган. Дунёда ҳар кун миң-миңлаб киши нобуд бўлади. Айниқса, ҳимоясиз болалар. Норасидалар! Хасталиклар, фалокатлардан ташқари, исёнлар, босқинлар, оддийгина очлик, юпунлик, муҳтожлик...

— Бокира деган қиз бўлар эди? — дея мавзуни ўзгартирди Иброҳим.

— Бокира масаласи сал мураккаб... Отам билан онам йиллаб сизни қидириб, йиллаб эшик пойлагандан кейин, сизга аза очган эдилар. Улар Бокирани яхши кўришарди. Нима десам экан... Қисқаси, мени уйлантиришди. Уэр, албатта.

— Болаларинг ҳам борми?

— Икки қиз, икки ўғлимиз бор. Мавлуда ва Мавжуда, Ҳасан ва Ҳусан.

— Яхши. Бизнинг ташкилот қайси ҳолда?

— Эшитишимча, Гайрат Суръат кетган. Ҳозир унинг ўрнида ташкилотни Суръат Гайрат деган киши бошқаряпти.

— Менинг эски огайниларим-чи?

— Юришибди. Улар энди янги бошлиқнинг шотири. Лекин ўша, вақтидаёқ сизга қарши ҳукмнома ёзилган. Сизни кечиришмайди.

— Сен Марваридни билармидинг?

— Мен билганим, бу қизнинг уч-тўрт ёшида ота-онасини қамаб отиб ташлашган. У аллабир холасими, аммаси қўлида қолган. Кейин, ночорликда етимхонага беришган. Ҳозир қаерда, қандай юрибди, айтолмайман.

Карвон ривоятлар, афсоналардаги каби ниҳоят, йўлга тушди.

Енгил тун шамолида қум денгиз мавжларидек чайқалмоқда эди.

Бу — тушми, хаёлми, тасаввурми?

Иброҳим елкалари дир-дир титраб, қумга чўкканича, кафтларини кўзларига босди.

* * *

Денгиз бўйидаги шаҳарча кўркам.

Бу ерда қишин-ёзин ҳаво муътадил.

Уйлар «тепаликка қараб ўсиб» борганидан, ҳаммаёқдан денгиз яланг кўринади.

Йўллар четида азим чинорлар.

Боглар. Фавворалар. Булоқлар.

Аҳоли зич, бунинг устига бу ер карвонсарой қабилида бўлганидан, кўчалар ари уяси. Баъзан суринмай-туртинмай юриш амримаҳол.

Ҳар қадамда магазинлар, дўконлар. Кўча бетларида ҳам анқонинг уруғидан бўлак нарса сотилади.

Турфа рангин бинолар. Томошахоналар. «Энг бемаъни» томошахона эшигида ҳам одам тирбанд.

Қиргоқнинг чўмилишга мўлжалланган жойларида ҳам одам гужгон ўйнайди. Эркак-аёл, ҳатто оёғи чиқмаган болаларгача ярим яланғоч аралаш-қуралаш, бири-бирининг пинжига суқилиб, чўзилиб ётишади.

Иброҳим талотумни хуш кўрмай ишдан бўш пайтларида кўпинча кўча охиридаги тепаликлар томон йўл олар, бу ерда атроф жимжит, соҳил тинч эди. Биринчи кундаёқ бу ерни у «кашф этган», «ўзиники»га «айлантирган».

Мана, энди бот-бот шу ерга келар, катта, бужур бир тош устида соатлаб чексиз, ҳайбатли денгизга тикилганича, хаёл суриб ўтирар эди.

Унинг боболари аслида қадим-буюк, ёдгорликларга бой Бухорои шарифдан. Абдураҳмон Хўжа (қайсидир карвонга илашиб) Тошкентга келган, бу ерда Шамсия бону деган қизга уйланиб, қўним топган эди. Иброҳим ота-боболари ўтган жойларни яхши биларди, отаси билан, гоҳ-гоҳ бўлса-да, сайри-саёҳат қилганди. Ота ва она энди шу ерлик — тошкентликка айланишганди.

Иброҳим укаси Исмоилдан тўрт-беш хат олгач, орада «узилиш» рўй берди, Исмоил афтидан бир пайт отаси (Абдураҳмон Хўжа) тарк этган Бухорои шарифга қайтиб кучиб кетган эди. Қисқаси, Иброҳим «юрт билан алоқа»ни уза бошлаганди.

Марварид унинг хатларига жавоб ёзиб турарди (аммо у Иброҳимнинг оиласи билан таниш ҳам бўлмаганидан, уларнинг аҳволдан беҳабар эди). Ниҳоят, кутилмаганда қиз телеграмма берди: «Истасангиз, ёнингизга бориш, сиз учун жонимни қурбон қилишга тайёрман».

Иброҳим, кел, жоним, деб жавоб телеграммаси юборди.

«Бораяпман» деб огоҳлантирди Марварид.

Иброҳим бегона ерда аксар зерикар, ўз юрти, ўз «одамлари»ни соғинарди. Айниқса, Марварид! У Марваридни севганига энди-энди эғирча ҳам шубҳаланмай қўйганди.

У «белгиланган кун»да машина ёллаб, аэропорт томон жилди. Бироқ машина йўлда ҳар хил сабаблар билан бир оз тутилиб, Иброҳим аэропортга сал кечикиб келди.

Аммо гап бунда эмас.

У аэропорт залида бири кўксини чангаллаб йиғлаётган, бири телбаларча айюҳаннос солаётган кишиларни кўрди. Узига «керакли рейс» ҳақида суриштиргач, бошидан ҳуши учди.

Самолёт шаҳарчага қўниш олдидан денгиз устида бир қур чарх уради. Айни шу дамда Денгиз билан Осмон «бирлашиб» кетгандек таассурот уйғонади.

Қандай бўлмасин, шаҳарчага учиб келаётган самолёт Осмон билан Денгиз орасидаги тафовутни йўқотиб, тўппа-тўғри Денгиз Тубига «ўқдек» санчилиб кириб кетган эди.

Аэропортда рўй берган ҳалокатни кимдир «техник сабаблар»га йўяр, биров учувчини айблар, бошқаси «об-ҳаво»дан ўпкаланарди (ҳеч ким шаҳарчага дам олгани «ўзимиз»нинг Суръат Ғайрат — олдинги Ғайрат Суръат эмас! — учиб келаётганида «осмон бўшатиб қўйилгани»ни тасаввур ҳам қилмас эди).

Бир юз эллик тўртинчи самолётда учган барча йўловчилар денгиз тубига чўкиб ҳалок бўлган эди.

Иброҳим ҳалокат тўғрисидаги ортиқча тафсилотларга берилмай, шаҳарча марказига қайтиб келди.

Албатта, ҳалокатга учраганларнинг барча яқинлари ёнида оҳ-уҳ тортиб, кўзёш тўкиб ярим кун-бир кун аэропортда туриши, маъмуриятнинг оғзини пойлаб энди нима гап чиқишини кутиши мумкин эди. Бироқ тоқат қилолмади. Юраги тарс ёриладигандек ҳолатни сизди. Эзмаланишга ҳожат йўқ, шусиз ҳам рўй берган фожиа аён эди.

Шаҳарча марказига қайтиб келган Иброҳимга бирдан энди ҳаётида ҳеч қандай маъно қолмагандек бўлиб туюлди. Қуюқ дарахтзорда чайқалиб-қоқилиб айланиб юрганини пайқади. Қўйлагини йиртиб бирон дарахтга ўзини осгиси келди. Аммо шу асно назарида, қаердандир қироат товуши эшитилаётгандек

булди. Биров Қуръон тиловат қилаётган эди. У ўз жонига қасд қилиш ҳам бошқани ўлдириш каби гуноҳ, Жоннинг Эгаси сен эмас, Худо эканлигини ўйлади. Дарахтзордан чиқиб, денгиз бўйига борди. Бу гал денгизда ўзини гарқ этгиси келди...

Шу кундан эътиборан Иброҳим икки ўт орасида қолди. У суиқасд гуноҳ эканлиги тўғрисида ўйлар, шунинг баробарида, ўлим уни ҳар кун, ҳар соат таъқиб қилаётган эди.

Шундан сўнг, бир тун Марваридни туш кўрди.

— Мен тирикман, — деди Марварид. — Сизни қидириб топиб келсам-у, сиз ўлган бўлсангиз, унда нима қиламан? Мен ҳам ўзимни ўлдираманми?

Қиз ўша ҳолатни тасаввур қилгандек, «Лайли ва Мажнун»ни эслаб ёд ўқий бошлади:

Бир наъшққа солдилар икковни,
Жонсиз келин-у, ўлук куёвни.

Кирди икки жисм бир кафанга,
Йўқ-йўқ, икки руҳ бир баданга.

Гар бўлди ул икки ёр озим,
Не мен қолгум-у, не дилнавозим...

Ниҳоят, Марварид:

— Мен бўлмаганда ҳам, сиз яшашингиз керак. Мен учун! — деб гапни жумбоқли, ноаён тугатди. Кетди.

Уйқудан терлаб уйғонган Иброҳимнинг кўнгли бир оа ёришгандек эди. Маълум муддат шу ҳолатда юрди. Бироқ кейин, уни яна алам-надомат чулғай бошлади...

* * *

Мана, энди Иброҳим етим ҳолатига тушган эди.

Буш қолдими, ўзи «кашф этган» соҳилга келиб катта, бужур тошга ўрнашар, денгизга тикилганича, кўзларидан вижир-вижир ёш оқарди. У Марваридни қанчалик яхши кўришини илк бора теран ҳис этмоқда эди.

Мургак-норасида пайтидаёқ ота-онасидан айрилган, қаровсиз қолган, улғая бошлагач ҳам муҳтожлик, оч-юпунлик, ҳимоясиалик машаққатидан боши чиқмаган шўрлик Марваридга оддий-одамий насиба — гўри-кафан ҳам буюрмаган эди. Денгиз бу кун Марварид ва унга ўхшаганларнинг қабристонини! Денгиз бу жиҳатдан саҳрони эслатади. Одатда, саҳро қаърида йўқолган кишилар ҳам ҳайвон-ҳашаротларга ем бўлиб, бирон гуноҳлари бўлганидан эмас, тақдир аёвсизлигидан, дунёдан гўри-кафансиз кетадилар!

Шу кунлар самолёт ҳалокати сабабиданми, бошқа бир боиси борми, ҳар қалай денгизга гаввослар кўп тушишаётган эди. Улар сингари, уларга эргашиб Иброҳим ҳам энди неча бора денгизга тушди, сув остига шўнгишга уринди. Жилла курса, Марвариднинг «қабри»ни зиёрат қилмоқчи эди.

Денгиз туби қоп-қоронғи. Барқутдек.
Бироқ унда турли нур бор. Зар, ўтдек.
Қизғиш-яшил. Гунафшаранг. Кук-сариқ.
Балиқларнинг «машъал»лари кўп ёруғ...

Иброҳимга денгиз — «эски таниш». Ҳали унча вақт ўтгани, унутгани йўқ, у девордек сурунган тўлқинлар билан, ўлим билан олишган. Денгиз ости қандай эканлигини билар эди. Лекин қирғоққа яқин, одам сузадиган жойда денгиз ости тоғ этагимми-ён бағригами ўхшар, фақат уюм-уюм тошлар, эпкиндек вазнсиз гиёҳлар кўзга ташланарди. Бу ҳали чинакам денгиз туби эмасди.

Денгиз туби қоп-қоронғи. Барқутдек.
Бироқ унда турли нур бор. Зар, ўтдек.
Ёритади «уч юлдузли» қармоқчи —
У нур сари ҳар балиқча бормоқчи...

Ўнлаб катта-кичик қайиқда эрта саҳардан денгизга чиққан балиқчилар ёки денгиз остидан чиганоқ териб бозорда безаб

сотган ҳаваскор гаввослар денгизни қанчалик «ўрганишган»? Айтиш қийин. Ҳарҳолда, Иброҳим олдин дуч келган ва энди яна кўраётган манзара одамлардан эшитиб юрган ҳикоялардан фарқ қилар эди.

Сал баландда қалқиб-қалқиб жим сузар —
Нозик шоҳи парашютдек медуза.
Қимирлайди гўзал «денгиз юлдузи»,
Қизгиш-саргиш тусда экан у ўзи.
Ҳам яшил ранг нур тўқаркан ҳар ёнга.
Бу ер кондир қисқичбақа, маржонга...

Умрида қум тепаликларини оралаган киши саҳронинг «ўлик» эмас, тирик бир рангин вужуд эканлигини ҳис этади. Саҳро бепоён бўлгани учунми, уни осмонга ҳам менгзайдилар.

Иброҳим ҳар гал денгизга шўнгигани сайин шу — саҳродаги каби ҳолатни туяра эди.

Денгиз туби серюлдузли осмондек,
Балиқ юзса, худди юлдуз учгандек.
Ҳам яшаркан бунда жайҳун — ақула,
Хуллас, бу жой, тирикликка бой, тўла...

Тирикликка бой, тула! Шу билан бирга, қанча кемалар, самолётлар, одамлар учун қабристон!

Узини тупроқ деб билиш, тупроққа эҳтиёткор муносабат қуруқликка хос. Денгизлар, уммонларда-чи?

Иброҳим нега дунёда ҳар куни минг-минглаб кишилар беном-бенишон йўқолаётгани, асосан, инсоният ўзи-ўзини нега азалдан то бу кун қириб ташлаётганига тушунолмас эди.

У ҳаётида (юрагида) ҳамон безовталиқ, ваҳм борлигидан, орқага дадил қайтолмаган, ўзи Марвариднинг ёнига боролмаган эди. Марварид унинг ёнига келишига изн берган эди. Энди севган қизи қаршисида ўзини айбдор сезаётган эди. Қизда

топилган журъат, жонфидолик унда етишмаганидан изтироб чекаётган эди.

Иброҳим ер билан яксон ҳолатда эди.

Лекин инсониятнинг эзгулик истаган, бу йўлга кирган фарзандларидан қай бирига ҳаёт осон кечган?

Бири дорда, бири бадарга ...

Чидаш керак.

* * *

Бир куни одатича «ўзиники»га «айланган» соҳилга бориб, ҳар галгидек денгизга тикилиб ўтирган эди.

Олис бир нуқтадаги кема худди оқ иморат — у қайси томон суриниб бораётганини билиб бўлмас эди. Ундан ҳам олисда парда тортиб турган пуштиранг булут эса қирғоқдаги тоғ тизмаларини эслатар, гўё тик бораверсангиз, чиндан яна тоғларга йўлиқадигандек таассурот уйғонарди.

Денгизда кема-ю, шу булутдан бўлак нарса йўқ.

Сув офтоб нурларига қоришиб ойнадек ялтирар, тўлқинлар шалоपлаганча, соҳилдаги тошларга оҳиста бош уради.

Ниҳоят, кема булут бағрига сингиб кетгандек бўлди. Лекин шу аснода сиёҳ тўкилгандек, булут этагида нимадир қорайиб кўринди.

Нуқта дам сайин каттариб борганича, аниқ шакли-шамойилга кира бошлади. Қайиқ!

Денгиз бўйида яшаган балиқчилар баъзан кеч тун, баъзан тонг-саҳарда денгизга чиқиб узоқ-узоқларга кетиб қолишлари-ю, кун ёйилганида қирғоққа қайтишларини Иброҳим биларди. Бу қайиқ ҳам балиқчиларники бўлса керак, деб ўйлади.

Аммо қайиқ яқинлаша-яқинлаша унинг рупарасига келиб тўхтади. Қайиқдан у кутганидек кексами-ёш ҳорғин балиқчилар эмас, алланечук мамнун, бахтиёр — келишган киши ва ниҳоятда кўҳли жувон тушиб, у ён-бу ён кўз ташлашди. Одамлар бири-бирига асосан бегона деб қарайдиган шаҳарчада салом-

лашиб гаплашишга ҳар кимда майлу рағбат топилавермайди. Боягилар эса Иброҳимни пайқаб жилмайганча саломлашишди. Сизга халал бермаймизми, деб ҳам сўрашди. Кейин, қайиқ бурнидаги арқонни ярми сувга ботган тошга шошмасдан боғлаб, ўзларига утиргани жой ҳозирлаша бошлашди.

Иброҳим ўрнидан туриб, тепалик томон юрди.

Тепаликдаги кафтдек майдончадан иланг-биланг ипдек сўқмоқ тоққа ўрлаган эди. Иброҳим бандаргоҳдаги йигитлардан ҳув тоғ ўрқачида икки қабр — бир рассом ва унинг хотини қабри борлигини эшиттанди. Хотини вафот этганида рассом уни ўша ерда дафн эттирган, қабр ёнида ўтириб расмлар чизган ва ўзи ҳам кўз юмганида шу ерга қўйишларини васият қилган. Бу ҳолатдан эр-хотин орасида бўлган катта муҳаббат нафаси келар эди.

Иброҳим сўқмоқдан юқорига кўтарилди.

Бу — супадек бир жой. Жарлик билан денгиз уртасида қўнқайган. Урқач, холос.

Иброҳим қўш қабр пойида чўкиб, булар иккисининг миллати, дини қайси эканлигини ҳам ўйламай, уларга бағишлаб тиловат қилди. Юзига фотиҳа тортгач, қўзғалиб ўзи келган сўқмоқ томон қаради.

Бир қизми-жувон юқорига кўтарилаётган эди.

Иброҳим диққат қилдию...

нафаси бўғзига тиқилди.

Марварид!

Дам ўтмай, қиз унинг ёнига етиб келди.

Бағрига отилди.

Худойим!

Шу пайт қиличдек кескир, кучли бир шамол туриб уларни қамаганича, оёқларини ердан узди.

Денгиз томон учириб кетди.

Бири-бирининг бағрига сингиган Иброҳим ва Марварид денгиз устида учиб боришар...

улар инсон наслидан эмас, бирон қўш ҳам эмас...

осмонда чарх ураётган —
филларни эслатишар эди.

* * *

Бомдод пайти дераза олдида туриб шу воқеалар бирма-бир кўз ўнгимдан ўтди.

Мен Ёзувчи сифатида — албатта, буларни «қогозга туширганим»дан кейин! — воқеага нуқта қўйишим ёки уни давом эттиришим керак. Лекин...

Марварид авиаҳалокатда нобуд бўлганмиди, тирикмиди? У билан Иброҳим кейин денгизга чуқиб кетишдими ёки улар, жилла қурса улардан бири, ўлимдан қутулиб қолдими? Ҳаётнинг ўзида қандай бўлган эди?..

Улар иккаласи ҳам кетма-кетми, биргаликдами — уша, Лайли ва Мажнун сингари! — ҳазон бўлди, тарихда бундай воқеа кам эканми, дейишим мумкин. Аксинча, уларни, ҳеч бўлмаганда бирини «тирик қолдиришим» ҳам мумкин. Бу менинг қўлимдан — Ёзувчининг қўлидан келадиган иш. Хуп. Ҳаётда-чи? Ҳаётда воқеанинг буёғи номаълум, мен «тўқишим» мумкин бўлган «ёлгон гап»дан буткул бошқа, аммо бирибир, Иброҳим билан Марваридга «қандайдир» дахлдор воқеалар рўй берган эди. Қисқаси, мен ўзим билмаган нарсалардан воз кечиб, бўлган — бор воқеа яна ёдимга туша бошлади...

Иккинчи қисм
НАЙ САДОСИ

6

Унга аввалида олисдан от дупури эшитилаётгандек туюлди.
Сунг, назарида, дарвоза кескин тақиллади.

Ниҳоят, отнинг кишнаганию одамларнинг гала-говури
вшитила бошлади.

Тушми? Унгми?

У бир ёндан иккинчи ёнга ағдарилди. Айни дамда сассиз
бир шарпа хонада гимираётганини сизди. Истар-истамас кўзини
очиб, мулозим ташвишланиб турганини кўрди.

— Сизни сўрашяпти, бегим.

Маҳал-бемаҳал ҳар ким уни безовта қилмасди. Шу боисдан,
сўраган ким бўлди-ю, қандай юмуш чиқди экан, деб ўйлаб,
ўрнидан малол билан қўзғалди. Пойгақда энди мулозими тутган
обдастадан қўлини чайиб, юзини ювди. Тўнини шошмасдан
кийиб, ташқари чиқди.

Тонг ёриша бошлаган, лекин ҳали фонуслар учмаган. Илк
навбатда оқ от олдида қомат тиклаган сипоҳига кўзи тушди.

Туш эмас, унг экан!

Уни беҳос йўқлашга сабаб борми?

У олдинга босар-босмас, ҳовлида тўпланганлар нафас ютиб,
орқага чекинишди. Фақат сипоҳи отни қолдирганича, қўли
кўксида илдам юриб, тиз чўкди:

— Шаҳзодам! Минг қатла уэр. Тургизишга тўғри келди.

— Нима гап?

— Онҳазрат сизни қистов келсин дедилар.

Индамай изига қайтди.

Мулозим тез кийинтирди. Йўл учун сув ва томоқ ҳам
тайёрланган эди.

Эшикдан чиқиб бир дам паришонланди.

Рупарадаги уй эшиги, деразаларига қаради. Уйда шам ёқувли, юқори дераза яқинида энага жойнамоз устида ибодат бажо келтирмоқда. Болаликда волидаси вафот этган. Бу аёл шундан буён она ўрнига ўтар эди.

Энага юзига фотиҳа тортиб, деразани очди:

— Бегим! Бошингиз тошдан бўлсин. Парвардигоримнинг Ўзи сизни учраган бало-қазодан асрасин. Дусту душман олдида хорликдан, забунликдан халос этсин. Ҳар қадамда мадад берсин. Омин.

Энага қўлларини юзига суйкагач, негадир бармоқларини лабларига босди.

Ҳайбатли ҳовлининг баланд гужум дарвозасидан бояги отта бошқа бир оқ от қўшилиб чиққанича, Мадора шаҳарчасидан Тошқўрғонга қараб йўл олди.

Мадора Тошқўрғонга нисбатан ҳам қадимий, обод ва ораста жой. Отлиқлар кўчадан-кўчага ўтиб, чойхоналар, катта-кичик ишратхоналар, дўконлар, усти айвонли уйлар, яшнаб ётган боғларни оралаб боришаркан, шаҳзода ҳозир ҳамма нарса билан хайрлашаётгандек ҳолатда эди. Улар қуюқ бир дарахтзорни ёнлаб, шер шаклидаги тарновларидан шариллаб сув қуйилаётган ҳовуз бўйига чиқишганида, у беихтиёр отнинг жиловини тортди. Унинг хаёлида ярқираган жоду кўзлар, соядек нозик вужуд жонланган эди! Шаҳзода ҳамма нарса билан хайрлашишга чоғлангани ҳолда, ҳатто ишқи тушган, ўзи учун Мадорада танҳо, азиз сиймо билан хайрлашмагани ва хайрлаша олмаслигини мана энди ҳис этди.

Сўнги пайтлар мамлакатга душман бостириб келаётгани тўғрисида совуқ миш-миш тарқалган. Ҳаммаёқ нотинч, чўп суқилган ари ини.

Шаҳзода бундан беҳабар эмасди. -

Лекин у ҳали жуда ёш, мўйлаби энди сабза урган йигит эди. Шўх. Ўйинқароқ. Бедард! Душман келса, отам бор,

ўзи чора кўради, бизни ҳимоя қилади, деб ўйлар эди. Унинг ҳаёти бу кунгача тинч эди. Бу кун саҳардан ҳаловати бузилди. Шу асно отга қайтиб қамчи соларкан, маҳзун бир ҳолат уни чулғади. Шаҳзода шу паллада онҳазрат нега чақирганига ҳам тушуниб етган эди. Юзлашган соатда шоҳ ота нима дейиши мумкинлигини башорат сингари тасаввур қилди:

— Уғлим! Душман маккор, аёвсиз. Бунинг устига, шаҳар дарвозалари калитини унга қўшқўллаб топширадиган хоинлар топилади. Мен қариб қолдим. Ҳолим йўқ. Сен ёшсан. Юртни асра, халқни асра! Бировлар топташига йўл берма! Сенга насиҳатим ҳам, васиятим ҳам шу...

Отлиқлар Мадорани орқада қолдириб, очиқ далада кета бошлашди. Ва кўп ўтмай, бепоён саҳро бошланди.

* * *

Мисдек қизиб ётган мажнун-саҳрода Дарвеш олдин қўлидаги иргай таёғи, кейин озгин оёқлари тиззагача қумга ботиб, имиллаб борар эди:

— Ҳақ дуст! Ё Оллоҳ!

У чарчаган, чанқаган, оч. Унга қўнадиган бир манзил керак. Ҳарҳолда жисмига жон киритадиган уша манзилга етиб олишни умид қилиб, қолган-қутган бутун кучини сарфламоқда эди.

Ахийри, олисдан шаҳар қорасига кўзи тушди.

Аmmo шу лаҳзада орқадан булутдек ёпирилиб келаётган бир тўп отлиқ кўринди.

Дарвеш ажабланиб тўхтади.

Кўп ўтмай, отлиқлар яқинлашишди. Дарвеш ўртада келаётган киши қўшин бошлиғи эканлигини кўнглида сезди.

— Ҳақ дуст! Ё Оллоҳ!

— Биз дунёни эгаллаётган мамлакатмиз! Сенинг юртингни ҳам босиб олмақчимиз! — деди ўртадаги киши. — Сен ким?

— Искандарнинг шохи бор.

— Сен ким деяпман.

Дарвеш бошлиққа тиржайиб қаради.

Бу одам қизиқ экан!

У — Яссавий бўлиши мумкин.

Оллоҳёр бўлиши мумкин.

Машраб бўлиши мумкин...

Сен уларнинг кимлигини, ақалли номини билмайсан-ку!

Уз улугларингни байроқ қилиб кўтариб, ҳаммаёққа шу байроқни қадагинг келади.

Бизга бегона бир оламни тиқиштириб, яна кимлигимни сўрайсан!

— Мен Дарвешман.

— Озиб-тўзиб кетибсан, огайни. Сенга кўнглим ачиябди.

Тила тилагингни, — деди босқинчи.

— Бошингизни бир кўрсатинг, — деди Дарвеш.

— Бошимни? Бошни нима қиласан?

— Шох борми, йўқми?

— Эй, одам кийик эмас. Эчки эмас!

— Барибир. Учрайди. Ана, яқинда, Далварзинтепада...

Бошлиқнинг жаҳли чиқди.

— Тентак... Олиб бориб зиндонга ташла, — имо қилди аскарларига. — Ҳар хил аҳмоқ гапларни гапириб юрмасин.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, саркарда боши қичиб шох ўсаётганини пайқади.

Аскарларидан Дарвешни олиб келишларини сўради.

Улар ерга чўккан зим-зиё зиндонга кириб, кутилмаган ҳолатта дуч келишди.

Дарвеш ўзи-ўзидан қаёққадир ғойиб бўлган.

Зиндонда фақат унинг жулдур жандаси қолган эди.

* * *

Ўша куни — айтишларича, — зиндондан олиб чиқиб кетилган жанда гоҳ-гоҳо қайсидир зиндонларда «қайтиб жонланган» эмиш!

Дарвеш-чи? У, эшилган арқондек туйнукдан тушиб-тортилиб турган нурга чирмашиб, зиндондан чиқиб кетган эмиш!

Бунга ким ишониб-ишонмаслиги ўзига ҳавола. Лекин...

Тошқўрғонга ниҳоят етиб келган шаҳзодага кекса шоҳ ота шундай дегандек бўлди:

— Ўғлим! Ҳар қандай душман ўз юрти, халқини сенинг юртинг, элингдан устун деб билади. Беписанд қарайди. Лекин бошида шохи бўлган ҳатто бирон жаҳонгир ҳам юрагида ўти бор, эркини таниган одамни енголмаган. Топтаёлмаган! Яна билгинки, ташқи душмандан ҳам кўра кўпроқ уларнинг аравасига минганлар ёмон. Улардан эҳтиёт бўл. Ҳар кимнинг олдида ўзингни йўқотма, ўғлим...

* * *

Бу ривоятларми-ҳикоятларни Ворис бобоси Исмоил Хужадан эшитган эди. Бобосидан яна Иброҳим деган унинг акаси бир пайтлари йўқолганини ҳам эшитган.

Тўзон хас-хашакни йиғиб-жамлаб, шар шаклига келтириб аллақаяқларга элтиб ташлаганини кўрганмисиз? Баъзан инсонни ҳам шамол-тўзон шундай учуриб кетган, ўрнидан кучиргандек бўлади. Гирдибодга тушиб, бир неча қадам босишнинг ўзи нақадар мушкул эканлигини сезасан.

Бироқ инсон чидамли, бардошли. У саҳрода изсиз йўқолиб кетмайди. Сарсон-саргардонлик, бутун машаққатлар, кулфатлар, озорларга қарамай, кўксини шамолга тутганича, илдам бораверади. Бораверади.

Саҳрода уч белги: ёлғиз дарвоза, кейин сардоба, кейин чор атрофдаги телпакка ўхшаган тепаликлар, бу — босиб ўтилган йўл, тарих.

Бир кунлардаги шон-шукуҳини ҳамон йўқотмаган ёдгорликлар, харобалар. Синиқ сопол идишлар. Ҳайкал ва ҳайкалчалар. Тангалар. Бу ҳам — тарих.

Осмондан туриб ерга кўз ташласангиз, тарих ва бу кун туташ, иккиси ёнма-ён яхлит бўлиб туюлади.

Биз кўприк устидамиз. Утиб-ўтмасимиздан, янги-янги авлодлар кўприкни эгаллайди.

Улар яна шамолга кўксини тутиб, илдам бораверади. Бораверади...

Ворис ҳар гал бобосидан эшитганларини, айниқса Иброҳимни эслаганида шу гаплар хаёлидан кечар эди.

Бу гал ҳам уйдан кетаётиб унинг хаёлини, аслида ўзи кўрмаган-билмаган — Иброҳим банд этганди.

Ворис ич-ичида Иброҳимни қандайдир яхши кўрарди.

7

Хусан кўчада бошини эгиб, ер чизиб бораётган эди.

Хаёл сури-иб!

Аниқ нимани уйлаяпти? Ўзи ҳам билмасди. Киши йўлда кетаётиб узук-юлуқ ҳар нарса ёдингга тушади.

Қандай бўлмасин, бир мисра уйдан чиққанидан буён қулоғи остида янграётган эди:

Тўкулғонимиз бу даврда тўлғусидур...

Хусан ахийри фикрини жамлаб, бир замонлар Хожа Абулбарака мушоирада айтган мисранинг маъноси устида бош қотира бошлади... Фалсафа бўйича, одам идишга қиёсми? «Тўкиладиган» ва «тўладиган»? Гап «идиш» ичидаги сув — ҳаёт тўғрисида бораяптими ёки ҳаётдаги инсоний насиба — йўқотиш жабрию эришиш бахти ҳақидами? Балки, умуман, гап комиллик устида боргандир? Биз аксар «доно»лик қилиб юрамиз-ку, эски китобдаги биргина мисрага баъзан «тишимиз» утмайди.

У манзилга етиб келганини сезмаган эди.

Бошини кўтариб тўтрига қараганича, анграйди.

Хусаннинг опалари — Мавлуда ва Мавжуда билим даргоҳи яқинида туришарди.

У опаларини кўрган лаҳзада опаларнинг ҳам унга кўзи тушди.

Хусанга шу сонияда опалари қариб, бир оз афтода бўлиб қолгандек туюлди. Юраги алланечук ачишди. Шунинг баробарида, икки опа унга онаси Бокира бону ва отаси Исмоил Хужани эслатишди. У жигарларини олдин бу эшикда бирон пайт учратмаганидан, сал саросималанган эди. Лекин унглиниб, дарҳол улар томон юрди. Опаларнинг ҳам чехраси ёришди. Хусанни онадек багирларига босишди.

— Бу ерда нима қилиб турибсизлар? — деб сўради Хусан ниҳоят.

— Сени кўргани келдик.

— Нега уйга боравермадинглар?

— Сизлар уйдаими-йўқ, билмадик, — деди Мавжуда.

Мавлуда қўшиб қўйди:

— Ҳозир поезддан тушдик.

— Шоира уйда. Сизлар боринглар. Мен, икки соатгина дарсим бор.

Опалар кўтариб келган тугунларини қўлларига олишди.

Хусан ойнаванд эшикдан узун йўлакка кириб бораркан, опаларини учратганидан номаълум бир ҳаяжон туймоқда эди. У негадир яна онаси Бокира бону, отаси Исмоил Хужани эслади.

Хусан отаси олдида меҳрли ва итоатли фарзанд эди.

Урушда бўлган, кейин қамоқда ҳам ётиб чиққан (бобоси уруш қаҳрамони бўлса, нега қамашади? Жиноятчи бўлса, нега орден-медал беради? Хусан то ҳозир бу мантиқсизликка ҳеч тушунолмасди), эғнида гимнастёрка, шинел, бошида салла, ярим мулла-художўй, ярим ишчи-деҳқон Абураҳмон Хужанинг ўгли эканлиги ёки акаси Иброҳим ҳам бадар кетгани учунми, Исмоил Хужа содда, меҳнаткаш, хокисор, гуноҳ қилган боладан ҳам уэр

сўрайдиган беозор кишига айланган эди. Бир оз журъатсиами — эҳтиёткор ҳам эди, шунчаки эшик тақиллаганда чўчиб тушишга одатланганди. Эски-арабий китоблар ўқир, айтадиган гапи асосан, ота-боболардан келган тартиб-одоб бобида бўларди. Ҳусан ҳали ёш, муросасиз эди. У тун-кун отни қамчилегиси келар, унга отаси «ожиз»лигидан доим аравани орқага тортаётгандек бўлиб туюларди. Мана, энди уйлаб кўрса, от чопгани билан араванинг ўзи орқада экан! Ҳусан отасининг феъл-атворидан вақтида норозилангани кўпинча ёдига тушиб, ўзи-ўзидан хижолат чекарди.

У волидаси олдида айниқса меҳрли, итоатли эди.

Бокира бону эрининг акси, дадил ва фаол. Бола ўстириш, уй юмушларидан ташқари, артелда тикувчи эди. Оила ҳаётида бирон чигаллик чиқса, эрига қараб ўтирмай, ҳал қилиб кетаверарди. Афти-ангоридан катта бир давраларда юриш, кўркам бир шароитда яшашга муносиб аёл, лекин машаққатли рўзгор гирдобига тушиб қолгандек эди. Мана, энди Ҳусан ҳар гал онаизорини эслаб юрак-бағри эзиларди.

Маъруза ўқийдиган хонага қараб кетаётиб, табиий ҳолда Ҳусан оиланинг яна бир аъзоси — ўз биродари Ҳасанни ҳам эслади. Рангин бир манзара кўзи олдидан ўтгандек бўлди.

Ҳа, улар эгизак эди.

Ҳасан ва Ҳусан!

Аввалдан элда бор тартиб: болаликда уларнинг иккисини камситмай-ўкситмай қўғирчоқдек бир хилда ясантиришар, иккисига уйда тенг меҳр кўргизишарди. Эгизаклар бир боғчага қатнаб, бир мактабга борган, ун йил бир синфда, бир партада ўтириб ўқиган эди. Уша болалик даврида бегоналар тутул синфдошлардан муаллимларгача уларни адаштиришганидан, кўп кулгили ва завқли ҳолатлар юз берган. Бу эмас, ҳатто падари бузруквор Исмоил Ҳужа Ҳасанни Ҳусан, Ҳусанни Ҳасан деб мурожаат қилган пайтлар ҳам учрайдики, ёқа ушлашга мажбурсан. Фақат мискин она Бокира бону бошини кўтариб тик қарамай уларни фарқлай олар эдики, қандай буни эплагани унинг ўзига ва Ёлғиз Ҳудога аён!

Болалик кунлари ўтиб, мактабни битирган Ҳасан ва Ҳусанга ота-она афтидан ҳамон бирдек либос кийдириб, уларни бир йўлга солишмоқчи эди-ку, иложи бўлмади. Бу дунёда вақти келиб жон-жигарларнинг ҳам турқи-таровати ўзгариб, ҳаёти ва қисмати турлича шаклланар экан! Ҳасан ота-онаси ёнида, оила кўчиб келган Бухорода қолиб, газчилар билим юртига ўқишга кирди. Ҳусан бир пайт бобоси Абдураҳмон Хужа, бувиси Шамсия бону яшаган, қабрлари ҳам қолган пойтахтда ўқишни орзу қилиб, дорилфунун эшигини қоқди.

Куз юмиб очгунча улар улгайиб, ҳар бири ҳаётда ўз ўрнини эгаллади.

Ҳасан ҳозир Навоий вилоятида обрўли раҳбар. Таниқли киши.

Ҳусаннинг ҳам мавқеи ундан кам эмас. Эътибор топган олим. Китоб ёзади. Таниш-билиши сон минг.

Бу кун аввалгидек эгизакларни икки томчи сув деёлмайсиэ. Яқин биров ўхшатмаса, қолганлар хаёлига ҳам келтирмайди.

Ҳасан спортчилар каби йўгон, миқти. Кибор, баъзан кескин.

Ҳусанни ҳам мабодо спортчига қиёсласа, кураш тушадиган ёки муштлашадиган эмас, сакрайдиган ёки узоқ масофага югурадиган хилидан. Камтар, хокисор (йиллар ўтиб, суяги отасига тортгани билинган бўлса керак).

Энди фақат опалар Бухорода яшайдилар. Улар, поччалар, жиянлар гоҳ-гоҳ Тошкентга келиб туришади. Бироқ Навоийга кўпроқ боришади. Навоий яқин. Қолаверса, Ҳасаннинг имконияти бошқача.

Албатта, эгизаклар ҳам кўришиб турадилар. Кўришмай қаёққа борасан!

* * *

Ҳусан эслаганларини «сандиққа солиб-қулфлаб» дарсхонага кирди.

У қарийб чорак аср талабаларни «имтиҳон қилиш» давомида ўзи ҳам гўёки мунтазам имтиҳон топширарди. Бир Ёзувчи

айтган экан: «Ёшлар олдинда юрадилар. Ҳаётдан четланмаслик учун бирга бўлиш керак».

Улар олдиндами—орқада эканлиги баҳсли масала. Таълим-тарбия бутун дунёда йилдан-йил қийинлашиб бораётгани аниқ гап!

Буниси майли.

Фалсафа — тафаккур демак.

Тафаккур эса — симоб.

Ана, юзлаб китоб. Биргина дин бобида муносабатнинг минг бора ўзгаргани. Гоҳо роҳибона, гоҳо даҳриёна.

Турфа мазҳаблар. Оқимлар. Яна риндлик.

«Ислом экстремизми» деган гап чиққан. Бу икки сўз бири-бирига зид.

Фалсафа (агар у чиндан қатордаги бир фан бўлса) ҳеч қачон тугал шаклланган эмас. Бу кун талабага бир фикрни тушунтириб, эртага тескарисини айтиш субутсизлигидан хунукроқ ҳолат борми? Токи инсоният комил бўлмагунича фалсафа етук бўлолмайди! Қулига китоб олишга иштиёқи йўқ талабани бу кети берк кўча (лабиринт)га қандай бошлаб, қандай етаклаб чиқиб кетасан?

Дарс соати тугаб кўнгироқ чалинишига оз қолган эди, Ҳусанни дўсти Қурбон домла йўлакка имлади:

— Эшикда сизни кутишяпти. Жигарлар келган экан!

Оббо...

Ҳусаннинг жони худди товонига тушди.

Мавлуда ва Мавжуда қайтиб бу ёққа келишганмикан? Сабаб?

Шоира уйда бўламан деганди. Кўчага чиққан эканми? Худо сақласин, у...

Ўзи яхши аёл! Лекин туйқусдан меҳмон келишини ёқтирмайди.

Одатда, уйга «бостириб» келган меҳмонни нохуш, қошқовоғи бир қарич осилиб қаршилайди. Унга, таомил шгу, меҳмон

отангдай улуг, деган гапни тушунтиролмайсан. «Нега ҳар ким отамдай улуг бўлар экан, бир оғиз айтиб келса, ўлмайдик-ку!» деб туриб олади. Умуман, уйда истаган палла меҳмон кутадиган шароит ҳам топилавермайди. Домла (олим)нинг бир ойлик маоши баъзан бир ҳафтага етиб-етмайди. Ўзингни ҳар ёнга уриб сал тайёргарлик кўрмасанг, уялиб қоласан! Бу жаҳатдан, Шоира албатта, ҳақли.

Хусан шуларни ўйлаганича, эшикдан чиқдию...

қаради.

Пастда, анча нарида сут билан чайгандек янги машина... машина ёнида, дарахтлар томон юзланган Хасан турар эди!

Биринчи навбатда Хусан кўзларига ишонмади. Опалар изидан бу кун Хасан ҳам келиши ақлга сиғмасди. Нима, шунчаки тасодиф туфайли бундай бўлдими ёки қандайдир муносабат бору жигарлар атай шундай қилишдими?

Кейин, Хусан бу гал Хасан ҳам хабарлашмагани ва уйга бормай, тўғри бу эшикка келганини ўйлади.

Эгизаклар бири-бирини қучишди.

Хусан машина ёнида куймалаётган ҳайдовчига ҳам қўл узатди.

Қачондан бу расмга кирди? Хусан сезмай қолган, у «сиз»сирар, Хасан уни «сен»сираб гаплашарди:

— Яхши юрибсанми? Тинчмисан?

— Раҳмат. Ўзингиз? — Хусан беихтиёр «гуллади» —

Эрталаб опалар келишган эди.

Хасан беҳабар экан, кўзларини йирди:

— Опалар? Уйдами?

Хусан қисиниб бош тебратди.

— Мен вақтим зиқ, ярим кунга келганман. Ҳозир қайтиб кетаман, — деди Хасан. — Опаларга индама. Хафа бўлишади. — У яқин кишилар гапига халал бермасликка фаҳми етмаган ҳайдовчига кўз қирини ташлаб қўйиб, Хусанни қўлтиқлаганча

дарахтзор томон бошлади. — Сенда ишим бор. Илтимос, — деди шундан сўнг. — Ворис мени қон қилиб юборди. Қаёқлардадир юрибди, — деди ўгли ҳақида. — Ўзини тутиши бетартиб! Уйламай гагиради, алжийди! Шу ёқда экан, одамлар кўрибди. Сен уни топ. Домласан, олимсан, насиҳат қил. Менинг бошим қотган.

Ҳасанни идора ишларидан бўлак бу ташвиш пойтахтга олиб келганини ҳис этган Ҳусан фаромушланди.

У Ворисни кам кўрган, кам кузатганди. Яхши билмасди.

— Мен бир суриштирай-чи! — деди.

— Суриштириш кам. Узил-кесил! — деди Ҳасан. — Опаларга буни ҳам айтма. Аёллар оғзи бўш, гапни кўпайтиришади. Уч-тўрт кун ичида яна кўнгироқ қиларман.

Боягидан ҳам ўйчанроқ кўйда машинага қараб юрди.

Орқа ўриндиқдан қандайдир халтани олиб, қайтиб Ҳусанга яқинлашди:

— Совга! Биласан, қуруқ қўл билан келолмайман, — бу гал тез одимлаб, машинага минди.

Ҳайдовчи энди ўз ўрнида ўтирарди.

Машина дам ўтмай, зув этиб дарахтлар панасида беркинди.

Бу кун опалари билан дийдорлашганида суюнган Ҳусан биродари Ҳасанни кўрганидан ҳам ҳаяжонланган эди.

Улар ҳеч муболағасиз, бир қориндан талашиб тушган. Фақат бу эмас, бор-йўғи уч дақиқа фарқ билан дунёга келганлар.

Эгизаклардан ким дастлаб, ким кейин кўз очганини билиб бўлмади. Бунга вақтида аҳамият берилмаган. Исм тахминан қўйилган ва аслида, Ҳасан қолиб, Ҳусан уч дақиқага катта бўлиши ҳам мумкин! Дунёда шундай содда ҳақиқатлар учрайдики, ҳеч қачон ҳеч ким тагига етмаган ва етишга ортиқча уринмаган! Зероки, ҳар бир ҳақиқат оламшумул ҳодисага айланавермайди! Улар эгизаклар, холос. Буни тан олишга бурчли эдилар.

Сут билан чайгандек машина дарахтлар ортида гойиб булгач, Хусан қизиқсиниб халтани очди. Олма-анор, ҳолва-новвот. Бир боғлам пул ҳам... Ҳасан шунақа, барча жигарларига меҳрибонлик, гамхўрлик кўрсатиб юради!

Лекин Хусан бир дам бурунги мамнуният аралаш қисиниб-эзилгандек ҳолатни сизди. Бировдан, айниқса ўз яқинларидан пул олишни ор деб билмайдиган киши кўп — балки, муҳтожлик, балки, очкўзликдан! Айримлар порани ҳам гуноҳ деб билмайди — олишга ўрганиб кетган. Айб устида қўлга тушириш қийин, кўпинча балиқдек қўлдан сирғалиб чиқиб кетади ҳам!

Хусан ақлини таниганидан буён тер тўкиб, бири икки бўлмаган, косаси оқармаган. У ота-онаси сингари қўли қисқа эканлигига қарамай, бу борада мағрур эди. Ҳасаннинг эътиборини қадрларди. Шу билан бирга, пул тўғрими-эгри йўл билан топилган? — ўйлашга ҳам мажбур эди. Ҳар қадамда ҳалол луқма, деган гап кўнглидан кечарди. Ҳозир ҳам кўча ўртасида серрайиб, шу ҳақда хаёлга чўмди.

Ниҳоят, йўлга тушгач, Ворис тўғрисида ўйлай бошлади.

Пойтахт шаҳарда, келган манзили, мақсади ноаниқ бировни учратишга уриниш сомон ғарами ичида игнани ёки дейлик, дарёми-денгизга тушган узукни қидириш билан баробар! Ворис қаерда? Уйдан кетиб, нима қилиб юрибди? Кимдан, қандай суриштириш керак? Ҳасан вазифани унга юклади, тамом! Бажармаса, у айбдордек, ўтқаланади. Шунақа нозикмизожлиги йўқ эмас!

Қиёс ўринли бўлмаса-да, болаликдан эшитгани — бир кунлар амакиси Иброҳимни отаси Исмоил Хўжа узоқ қидириб тополмагани беихтиёр Хусаннинг ёдига тушган эди.

Уни негалигини ўзи ҳам билмаган бир ғусса чулғади.

* * *

Уйга кириб келганида кайфияти ўзгарди.

Дастурхон ёнида опалари билан Шоира хушчақчақ суҳбатлашиб ўтиришарди. Хотини одатича қош-қовоқ солмаганига Хусан хурсанд бўлди.

У халта кўтариб келганига Шоиранинг янада чеҳраси очилди. Эскидан аёл зоти шу, уйда тўкин-сочинликни кўрса, ўзини бахтиёр ҳис этади.

Даврага қўшилган Хусан опаларини гапга солиб, Ҳасан билан Ворисдан оғиз очмаган ҳолда баъзи нарсаларни аниқлаб олишга умидланди. Гапни опаларнинг ўзи бошлади.

— Бухорога бормаё қўйдингиз, — деб шикоятланди Мавлуда. — Тўй-маъракага айтганда ҳам, бормайсизлар.

— Борамиз. Бу йил албатта борамиз, ёзда, — деди Ҳусан шошиб. — Худо хоҳласа, Шоира, қизлар, ҳаммамиз...

— Бултур тўй қилганда кўп кутдик, — гапга аралашди Мавжуда. — Одамлар сўрайди, ким келди, ким кетди? Дунё ганимат. Биэ ҳам қариб қолдик...

— Эй, сизлар ҳали ёш қиз! — ҳазиллашиб кулди Ҳусан. — Эркак киши ука бўлса ҳамки, ака ўрнига ўтади. Қариган ана, биз! Вақт бўлса, ҳафсала йўқ, ҳафсала бўлса, вақт...

— Элликка кириб-кирмай қарийдими? Сизлар ҳали йигит! Унақа деманг, уят бўлади...

— Ҳасан ҳам доим шамолдек келиб, шамолдек кетади. Қачон қарама, иш! Иш! — деди яна Мавжуда. — Лекин баъзан ҳар биримизга ярим мошин қовун-тарвуз, мева-чева ташлаб кетади. Тўй-маърака пайти мол сўйиб юборади. Яна бир қоп гуруч, бир қоп ун...

Ҳа! Ҳусан ҳеч қачон Ҳасан бўлолмайди. Бировга бундай ҳиммат кўрсатолмайди. Улар оиласида барча меҳнаткаш, тиришқоқ (ҳаётда Ҳасанга нисбатан Ҳусан кам хизмат қилгани йўқ). Лекин Худо омадни кимга бериб, кимга бермас экан! Камбағалда одамгарчилик нима қилсин, деган гап юради. Камбағал-ку, одамгарчиликни билади, чўнтак қўп-қуруқ. Қули қисқа кишининг тили ҳам қисқа! Қўтир бу дунёнинг ҳикматиға киши баъзан тушунолмайсан.

— Ҳасан Ворисни уйлантирмоқчи, — деб Ҳусаннинг хаёлини бўлди Мавлуда. — Келин ҳам топиб қўйган. Яқинда хабар қилса керак.

— Менинг гуноҳим бўйнимда, Ворис қанақалигини яхши билмайман, — деди Хусан эҳтиётланиб. — Борсам, атрофимда беш-унта киши, доим чалғийман.

— Ворис отасининг боласи! — мавҳум гап қилди Мавжуда.

Чойдан кейин опалар шошқин ўринларидан туриб, кийина бошлашди.

— Ў, бахайр (қаёққа)?

— Хумсонда бир дугонам бор. Бу кеча ўшаларникига бориб ётамиз, — деди Мавлуда. — Эртага кечқурун келиб сизларникида қоламиз.

— Шоирахон ҳам юрсин. Қарши бўлмасангиз, — деди Мавжуда.

— Майли, боргинг бўлса, бор.

Аёллар кетишгач, Хусан яна Ворис тўғрисида уйлашга тушди.

* * *

Йигитнинг исми — Ёмонқул.

Дуппа-дуруст, насл-насабли оилада туғилган бола ўлавергач, ўлимни «алдамоқчи» бўлибми, унга шундай исм беришган.

Бу — Итолмас, Хунукбой деган исмларга ўхшаб қадим-қабилачилик даврларидан келган. Ўзимиз учун ҳам бунинг қадри йўқ, мазмунида камситса, бола яшаб кетишига содда ишонч билан қўйилган исм.

Ёмонқул уч-тўрт йил бурун Хусаннинг қўлида ўқиган. Ҳозир бир дўконда тамаки сотади.

Талабалик йиллари уйга бот-бот келиб турганидан, Хусан уни ўзига яқин тутади. Шогирдининг қайсидир йўсинда Ворис билан оғайни эканлигини эшитган, бу ҳам орадаги «яқин»ликка кўприк бўлган эди. Кейинги йилларда йигитлар узоқлашиб кетганми ёки ҳамон дустми? Хусан беҳабар. Аммо бир нарса аён: шаҳри азимда Ворисга тегишли гапни билса — Ёмонқул билади.

Шогирди дўконини Хусан эсламайди (дўкон бир неча бора ўзгарган ҳам). Уйига аксинча, отаси ўлгандами, уйланганидами икки-уч борган.

Вақтни бекор ўтказмай, уйда ёлғиз зерикиб ҳам ўтирмай тезроқ масалани ҳал этиш учун кечга томон у кўчага чиқди.

Кўёш эндигина ботган. Ерда сон-саноқсиз чироқлар ёқилиб, осмонда юлдузлар кўрина бошлаган.

У хаёл домида узун йўлда кетаётган эди, бехосдан кўнгилсиз воқеага дуч келиб тўхтади.

Растадаги савдо мажмуи бошланишида оқ кўйлак, оқ шим кийган, фавқулудда гавдали, кучли бир киши ит мушукка ташлангандек, ўн-ўн икки ёшлардаги нимжонгина болани чангалида тутганича, ерга отиб юборар, урар, тепар, кўтарар ва яна отар эди.

Майдончада ҳовли-богдан челакада ўрик-олча келтириб сотган аёлларни тўртта бўлиб қувиб юрадиган миршабларнинг қораси кўринмасди. Атрофда одам гуж-гуж. Бироқ рўй бераётган воқеани барча гангиб томоша қилмоқда.

Хусан ҳам оддий томошабинга айланди.

Шу аснода у воқеага дарҳол аралашиб чора кўришни истар эди-ку, оқ кийимли кишига бас келолмаслигига ақли етаётганди. Қарши туришга Хусанда жисман куч йўқ. Руҳан ҳам (отаси Исмоил Хужага хос журъатсизлик, эҳтиёткорлик унинг қони-жонида намоён бўлмоқда). Бир қадам босишга куч тополмаётганди. Фақат кўриб турган манзарадан довдираб, ўзини қулдек ночор-нотавон сезганидан эзилаётган эди.

Ниҳоят, бояги челақ кўтарган аёлларданми биров бақирди: — Хайвон! Ахир, у бола-ку. Ўлдириб қўясан!

Хусан шу дамда ҳис этди... Чиндан гавдали киши болани ана-мана ўлдириб қўйиши ҳам мумкин.

Аёлнинг сўзи таъсир қилдими, ўзи болани «эзгилаб» тўйдими, шундан сўнг ҳарҳолда арвоҳни эслатган киши дўкон эшигидан четлашди. Бола ҳам ўрнидан туриб, чайқалганича, бир томонга судралиб кета бошлади.

Шундай якун қаноатлантиргандек, Ҳусан ҳам тарқалаётган халойиқ орасида бу ердан жилди. Сал нарига бориб нон, мевачева харид қилгач, йўлида давом этди.

Бироқ унга дахли бўлмаган, ўткинчи воқеа кўзи ўнгида, хаёлида қотиб қолган эди! Юрагига гулгула тушган, жисми ва руҳини аллақандай нотинчлик эгаллаганди. Кўчада у даҳшат туйиб борар эди.

Одамни одам уриши (уруш бунинг катта шакли!) инсоният тарихида ибтидий даврдан келган шармандали ҳолат... Биз жила бурун (ёшлар борасида) эслаган Ёзувчи айтган эди: «Тил ўз вазифасини бажаролмаганида, қўл ишга тушади». Яъни, инсоний муносабат ўрнини ҳайвоний хатти-ҳаракат олади... Қадимдан мулкдорлар ўз қуллари, хўжайинлар қаролларини урганлар. Ҳамон баъзан қўли остидаги хизматчиларни урадиган бошлиқлар топилади. Баъзи эрлар қўли қичиб хотинини уради. Хотин эрини урган пайтлар ҳам оз бўлса-да, учрайди. Худо кечирсин, нобакор фарзанд отасими, онасини ургани гоҳо қулоққа чалинади. Айниқса, болалар. Дунёда болани уриш одамзодга гўёки аввалдан муҳраб берилган. Бир вақтлар мактабдор-мулла узун калтак (хода) билан болалар бошига туширар эди. Ҳозир ҳам муаллим ўқувчини жазолашга ўзини ҳақли деб билади, қўлида чўп ё хивич ўйнатиб, ҳеч бўлмаса, жилд қўлтиқлаган болани мактаб атрофида югуртиради. Ота-оналар болаларини дўппослайди. Болалардан катта ёшлиси кичикларини уради... Бу ёввойилик, жаҳолат, зўравонлик туйғуси ҳамон одамларда сақланиб қолганига ақл бовар қилмайди!

Ёмонқулнинг шаҳар марказидаги уйи томон кетаётган Ҳусан ҳали ўзи ўз ҳолатини тўла англамаган эди. У кўчадаги воқеадан саросималанган, ич-ичидан эзилганди. Бундан ташқари, оқ кийган киши унга дабдурустдан ташланадигандек, алланечук қўрққан ҳам эди. Вазиятни ҳисобга олмаслик, бировнинг важоҳатли-ваҳший, аччиқ устида эканлигига парво қилмаслик ёмон оқибатга олиб бориши мумкин, бу енгилтаклик, деб

ўйлаган, бир томондан, ўзини умрида жаҳолатга қарши турган олижаноб зиёли турқида кўрганидан, дадил ўртага тушгиси келиб, иккинчи томондан, бирон пайт низога аралашшидан яхшилик чиқмаслиги ақидасига кўра, кўпчилик қатори босиқ-бепарво туравериш унга афзал бўлиб туюлган эди... Лекин ана, воқеа кечган жойдан, растандан узоқлашиб ўз йўлидан бораётганича, энди Хусан даҳшат туйиш баробарида, ожизгина болани ҳимоя қила олмагани, аралашмаганидан қандайдир уялаётган эди. Тарихда (фақат узоқ тарих эмас, фуқаролар уруши даврида, кейинги тўполонларда ҳам) ўзбек йигитлари (кўксида ёли бўлганидан) бир киши ҳеч гап, бутун бошли тўплар-тўдаларга қарши туришга ботинганини эслаб, юракдаги олов қачон, нега сўнганига ҳайратланаётган эди. Челак кўтарган аёл кўзи олдида жонланиб, ҳозирги аёллар эркакларга нисбатан ўктамроқ эканлигидан қисиниб, хижолат ҳам чекаётган эди.

Инсон табиатан озми-кўпми ўзини оқлашга мойил. Шундан, Хусан эҳтиросга берилмаяпманми, бекорга эзилмаяпманми, деб ҳам ўйлашга уринаётган эди. «Гавдали киши ўзи ким? Бола ким? Тўқнашув нима сабабдан рўй берди? Мен билмайман. Бировдан ҳатто бундай сўраёлмадим!» деган гап хаёлидан ўтиб, ҳис этган (ҳамон ҳис этаётган) даҳшатнинг «пилиги»ни пасайтиришга, бутун-бор воқеани унутиб юборишга ҳам ҳаракат қилаётган эди... Шу кайфиятда Ёмонқулнинг уйига кириб борди.

Ёмонқул томи қанот шаклида, икки қаватли чиройли, муъжаз ҳовлида турар (шогирд кўп қаватли бинода эл қатори яшаган устозидан бадавлатроқ) эди. У кутилмаганда устоз қадам ранжида қилганидан боши кўкка етиб, дарҳол дастурхон ёзишга тутинди. Хусан бир зумга бемаврид эшик қоққанини айтиб, уэр сўраганига қарамай, қозон остирди. Хотини (келин) овқат қилиб келгач, девор-токчадан ароқ ҳам олди. Икки пиёлага тўлдириб қўйди:

— Олинг, устоз.

— Мен ичмаяпман, — деди Ҳусан.

— Олинг, ҳеч нарса қилмайди.

Ҳусан Ёмонқулнинг озгина кайфи борлигини энди пайқади. Шогирди кўнгли учун пиёлани уриштириб, бир қултум ичди.

— Охиригача оласиз, устоз, — деб қайсарланди Ёмонқул. — Сиз мендан илмдан кечиб дўконда ўтирганим учун хафа бўлманг. Тирикчилик! Оила боқиш керак. Умуман, одамга муносиб яшаш керак! Биламан, кечаги кун эмас, эски замонлардан олимлар, шоирлар ўзи шоҳми, гадоми камбағални улуглаб, бойларни туртишган. «Бой бойга боқар», «боёнларга туф», шунга ўхшаган! Нотўғри. Одамнинг яхши-ёмонлиги бойлик-камбағалликка қарамайди. Ёвуз бойлар бўлган. Лекин камбағаллар ҳам шундай ёвузликлар, жоҳилликлар қилганки... «Камбағалнинг хирқасидан ор қилмоқ шунчалар». Буниси яхши айтилган. Ор қилиш керак ҳам! Йиртиқ кийган бирон киши учрамагани дуруст! Бизда одамлар қадимдан асосан, деҳқончилик, хунармандлик, яна кўча-бозор, савдога ўрганган. Савдогарлар ҳимматли, олижаноб тоифа... Мендан хафа бўлманг, устоз.

— Хафа бўлмайман, — деди Ҳусан. Ўзича, Ворис ҳам шунақа қайсарлик, гапдонлик қилармикан, деб ўйлади. — Баъзи сўзларингиз баҳсли. Лекин мен бунинг учун келганим йўқ. Ворис тўғрисида сўрамоқчи эдим.

— Ворис?

— Жияним. Сизлар қачон, қаерда танишгансизлар?

— Бухорога бир борганимда танишганман. У Бухорода эди.

— Ҳозир Тошкентда экан.

— Жуда хокисорсиз-да, устоз. Бетайин жиянни қидириш бир, катта бошингизни кичик қилиб... У шу ерда. Ҳали кўришолмадик. Кўнгироқ қилган эди, овоз ҳеч эшитилмайди. Касалхонага ётмоқчиман, дегандек бўлди. Қайси касалхона? Нега ётади? Тушунмадим. Қайтиб кўнгироқ қилишини пойлаб ўтирибман.

— Шунисига ҳам раҳмат, — деди Ҳусан.

У кучадаги кўнгилсиз воқеани батамом унутган эди.

Шогирди уйдан узоқлашиб катта кучага чиққани заҳоти, оқ кийган гавдали киши ва муштдек бола яна хаёлида жонланди. Даҳшатли манзара кўзи олдига келди.

Ичган киши шерга айланади. Айниқса, ичмай юрган бўлса! Хусан мабодо энди бояги воқеа устидан чиқса, иккиланмай шартта ўртага тушадиган ҳолатда эди. Буни у ҳатто тасаввур қилаётганди.

Шунинг баробарида, унинг хаёли тубида бундай саволлар чўкиб ётарди:

Гавдали киши ўзи ким? Бола ким? Туқнашув нега рўй берди?

Бу саволларга янги саволлар қушила бошлади.

Биринчи галда:

Бола растадан судралиб қаёққа кетди? Уйигами?

Кейин:

Уйга бориб ётиб қолмадимми? Бирон касалхонага олиб кетишдимикан? Уйга етиб-етмасдан ёки етгач, улган бўлса-чи?

Хўп. Яна:

Унинг ота-онаси борми? Улар қаерда? Боласини биров уласи урганидан хабардорми ёки беҳабар?

Умуман:

Гавдали киши билан боланинг ўзаро муносабати? Булар танишми, бегонами?

Таниш (бири-бирига дахлдор кишилар) бўлса, шундай аёвсизликка бориладими? Бегона бўлса, нима қилиб орада ўт чиқди?

Туйқусдан Хусаннинг хаёлига муҳим бир гап келди. У тахмин қилди:

Гавдали киши (Ёмонқул мақтаган савдогар) тижорат дўкони бошлиғи (хужайини)! Угрилик юз бераётганини пайқаган, пойлаб юриб болани қўлга туширган. Унга умрида эсдан чиқмайдиган

сабоқ беришга чоғланган. Мол аччиги — жон аччиги. Узини тўхтатолмаган!

Воқеа шу тахлитда кечганлиги эҳтимолга яқин эди.

Вақт кеч бўлиб қолганидан, кўчада одам сийрак тортган. Йўл устидаги растага Хусан ана-мана юзланади. Шунинг учун у Дўкондор ва Ўғри тўғрисидаги ўзи топган тахминга либос кийдириб, гўёки «безай» бошлади:

Демак, бу якка ҳолда қўлланган жазо!

Жиноятга қарши!

(Бола — жиноятчи!)

Чиндан шундай бўлса, кимни — Дўкондорними, Болани-ми? — оқлашни ўйлаб кўришга тўғри келади.

Шарқда (балки, қайсидир даврлар Фарбада ҳам) қадимдан гоҳ у, гоҳ бу ерда ўғрилиқ (қўли эғрилиқ) қилганларнинг қўлини кесганлар (чопганлар). Бошқаларга ибрат тариқасида шу йўсин чора кўрилган... Баъзи жойларда бу тартиб ҳозиргача сақланиб келади! Лекин бундай жазо (ёки кўчада сазойи қилиш)ни одатда, бир киши бажармаган! Бунга ҳақли эмас! Купчилик келишиб, адолат юзасидан ҳукм чиқарган (ўшанда ҳам баъзан ноҳақлик рўй бериб турганини китоблардан ўқиганмиз. Ана, Колумбияда бир йигитни ҳаёсизликда айблаб, сазойи тарзида чавоқлаб ташлашади. Кейин, унинг гуноҳи йўқлиги ошкор бўлади). Бу — барибир, жаҳолат. Чунки, оломон — ёвуз, шафқатсиз. Оломон лаҳзалик телба ҳолатда баъзан йўлида учраганни селдек суриб кетиши мумкин.

Дунёнинг бу кун бир, эртага бошқа аллабурчида Шиддатли Тараққиётга қоришиқ — Инсоният Ҳаётидаги таназзулдан туғилган **ОЛОМОН ХУРУЖИ** кўринади! Тескари мантиқ: ноҳақлик, жиноятга қарши бош кўтариб, янги ноҳақлик, жиноят амалга оширилади! Катта-кичик урушлар, исёнлар! Адолат ўрнатмоқчи бўлиб тўкилган қонлар! Йўлдаги гуноҳкорми-гуноҳсиз, барчага қирон келтириш...

Қанча-қанча умрлар хазондек тўкилган йўлларда!

Инсоният гўёки ўзи-ўз жонига қасд қилган (қилаётган)дек!
Хусан денгизларга сафарга чиққан сайёҳларнинг хотираларини эслади.

«Кеманома»да ёзилган эди:

«Кемани ясаганлар эмас, минганлар гарқ этадилар».

Кемадагилар доим қутуришганидан ҳалокатга йўлиққанлар!
Минг йиллар давомида ҳалокатдан асраниш учун Шакл изланган.

Ҳакам. Суд.

Қонун.

(Биз кўча-кўйда бировни оқлашимиз ёки қоралашимиз нисбий тушунча.)

Қонун бўйича (ва оддий, одамий ахлоққа кўра) Уғри Бола жинойтчи бўлса, уни аёвсиз-ёвузларча урган Дукондор ҳам жинойтчидир.

(Бунга қиёс: пора олган киши жинойтчи бўлганидек, пора берган ҳам жинойтчи ҳисобланади.)

Хусан катта йўл ёқалаб одимлаганича, растага кириб келди.

Савдо мажмуи олдидаги майдончага қадам қўйди.

Хаёлидан кетмаётган фикр: Дукондор ва Уғри ҳақидаги тахминнинг тўғри-нотўғрилигини кимдандир сўраб, тасдиқлатиб олмагунича кунгли тинчиб бу ердан кетолмайдиганга ўхшарди.

Энди дуконлар ёпиқ.

Челак кўтарган аёллар ҳам кўринмайди.

Фақат бир четда икки-уч аёл тамаки, қурут, сақич сотиб ўтиришарди. Булар эрта-кеч шу ерда, ҳамма гапни билишади!

Саволга тутса-чи?

Йўқ.

Гап унмади.

— Яхши ўтирибсизларми, сингиллар? — дейиши билан, аёллар чувиллашди:

— Нима ишингиз бор? Бир нарса олмақчи бўлсангиз, олинг. Бўлмаса, кетавермайсизми? Узи маст...

Хусан маст эди.

Кетаверди.

У ҳозир бу ерда уймалашишда маъно йўқлигига қаноат ҳосил қилган эди.

* * *

Уйга кириб келгач, обдан ювинди.

Хушёр тортди.

Оромкурсига чўкиб қалин дафтарни очди.

Касалхона дегани ҳам телеминора эмас, узоқдан кўриниб турадиган! Ворис қаердаги, қайси касалхонада? Илаш керак.

Бирма-бир турли касалхоналарга эринмай қўнгироқ қила бошлади. Навбатчилар билан гап таллашиб, бир ялиниб, бир дўқ уриб терлаб-пишганича, икки соат деганда жиянининг дарагини топди. Ворис марказий касалхонада экан!

Вақт алламаҳалга борган. Жуда чарчаган эди.

Шоирани опалари ёнида Хумсонга жўнатганига пушаймонлик сезиб, ўзи-ўзига ўрин тушади.

Чироқни ўчириб кўрпага ўранди.

Салқин баҳор тунни. Шамол гувилаб дарахтларни силкитарди.

Осмонга булут чиққан экан, бир маҳал шитирлаб ёмғир ёға бошлади.

Тезда қотиб ухлаб қоламан, деб уйлаган эди. Кўзи бир илингач, уйда ёлғиз эканлиги-ю, бу кунги таассуротлар юкидан уйқуси қочди. У ён-бу ён ағдарилиб, ётаверишми, ўрнидан туришини билмай, азоблана бошлади... Эркак киши хотини уйда борлигига бепарво қарайди. Уйда бўлмаса, пайтавасига қурт тушади. Усиэ яшаёлмаслигини сезади.

Хотини йўқлар ёки хотини ўлганлар аҳволини Худо кўрсатмасин! Ана, маҳалладаги Марат бобо деган сўққабош киши. У, кунни балки, ҳар хил юмуш билан «алдар». Нақ юраккача зулмати «кириб келадиган» тунларни-чи? Қандай утказар экан?

Хусан ёлғизлик ҳақида уйлаганида доим Марат бобони кўнгли ачиб эслар ва файласуф эканлигидан, Бу Одам ҳаёти фалсафасини тушунгиси келар эди. Ҳаммадан ҳам, Марат бобонинг оила қурмагани, ажралгани, ўзини Ёлғизликка бепарво қарагандек тутиши Хусанни ажаблантирарди.

Бу кеч уйқуси қочиб, у яна ёлғизлик, Шоира, муҳаббат, аёллар тўғрисида хаёлга чўмди.

Юз — юз, лаб — лаб, кўз — кўз, қош — қош ...

Азалдан Одам шундай Яратилган. Ажабланиш ортиқча. Лекин қизлар, аёлларда буларнинг ҳар бири Алоҳида Аҳамиятга эга. Малоҳат касб этади! Асрлар давоми Шарқда шоирлар Аёл юзи ҳақида (бетидаги холигача), лаблари ҳақида (ҳатто оғзи шаклигача), кўзлари ҳақида (киприкларини унутмай), қошлари ҳақида (қандай ўрнашганини шарҳлаб, гоҳ ёйга ўхшатиб, гоҳ «қиличлардирки» деб) минг-минглаб байту ғазал ёзганлар. Улар албатта, маҳлиё бўлганлар ва бу маҳлиёликдан Аёлнинг Хаёлий Юксак бир тасвири шаклланган. Аёл деганда шу тасвир кўз олдига келади.

Бироқ дунёда Бу Тасвири умрида тасаввур қилолмаган, шоирона фикрдан узоқ йигитлар-эркаклар ҳам топилади. Аёл феъл-атворини, кўнглини баъзан тушунмаслик, Аёлни камситиш, Аёлга оғир ишлар буюриб, қийналгани, хўрланганига четдан лоқайд қараб туриш — бу бемаъниликлар Уша Тасвири кўрмаганлик ва инсоний туйғулар дағаллашиб кетганлигини пайқамаганлик белгисидир. Эҳтимолки, қалба муҳаббатнинг ўзи йўқлиги белгисидир.

Хусаннинг дўсти, икки марта уйланиб оилада роҳат-фароғатга эришмаган Қурбон домла бунга мисол. У кўпинча:

— Шоирлар ёзгани фақат рамздан иборат. Аёлни фариштага, парига ўхшатиш уйдирма, холос! — дейди.

(Аслида, Марат бобо ҳам шунақамикан?)

Хусан эса талабалик йилларидаёқ Шоирани учратиб, Шоир бўлиб севган ва йиллар ўтиб, уша ўт ёлқини ҳамон

кўксида сақланган эди. Ёшлари улгайиб кексалик остонасига қадам қўйишган бўлса-да, у ошиқ йигитдек ҳозир ҳам хотинини кўркам, барно деб билар, рашк қиларди. Шу боисдан, опаларим борса борибди-да, Шоирани тоғдаги қайсидир қишлоққа, бегона кишилар уйига юбориб нима қилардим, деб ўзи-ўзидан норозиланаётган эди.

Ёмғир энди ерни қимчиламоқда.

Шамол кучайиб нола чекмоқда.

Бир оз чалгимаса ухлаёлмаслигини ҳис этиб, ўрnidан турди.

Чой қуйди. Босиб икки пиёла ичди.

Бу кун рўй берган воқеаларга аралаш ҳолда бутун ҳаётини эслашига тўғри келганидан, шу дамда у истаб-истамасин, яна хаёл капалаги болалик гулзорига бориб кўнди.

Болалик кунларини бахт деб билиш қанчалик ҳавойи бўлмасин, бу тушунчада барибир жон бор. Бола алам ва зулмнинг алам ва зулм эканлигини англамагани учун ҳам, ўз йўлида югуриб бораверади. Унга ҳаётдаги яхши ва ёмон ҳодисалар табиий бўлиб кўринади. Дейлик, Ҳусан болаликда бирон пайт ўзини бахтсиз сезмаган. Ҳозир ҳам болалигим бахтсиз кечган, деб ўйламайди.

Амалда аҳвол қандай эди?

Ҳусан эслайди: ота Исмоил Хўжа маъмурий бир идорада хат саралайдиган кичик хизматчи, олган маоши ойдан-ойга етмас эди. Ойнинг охирида ўтадиган кун қуруқ нон билан чойга қоларди. Бошқа пайт ҳам еганлари ёвғон, атала, пиёва. Она Бокира бону топган-тутганини болаларни кийинтиришга кеткизарди. Унинг қизиқ бир гапи бўларди: «Еган-ичганингни биров билмайди. Эгнингга ҳамма қарайди!» Лекин оила аҳил. Уларнинг уйдан кўчага гап чиқмас эди. Битта майизни қирққа бўлиб ейишарди.

Опаларидан бири еттинчи, иккинчиси тўртинчи синфдан ўқишни тўхтатган. Эгизакларни эса аввалдан мактаб «кучоқ очиб» қаршиламаганди.

Бошлангич синф муаллимаси уларга юзлашганидаёқ ранги ўзгариб (кейин билса, унинг ўзи ҳаётда бахтсиз, тирноқ кўрмаган экан), булардан биттаси бошқа мактабда, жилла курси бошқа синфда ўқисин, менга оғирлик қилади, деб туриб олди. Ота-она норозиланиб, директор аралашгач, Ҳасан-Ҳусанга ўчакишиб қолди. У ўз қатъиятини кўрсатгиси келиб, дарс бошланиши билан, эгизаклардан бирини (тақдирнинг номардлиги, бу асосан, Ҳусан, деб тушунамиз!) синфдан ҳайдаб чиқарар, ёнидаги жилдни рўйи-рост деразадан кўчага улоқтирар эди. Бола бечора, қизчаси инжиқлигини кўтарган отадек, танаффус пайти индамай қайтиб синфга кирар, янгидан «жанг» бошланарди.

Асабий, баджаҳл муаллима уларни қийнаётганини билган синфдошлар аксинча, Ҳасан-Ҳусанга шундай меҳрибонлик кўрсатишган эдики, Ҳусан ҳозиргача буни таъсирланиб, миннатдор бўлиб эсларди.

Мана, энди, узоқ йиллардан сўнг, муаллима курсин! Сохт-сумбати, юз-кўзидаги ифода билан ҳам, юриш-туриш машқи билан ҳам Ҳасан Ҳусанга, Ҳусан Ҳасанга ўхшамайди. Жонкуяр тарбиячи уларни кўрса, ким билсин, ўзини муродига етган санармиди?

Болаликда бир олманинг икки палласи бўлган Ҳасан ва Ҳусан бу кун бири-бирининг ҳолидан буткул хабардор, дарди-дилини ўқиб боради деёлмайсиз. Қаранг! Ҳасан билан угли Вориснинг муносабати олдин қандай эди? Ҳозир қандай? Ҳусанга қоронги! Отанинг мақсади нима-ю, боланинг мақсади нима? Буни билмай туриб, бир иш қилолмайсан. Ота ва ўғил, она ва қиз, эр ва хотин, опа ва сингил, ака ва ука (эгизакларни қўяверинг!) бора-бора, сезмай ётлашиб, узоқлашиб кетиши фожиа эмасми? Ёлғизлик азоби шундан бошланмайдими?

Ҳусан қайтиб ўринга чўзилиб, уйқу келишига умидланди.

Уйга қадам босганидан буён у, узуқ-юлуқ ҳар нарсани ўйлаб, чалғишга уринаётган эди. Бетартиб хаёллар ортида

булак бир манзара — оқ кийган гавдали киши ва ҳимоясиз бола унинг кўз олдидан кетмаган эди. Хусан дам сайин янгидан даҳшат туйиб, юрагига гулгула тушмоқда эди.

Инсоният игна кўзидан туя ўтадиган тараққиёт даражасига, фанда, маданиятда камолотга етгани ҳолда, минг йил бурунгидек жаҳолат, ёвузлик ҳукм сурган Бу Дунёда, ақл юзасидан қараганда, катта киши кучада мурғак болани тутиб ургани — оддий, кичик бир воқеа, холос. Лекин ақл — файласуф бўлса, туйғу — ҳақиқатпараст. Ақл чекинишга ундаса, туйғу ўзингни оқлашга моненьлик кўрсатади! Хусанни кўксига уйғонган виждон қийноғи каби ҳолат ўртаётган эди.

Бир қараса, одам — мўрт нарса. Жон — кириб чиққан шунчаки нафас.

Яна бир қараса, одамнинг боши — тошдан, жисми — темирдан қаттиқ. Қирқ йил қирон келса, ажали етган ўлади.

Хусан тасаввур қилди:

Бола ётиб қолса-да, ўнғланади. Улмайти! Бир куни вояга етади. Ўшанда барча одамларни оқ кийган гавдали киши деб билади. Барчага нафрат-адоват билан қарайди. Дуч келган бировга ташланади. Қулида тиг ёки тўппонча!

Хусан яна тасаввур қилди:

Гавдали киши масалан, аввалдан ўғрилиқ қилган болани жазоламади! Эгри йўлга кирган бола барибир жиноятчи бўлиб ўсади. Аксинча, вақтида ҳеч ким йўлини тўсиб сабоқ бермагани унга гўёки қанот бағишлайди.

Иккала ҳолатда ҳам бола жиноятчига айланар экан, нима қилиш керак?

Дунёда токи ҳамма ерда эзгу тарбия ва тўғри йўлдан боришга шароит яратилмагунича, жиноятчи бўлса-да, ушоқ норасидани қоралашга тил бормайди!

Ёмғир, шамол тинган эди.

Булут тарқаб, уйга ой нури тушди.

— Ҳамма қироатхонада тўпланинглари!

Уйдаги эшикка урушдан кейинги йиллардаги сингари радио карнайи ўрнатилган.

Радиода олдин эълон берилдию кейин қўшиқларга ўтилдими ёки қўшиқлар олдин янграб, кейин эълонга навбат етдими? Ҳусан англаёлмади.

Эшик қулфини тузатмоқчи, деразага ойна ўрнатмоқчи эди. Жўмракдан ҳам занглаган сув оқиб ётибди. Тузатиш керак.

Булар майли. Ҳар гал ёмғир ёганида томдан чакка ўтади. Тўрт қаватли иморатнинг тўртинчи қавати ёмон экан!

Ҳусан эринганидан, дастлаб жўмракка яқинлашди. Секин бураган эди, жўмрак қолиб, радио «тил»га кирди.

Эълонни ўқиган — таниқли бирон суҳандон эмас, маҳалла суҳандони ҳам эмас... негадир бу Марат бобонинг овози эди!

Маҳалла деб аталса-да, уларнинг жойи эски шаҳардагидан фарқ қилади. Гугурт қутисидек бир хилда кўп қаватли қатор бинолар қурилган. Марат бобо тўйми-маросимми, гоҳ эшик тақиллатиб, гоҳ кўчада турганича деразага қараб аҳли жамоани чақиради. Бу гал радио орқали хабар қилаётганга ўхшайди.

Ҳусан дарҳол кўчага йўл олди. Қўшиқлар-чи?

Унинг юракдан ёқтирган қўшиқлари беш-унта.

Карим Зокиру ўгли Ботир аканинг бир-икки қўшиғи. Ҳалима опанинг халқ йўлидаги сочмалари. Маъмуржон ака, Маъруф хўжа Баҳодир... Таваккал ижросида «*Фасли навбахор* ўлди, ўтибон зимистонлар» деб бошланган қўшиқ. Саттор Яраш...

Шу кун у Алишер Навоий газалига боғланган икки қўшиқни ижро этди. Ҳусан ўзини шундай бахтиёр сездики! Ажиб ҳасрат ҳам туйди. Бошини остонага қўйиб йиғлаб, жон таслим этишга тайёр эди.

Қилмади ёдимни ҳаргиз
бир пари рухсора ҳам...

Эълондан олдинми-кейин берилган қўшиқлардан Хусан қисқаси, ёқавайрон бўлиб кучага чиқиб кетганини сезмай қолди.

Бу жой — шаҳар этаги.

Қироатхона — уйлардан ҳам четда.

Икки орада — ёлғизоёқ йул.

Атроф бўм-бўш.

Хусан бош эгиб, ер чизиб борар эди.

Маҳалла-атрофдагилар мажлисмиди, бирон муносабат борми, баъзан қироатхонада тўпланишарди. Қироатхона — ташландиқ, хароб. Лекин биров бунга аҳамият бермасди. Йигилиб гаплашса, бир иш ҳал бўладигандек, тўйга-маросимга чиққан сингари ҳамма бирин-кетин бораверарди.

Бугун одамларни нега чақиришди? Номатлум! Хусанни бу қизиқтирмаётган ҳам эди. Марат бобо радиодан даъват қилмаса, балки уйдан чиқмасди.

Узоқдан қироатхонанинг қораси кўзга ташланганида, у Саттор Ярашнинг қўшигини ўзича мингирлаб борарди:

Қилмади ёдимни ҳаргиз

бир пари рухсора ҳам...

Шу пайт муштдек бир бола унинг ёнидан шайтонваччадек зип этиб ўтиб кетди.

Хусан бола қачон йўлда пайдо бўлганини пайқамагани устига, боланинг афти-ангорини яхшироқ кўришга улгурмади. Бола қироатхонанинг очиқ эшигига йўналиб, кўздан гойиб бўлди. Хусаннинг хаёлидан негадир, хайрият, тирик экан, деган гап ўтди.

У қироатхона эшигига етиб келди.

Бинога кирди.

Бино нимқоронги. Рутубатли.

Баланд гумбаз остидаги қалин деворлар турли замонларда ўтган фиръавнларнинг расмлари билан безалган. Улар қироатхонага ҳашам бергандек.

Қатор терилган курсилардан раёсат эгаллайдиган урингача банд. Аммо таниш бирон катта киши кўринмайди. Ҳаммаси болалар.

Ҳусан қироатхона деразалари томон қаради.

Деразалардан бири ортида, кўчада руҳонийлардек узун ридо кийган Марат бобо. Қўлида тилла таёқ, суяниб турибди.

Унинг ёнида оқ кийган гавдали киши билан Ҳасан.

Биров Ҳусанни қўлтигидан тутди. Қараса, Ёмонқул.

— Бу ерда сизга нима бор, устоз! — Ёмонқулнинг эғнида жанда, бошида кулоҳ. Лекин қўйнидан шиша чиқарди. — Охиригача оласиз...

Ҳусан шогирди қўлидан юлқиниб чиқиб, шошганича қайтиб ўзини ёлғизоёқ йўлга урди. Айни сонияда қироатхона томонда кимдир Саттор Яраш қўшиқларини айтаётган эди:

Қилмади ёдимни ҳаргиз
бир пари рухсора ҳам...

Ҳусаннинг кўнгли бузилди.

У кўкси чок бўлиб фарёд чекишга тушди ва ...
бирдан уйғонди.

8

Ҳусан билан билим даргоҳи эшигида учрашган Ҳасан — машина Навойга қараб йўл олгач, кўзларини ҳорғин юмди.

У Тошкентга машинани олдинроқ юбориб, ўзи самолётда учиб келган эди. Бундай иш тутганию машинада қайтаётганига эса сабаб: йўл устида Гулистон, Жиззах, Самарқандда бирров тўхтаб ҳамкорлик бўйича баъзи бир шартномаларга имзо чекиши керак.

Уни телевидение суҳбатга таклиф қилганди. Агар, шунақа истак билдирилган, дейилмаса ва Ворисдан ҳам ташвиш-

ланаётган бўлмаса, эҳтимолки, келмасди. Нар и борганда, вилоятдаги ойнаи жаҳон орқали «тайёр сурат»ини юбориб қўя қолади.

Суҳбат саёроқ, юзакироқ утгандек бўлди. Саройдек ҳайбатли хонада қатор столлар. Дастурхон ёзилган, биров бу ерга тамадди қилгани келмагани аён эканлигига қарамай, турфа ноз-неъматлар «тўкиб ташланган», тўпланганлар доира шаклида столлар атрофидан жой олишган эди. Булар ҳар бири корхона раҳбарими, машҳур пахтакорми, бошқарувчими — ном қозонган, обрўли киши. Аммо ростми-ёлгонми ҳисобчилар каби рақам келтириб, барча тутилиб-қийналиб, зерикарли бир гапларни айтиш ёки қоғоздан ўкиб беришга уринар эди. Ҳасан ҳам... Худо бандага икки нарсадан бирини — ё сўз, ё меҳнатни берар экан! Ана, эгизаклардан Ҳусан — сўз кишиси, Ҳасан — фаолият. Албатта, иккисини ҳам эплаганлар топилади. Лекин бу мустасно.

У Тошкентга келиши билан Ворисни учратишга умидланганди. Назарида, ўгли нақ рўпарасидан чиқадигандек эди. Ҳусанга дардини ёриб вазифа юклашдан бўлак натижага эришолмади. Бундан ҳам энди кўнгли тўлмай борар эди.

Ҳасан пойтахт шаҳарни неча бора чангитган. Шундай бўлса-да, бу ердаги ҳаётга ўрганмаган. Кўниқолмаган. Вилоят вакилига хос белгилар — аёвсиз меҳнат ва бунга қоришиқ бегам-бепарво ҳолатни йўқотолмаган.

Унинг шу кунгача умри асосан, чоп-чоп, югур-югур билан ўтди. Тенгдошларига нисбатан кечроқ, мўйлаби сабза урганда эмас, ияги қорайганда уйланган. Яна, фарзанд кўришса-да, биринчи оилада турмуши унмаган. Иккинчи хотинидан болалари анча ёш. Буни билиб, ўзини доим бардам тутишга ҳаракат қиларди. Аммо улғайиб, кундан-кун уйқута тўймаётганми, шиддатланишга кучи етмаётганми — оғир юкли аравани тортган отдек, ланж бир ҳолатни сезар эди.

Бир оз мудрамоқчи эди. Оёғи оғриб, кўзларини очди.

Машина Тошкентни орқада қолдириб, Янгийулга яқинлашмоқда.

Кун ёруғ. Атроф ям-яшил.

Бехосдан санчиб оғрий бошлаган оёқларини сийпаб, осмонга, чарақлаб турган қуёшга қаради.

Шу дам отаси Исмоил Хужа ёдига тушди.

Исмоил Хужанинг ҳам оёқ оғриғи бор эди.

У даҳлизда оёқларини тошновга узатиб, офтобга тутиб ўтирарди.

Ҳасаннинг қўлига баъзан кичик бир шишада илонми-ари мойини бериб, суркашини сўрарди.

Ҳасан оғринмай хизматни бажарарди.

Ота дуо қиларди.

Болаликда шўхлик, нотинчлик унга (балки, биродари Хусанга ҳам) ёт эмасди. Бироқ рўзгор — гор бўлган шароитда муттасил унга қанот ёзолмаётгандек туюлиб, ўзини юраги тарс ёрилаётгандек сезар эди. Узи ва оила учун фойдали бир иш қилгиси келар эди.

Гоҳ-гоҳ эслайди...

«Бир қисм қуруқлик, қолган уч қисм сув», деган гапни китобда ўқиган. Ҳали бирон пайт дарё ёки денгиз бўйига бормаган, буюк уммонларни кўрмаган. Ёввойи-харсанг тошларни оралаб бағридан пастта сув отилаётган юксак тоғларни тасаввур ҳам қилмас, шарқираган оппоқ шалола нима, билмас эди.

Унинг саҳро, туя расмига китобда кўзи тушган. Бепоён қумлик, ҳафталаб-ойлаб сув ичмай томири тортиб, ташналиқдан тарс ёрилган тақир ерлар, лоладек гуллаган ва қуриб сапсаргайиб дағаллашган янтоқни, явшанни, ковгарни ҳали кўз олдига келтиролмас эди. Лекин бир қаричлигидан у сувга талпинарди.

Кўпинча уйда, тоғорада чўмилиб ўтиришни ёқтирарди.

Опалари Мавлуда ва Мавжуда унга балиқмисан деб тирғалишар, биродари Хусан эса ҳиринглаб кулар эди.

Бир гал қишлоқдан келган алақайси қариндошларга «ёпишиб» олди. Қишлоқда сув бўлишини билар эди.

Ажабки, йўлда ҳам, қишлоққа кириб боргандан сўнг ҳам на тупланган сув, на оқар сувни кўрди.

На кўл. На ҳовуэ.

Бухорода эскидан сув танқис, ҳар томчи баъзан тиллага тенг эканлигидан беҳабар эди.

Ҳовлида зерикиб қолиб, негадир икки қўли орқада, ташвишланиб турган қарияга юзланди.

— Баба! — деди. — Мен чўмиламан!

— Даҳлиэга киринг. Бир оғиз гапингиз, болам, — деди таппи ёқаётган кампир чолнинг ўрнида. — Ҳозир сув иситиб бераман.

— Йўқ, мен бошқа... Далада! — деди Ҳасан.

Қария кўпни кўрган эди, унинг кўнглини фаҳмлади.

— Юринг-чи, ўғлим, — деди.

Далани оралаган, суви тизза бўйи келадиган ариқ ёнига бошлаб борди:

— Қани, ечиниб бир калла ташланг-чи!

Ҳасан ечиниб сувга тушди.

Мана, энди у дашт-саҳролар, денгиз-уммонлар, юксак тоғларни минг бора кўрган. Бироқ ўзини аксар ҳамон тоғорада ўтирган ёки лойқа сувга «калла ташлаган»дек сезади. Катта бир ишлар қилмоқчи бўлгану ҳаётда бунга эришолмагандек кайфият уни тарк этмайди.

Яна бир, аслида муҳим ҳам эмас, ўткинчи, арзимас воқеа аҳён-аҳён ярқ этиб кўзи ўнгида жонланади.

Қурбонми-рамазон ҳайити куни саҳарлаб Ҳасан биродари Ҳусан билан қариндошлардан (отасининг холасими, аммаси) кекса бир аёлнинг уйига табриклагани боришди. Аёл — уйи деворларида чўгдек гиламлар осилган, қатор токчаларда қирмизи лаганлар, чойнак-пиёлалар терилган, кумуш ва олтин қопламали сандиқлар тўрдан жой олган — илк

қарашдаёқ бой-бадавлат эди. Уруш, кейинги машаққатли йилларда у ҳарҳолда «синмаган» эди. Бухорода уша пайтлар ҳайит, байрам кунлари сўроқлаб келган болаларга пулми, совгами бериш расмига риоя қилинарди. Аёлнинг ҳам афтидан, марҳамат кўрсатгиси келди, қўлига уч сўмлик пул олди-ю, бу пулга биров от-туя бермаса-да, қизганиб-иккиланди. Бир сўмни ўзида қолдиришга қарор қилгандек эди. Ҳасан-Ҳусанни уч-тўрт қўшни эшикка бошлаб борди, аммо майда пул топилмади. Орқага қайтиб, аёл астойдил кийинди, кўчама-кўча юриб, учраган одамни тўхтатганча, пулни майдалашни сўрашга тушди. Ҳасан ва Ҳусан хижолат чекиб, кераги йўқ, дейишганига қарамай, қариндош уларни на қўйиб юборар, на уч сўмликдан воз кечарди. Ахийри, бозоргача етиб боришди. Бозорда кампир пулни майдалаб, уларга бир сўмдан берди. Қолган бир сўмни авайлаб чўнтагига солганича, уйига қайтиб кетди.

Мана, энди Ҳасан «гариллаб юрган» анча-мунча кишидан бойроқ (қариндош аёлга ўхшаганлардан юзтасини «сотиб олиш»га қурби етади). Унга болаликда, бояги аёлнинг иши сал кулгили, сал аянч бўлиб туюлган эди. Ҳозир эса бу ишга бошқача қарайди. Бир сўмга бир сўм қўшилмаса, одам бой булолмайди! Қўлига кирган бойликни кўкка совурган қанча бойваччалар хор, забун ҳолга тушмаган! Тарихда мисол кўп!

У оғриётган оёқларини сийпаб, қуёш нурига чўмган далаларга тикилганича, хаёл суриб бораётган, телевизорда чиққаним арзон, Ворисни ҳам топиб-олиб кетмаяпман, демак бу сафаримда ортиқча харж-харажатдан булак ҳеч нарсага эришмадим, деб уйлаётган эди.

* * *

Ҳасан машинада яқин орада бунча узоқ йўл босмаган эди.

Олдинлар тун-кун юрса-да, толиқмас, йўлнинг машаққат эканлигини сезмасди.

Уни, эндиги аҳволини билиш, куч-ғайратини синаш учун ҳаётнинг ўзи бу йўлга бошладимикан?

Аслида, йўл янги, равон. Оғринмай кетавериш керак.

Гулистонда узоқ тўхтамади. Бир пиёла чой ичди, холос.

Жиззахда ҳам тутилмоқчи эмасди. Лекин эрталабдан дастурхон ёзиб кутишаётган экан. Бундан ташқари, жони оёғина ором тилаётган эди.

Ора-орада оёқ оғриғи босилиб, кейин яна авж оларди.

Машина Жиззахдан узоқлашиб Самарқандга яқин қолганида:

— Абумуслим! Сен бу ёққа ўт, — деб ҳайдовчини нари суриб, ўрнини эгаллади. Ўзини чалғитиб, оғриқни унутмоқчи эди.

Ҳайдовчидан ёлчиш — эр хотиндан, хотин эрдан ёлчигандек гап.

Ҳасанни роппа-роса йигирма йил Абдулла ака деган ҳайдовчи олиб юрган эди. Ақлли, меҳнаткаш, тоза-озода бу одамга Ҳасан ўзига ишонгандек ишонарди. Абумуслим ҳам буйнидаги вазифани тўтри бажариб келаётган йигит. Аммо атрофга қизиқиб қарагани билан, сезгир эмас. Юз-кўзингдан дарҳол маъно уқмайди.

Ҳасан ўз ҳаёти тўтрисида сўзлаш, ўз аҳволини ҳар кимга баён этишни ёқтирмайди. Ўзлик — кўрғон, деб тушунади. Ҳатто бу кун биродари Ҳусанга сир очгани — кам юз берадиган ҳол! Болалик, ёшликдан у елкасига тушган юк қанчалик оғир бўлмасин, букилмай туришга, ингранмай-оғринмай иш тутишга ўрганган.

Ана, ҳозир ҳам дард олдида ожиз келмаслик учун, от сурган чавандоздек, машинани бошқаришга тушди.

Мансаб, мулк-давлат эгаллаб тўкин-фаровон яшашга эришгунича, Ҳасан не-не тўсиқларни ёриб ўтган! Энг аввал, қўли қисқалик (камбағаллик)дан, катта бир ишлар қилишга имкон тополмаслик — ночорлик, ноиложлик тўсиғи! Сўнг, сени ўз ғариб кулбангда ҳам бир нарсани эркин ўйлаш, бир

ишни мулжаллаб эркин ҳаракат қилишга қўймаган — тўралар қурган тўсиқ! Яна, тер тўкиб қўлга киритган нақдинани тўрт томондан тортган-талаган, юлиб-юлқиган юҳо олғирлар... Ниҳоят, гайрлик-ғараз!

Бироқ Ҳасан болалик, ёшлик йилларидаёқ албатта оёққа тураман, деб онт ичган...

Ва оёққа турган эди!

Унинг учун ҳаёт — ҳаракат.

У — ҳамон тўсиқларни енгаётган киши.

Фақат дастлаб оила қурганида дуч келган тўсиқни енголмаганидан ҳамон жони азоб исканжасида. Нима қилишини билмай саросималанади.

Ҳасан Лабиҳовуздаги бир дўконда Қурбоной билан танишган эди. Ниманингдир устида баҳслашиб хафалашишди. Лекин ўн-ўн беш кундан кейин, кўчада тасодифан юзлашиб қолиб, негадир Қурбоной салом берди, Ҳасан алик олди. Илк учрашишдаги баҳсу мужодалани паққос унутгандек, иккови бири-бирига қадрдонлик билдирди. Кейин, Лабиҳовузда яна учрашишди... Ушанда янги шаҳар энди қурила бошлаган, Намозгоҳдан нари ёғи дала эди. Эски Бухоронинг энсиэ кўчаларида эса йигит-қизлар бот-бот юзма-юз келиши оддий ҳолат, айниқса Лабиҳовуз — сайлгоҳ, ёшлар бўш пайтларда кўпинча бу ерда айланиб юришарди.

Улар кўриша бошлашди.

Ҳасанни ота-она уйланишга қистаётган эди.

Ҳасан уйланди.

Қурбоной овқат пиширишга уста, эрта-кеч кир ювиш, уйни ойнадек тутушда якто чиқди. Она-Бокира бонунинг пинжига кирди-қўйди. Билимли, китобхон, жаҳон маданиятидан воқиф эканлиги билан ҳам, қайнонасини «бу қиз ёшлигим, ўзим» дейдиган кўйга солди. Чамаси, Исмоил Хужа ҳам келиндан рози эди. Аммо кўп ўтмай, Ҳасан ўша, илк учрашишдаги баҳсу мужодаладан керакли хулосага келмай

адашганини сеза бошлади. У бир кунлар, ҳали болаликми-ўсмирлик пайти уйдаги беозор гап-сузалардан волидаси (Бокира бону)нинг вақтида кунгли Исмоил Хужада эмас, амаки Иброҳимда бўлганию, қисмат бошқача шаклланганини билиб олган, ҳаётда шунақа ишлар ҳам учраб туришига ажабланган эди. Исмоил Хужа мўмин, табиатан шикаста эканлигидан, ўзини бундай гап-сузаларга аҳамият бермагандек тутар, уни акасининг йўқолгани қайғуси кўпроқ эзар эди. Ҳасан — Исмоил Хужа эмас (гарчи унга фарзанд бўлса ҳамки)... Хуллас, Бокира бону уйда, оилада жиловни қўлга олиб қандай ҳукмфармолик қилаётган бўлса, Қурбоной ҳам биринчи кундан шундай йўл тута бошлаган эди. Унга бирон эътироз билдириш, қатъий бирон кўрсатма бериш мумкин эмасди. Ўз билими, ақлини намойиш қилишга тушарди. Биров уни камситишидан қўрққандек, баҳслашаварарди. Бу дунёда эрхотинликнинг минг йиллик ёзилмаган қонунлари борлигини тушунмас, тириклик гоҳ муросасизлик, гоҳ муросасозликдан иборат эканлигини билмас эди.

Уч йил деганда «икки томон»нинг ҳам сабр косаси тўлди, Ҳасан Қурбонойни яхши кўрмайди, деб бўлмасди.

Яхши кўрарди.

Бироқ буни «унутди».

Ота-онасининг ризолигига ҳам қарамади.

Кишанни узмаса бўлмаслигини ҳис этди.

У эди.

У ажралсам, тамом, деб уйлаган эди.

Бу — бошланиши экан.

Аввало, орада гулдек фарзанд — Ворис бор эди.

Яна, ўзи «турмушда укувсиз» деб билган ҳолда «ташлаб кетган» Қурбоной олдида жавобгарлик бор эди.

Булардан бўлак, кўнгил шишаси бир карра синган, ҳаёт жоми зардобга тўлган эди.

Ўша маҳаллар Бухоро ва Самарқанд вилоятларидаги узоқ туманлар ажратилиб, Навоий вилояти барпо этилди. Кўпдан

буён Газлига қатнаб ишлаётган Ҳасанни янги вилоятга таклиф қилишди. У эски Карминага туташ, кундан-кун марказ турқини олаётган Навоий шаҳрига кўчиб келди.

Ҳасан бу ерда обрў, мавқе топа бошлади. Маълум муддат утиб, Норгул деган қизга уйланди. Норгул унга бир қиз, бир ўғил туғиб берди. Лекин бу фарзандларга (Қудрат ва Маъсумага) бўлган меҳр унинг Ворисга нисбатан оталик меҳрини сўндиргани ёки камайтиргани йўқ.

У олдинлар Газли ва Бухоро орасида қатнарди.

Энди Навоий ва Бухоро орасида андармон бўлди.

Умр шамол экан!

Бокира бону, унга эргашиб Исмоил Хўжа — азиз падар ва мунис волида дунёни тарк этишди.

Бухорода Ҳасаннинг опалари, Қурбоной ва Ворис қолган эди. Ҳасан ҳамон икки ўртада бўзчининг моксидек қатнарди.

Қурбоной-чи? Қандай яшаётган эди?

У икки марта эр қилди. Барибир турмуши унади.

Аҳвол аламли, гоҳида нафратли эди. Ҳасан эътибор бермай, она-бола билан кўришиб юрди.

Қурбонойнинг рухсати билан, ойда-йилда бўлса-да, Ворисни Навоийга олиб борди. Янги оиласи билан «таништириб, ошно қилиш»га уринди. Бола отасиз ўсаётгани жабрини имкон қадар «енгиллатиш»га жонини тикди.

Яна йиллар ўтди.

Ворис улғайди. Уйланадиган ёшга ҳам етди.

Тезроқ уйланса, бўйнига хуржун осилиб, ўзи-ўзидан тинчирмиди?

Кутилмаганда Қурбоной дунёга этак силкиди.

Ҳасан ана шунда, икки ўртадаги бутун эиддият, можароларга қарамай, бу Аёл ўзига қадрли эканлигини, бир умр уни яхши кўрганлигини сезди. Чиндан билимли, ақлли Қурбонойдан кўп нарса ўргангани, ундан кўнглида миннатдор эканлигини ҳам сезди.

Ё Парвардигор! Дунёнинг бебақолигидан аччиқ-аччиқ йиғлади.

Ворис уйда ёлғиз қолди.

Кап-катта йигит! Лекин Ҳасан бир ерда бўлайлик, деб ўғлини уйни сотиб Навоийга келишга ундади.

Шу палладан ота-бола орасидаги муносабатда гоҳ-гоҳ гишт қолипдан кўча бошлади...

Ҳайдовчи ўрнида машинани ҳайдаб бораётган Ҳасан баёнсиз бир азоб туймоқда эди.

* * *

Кун қайтган. Осмонни булут қоплаган.

Машина Самарқандга кириб борди.

Ҳасан бу ерда ҳам Гулистон, Жиззахдаги каби ҳамкор оғайнилар билан суҳбатлашиб, шартномаларга имзо чекканида аллақачон қоронғи тушган эди. Кўп ўтмай, шамол тўзон кўтариб, ёмғир бошланди. Ҳасан бир пиёла чой ичиб-ичмай, тез қўзғолди.

— Бошқа гал. Шошаяпман, — деди.

— Ҳеч бўлмаса, ёмғир тинсин.

— Баҳор ёмгири! Кесакмидик, эрисак!

У машина ёнига келиб, Абумуслим орқа ўриндиққа ташлаб қўйилган болишни пинжигга олиб, донг ухлаб ётганини кўрди.

Ҳасаннинг ўрнида ҳар қандай бошлиқ ҳайдовчини уйғотиб, тур, кетдик, дер, гап тамом, вассалом эди. Аммо Ҳасан уни кузатган мезбонлар олдида бир томондан ҳайдовчининг фаҳми камлигидан хижолат чекиб, иккинчи томондан қўполлик қилишга уялди. Яна ҳайдовчининг ўрнини эгаллаб, машинани сурди.

Самарқанддан катта йўлга чиққанда бемалол тўхтаб Абумуслимни «туртиб қўйиш» мумкин эди. Ҳатто ҳар қандай бошлиққа ўхшаб энди маромида «тузлаш» ҳам мумкин эди. Айниқса, ҳозир нам утибми, оёқларида мажол қуриган, ортиқ «ҳайдовчилик» қилиши зулмга айлана бошлаган эди... Бироқ шунчаки қайрилиб қараб, шу дамда негадир ёнида ётган Абумуслим унинг кўзига Ворис бўлиб кўринди. Чарчагандир, ётсин!

Шамол гирдибод уриб, ёмғир челақлаб қуя бошлади.

Ҳасан олдиндан машина ҳайдаб юрган. Йўлдан чучимаиди. Бу ёғи яқин. Бир соатдан кўпроқ вақт ичида Навоийга кириб борилади... Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Йўлда машинани ҳайдаб кетаётиб (ёнидаги Абумуслимми? Ворисми?) қайта-қайта, ўзи-ўзига раҳми келиб, ёшлар шафқатсиз, менинг ҳолимга Ворис оёғина тушунсайди, деб уйлади. Кейин, қайта-қайта, ўзи-ўзини бепарволикда айблаб, аксинча Ворисга раҳми кела бошлади. Болам қаерда, қандай юрган экан, деган хаёлга борди. Унга бу кун қўзғалган жонидаги оғриқ ўғли билан учрашолмагани натижаси бўлиб туюлди.

Ҳалигина Самарқандда машинадан тушиб ўктам, тарс-турс юрган Ҳасан энди бора-бора оёқлари борми-йўқлигини сезмаётган эди.

Нима бўлгану нима бўлаётганини тушунмаётганидан, уни бадтар гусса чулғади.

Ёнидаги Ворисми ёки Абумуслимми, энди батамом ажратолмаётган эди.

Буниси майли. Ҳозир у гўёки машинада эмас, пиёда, тиззасигача қумга ботиб, саҳро кечиб бораётти. Бир тепаликдан шувиллаб қум кўчаятти. Ана-мана, уни кўмиб ташлаши мумкин.

Яна, назарида, биродари Ҳусан (Тошкентда эмас!) офтоб ловуллаган саҳродами, зулматли-ёмғирли шу йўлдами, тўрт томон югуриб Ворисни ва нечундир... уни —

Ҳасанни қидираётти.

Улар машина ичида эканини билмайдими?

Бир пайт ёмғир тиниб, кўкда ой ярқираганини пайқади.

Шу асно...

бу нима эди? —

«ло ҳавла ва ло қуввата...» —

нақ йўл устида тутун орасида хумдан чиққан девдек, қурумга қорилган қоп-қора, бадбашара махлуқ тиржайиб турибди.

Ҳасан ҳушини йиғиб олишга улгурмади.

Махлуқ узун тирноқли панжаларини чуэиб, машинани йўлдан сирпантириб юборди.

Машина бориб катта бир дарахтга манглайини урди.

9

Уйқудан бехос уйғониб кетган Ҳусан —
худди харсанг бир тошдек кўксига тегиб турган
тунни қийналиб суриб ташлаган,
шундан кўкси оғриётган эди.

Бу — кеча Ёмонқул билан «улфатлашиш»нинг оқибати,
деб ўйлади.

Атрофга қараб, Шоира уйда эмаслигини эслади.

Хотинсиз нонушта қилгинг ҳам келмайди!

Роппа-роса қирқ беш кун бурун чекишни «ташлаган»ди.
Ҳозир гоҳ-гоҳ бўлганидек, чекиш хумори тутди. Лекин туз
тотмай тамаки тутатиб кўчага чиқиш кони эиён! Ўрнидан
туриб, эринганича чой қўйди.

Энди бир пиёла чой ичмоқчи эди, эшик тақиллади.

Хумсондан Шоира билан опалар барвақт қайтиб келишибди,
деб ўйлаб, суюниб эшикни очди.

Остонада нотаниш уч киши.

На салом, на алик.

Уртада новчароғи Ҳусанга жиноятчини тутгандек тикилди:

— Абдурахмоновмисиз?

— Нима эди?

— Электрга нега тўламайсиз?

— Туланган бўлиши керак, — деб гудранди Ҳусан.

— Қоғозини кўрсатинг!

— Мен бу билан шуғуланмайман. Оилам... Уйда у йўқ!

— Сиз шуғуланмайсиз? Нима учун?

— Мен бир илм кишиси. Домла... — ўзини оқлаётгандек
бўлди Ҳусан.

— Гапни кўпайтирманг, бобой. Менга аҳамияти йўқ!

— Эй... — Ҳусан хафа бўлиб ичкари кириб кетди. Уйда бир оз пул (кеча Ҳасан берган пулнинг бозордан ортгани) борлиги эсига тушган эди. Олиб чиқиб новчага узатди.

Новча қогоз ёзиб берди.

Ҳусан эшикни ёпди. Арзимаган иш бўйича юрган йигитларнинг безбетлиги, жоҳиллигидан озорланган эди. Шулар ҳам ўзбекми? Қани, ўзбекнинг каттага ҳурмат, кичикка иззати? Оддий одоби? У йигитлардан бир ранжиса, ўзининг терговчига юзлангандек қисиниб-ожизланиб турганидан, табиатан камтар, хокисор эканлигидан икки норозиланди.

Яна у ўйлади: «Камбағаллик айб эмас»? Айб! Кеча Ёмонқул бу ҳақда тўғри гапирган экан! Айниқса, олим, санъаткор — зиёли камбағал бўлганидан ҳар кимнинг олдида ўз ҳолидан уялиб, тортиниб туришга одатланиб қолмаслиги керак!

Унинг «ланж»лигига фақат кеча Ёмонқулнинг қистови билан ичгани сабаб эмас. Бу кун эрталабдан жисми-жонида кечаги рўй берган воқеалар асорати-ю тунда кўрган туши губори сезилмоқда эди. «Ўлганнинг устига тепган» бўлиб йўлакдаги «сухбат» уни буткул эзиб юборганди.

Кийиниб эшикка йўналди.

Шу пайт телефон жиринглади.

Дастакни кўтарди:

— Эшитаман.

— Ҳусан! Яхшимисан? Бу Ибод.

У билан Ибод дорилфунунда бир пайтда ўқишган, ётоқхонада бирга туришган. Лекин анчадан буён кўришишмаганди.

— Яхши. Раҳмат. Ўзинг тинч юрибсанми? — деб сўрашди Ҳусан.

— Юрибмиз. Сени бугун бир кўрмоқчи эдим. Муҳим гап бор.

— Бугун иложим йўқ. Жияним касалхонада. Бухородан опаларим келган.

— Зарур. Ярим соатга. Бирга тушлик қиламиз. «Анҳор» да кутаман.

Дастакни ўрнига қўйгандан сўнггина, Хусан Ибоднинг «юрфак»да ўқигани, адлия соҳасида ишлаб, ҳозир бир ерда терговчими, адвокатми эканлигини эслади. Унинг нима муҳим гапи бор экан?

Уттиз йилдан ошди... Улар ётоқхонада танишиб қолишган. Уларни дўст ёки огайни дейиш қийин. Қизиқ жойи, ўша йиллари ҳам, ўқишни битириб кейинчалик ҳар хил давраларда юзлашганда ҳам, Ибод Хусанга нуқул мазах қилаётгандек ишшайиб, беписанд қараб, ҳазиллашгандек маза-бемаза гапиришга одатланган эди. Мен одамнинг даражаси билан ҳисоблашаман, сен — ким бўлма (олимини, домлами), гариб бир шахс, итнинг орқа оёғи! — сен билан бундан яхшироқ гаплашолмайман, мазмунида ўзини қандайдир юқори тутиб келар эди.

Аммо уч-тўрт йил бўлди, Ибод Навоийга борган экан, Ҳасан билан танишибди, ҳатто кадрдонлашибди, шу-шу Хусанга ҳам «меҳри тушиб» қолди. Баъзан бўлса-да, энди қўнгироқ қилиб Хусанни йўқлар, ора-сира кўришиб бирга тушлик қилар, суҳбатлашарди. Гоҳида ўзининг баъзи бир ишлари бўйича унга гўёки маслаҳат ҳам соларди. Бундай пайтларда исмини атамай, луфт кўрсатиб «нима дейсиз, олим ака?» тарзида мурожаат қиларди.

Хусан эшикни қулфлаб, зинадан пастга туша бошлади.

Орқадан уйда яна телефон жиринглагани эшитилди.

Бир изига қайтгиси келдию иккиланиб, қўл силтади. Буниси ҳозир ортиқча!

Унинг ёшлиқдан одати: вақт жуда зиқ бўлмаса, уловга минмасди. Яқинми-узоқми, пойи-пиёда кетаверарди. Ишга ҳам асосан, яёв қатнарди.

Йўлда кетаётиб, Ибод тўғрисидаги ўй уни тарк этмади.

Энг аввал: «муҳим гап» нима экан?

Кейин: умуман, Ҳасанни таниб Хусанга нисбатан муносабат ўзгаргани ҳаётда доим учраб турадиган ҳолатми ёки бу ерда

«коса тагида нимкоса», у англаб етмаган қандайдир маъно яширинми?

Шу асно яшаган жойи (уйи), турмушида бўлган шарт-шароит Хусаннинг кўзи олдига келди... Бу нима жин урган бошқарма эканки, камида унта раҳбар ой-йил ўтмай алмашинди. Лекин одамлар яшаб келаётган уй бирон пайт сонга киргани йўқ. Бошқарма (ташкilot) рақами бошланишида 3 эди, сўнг 5 бўлди, сўнг уларни кўпайтиргандек — 15. Уйнинг кўриниши, ҳолати эса ўша, ғарибдан-ғариб! Уй қурилгандан буён бинонинг ўзи майли, йўлақлар таъмирлаб, тозаланмаган. Томни аҳён-аҳён нонга ҳолва ёки сариеғ суркагандек ямашади. Бутун деворлар оқарган, саргайган. Тарнов йўқми, нима бало, юқори қаватдан пастгача сув оқиб ётади.

Уй эгалари ўзи ҳаракат қилиши керак. Лекин оддий одамларда бунга имкон қаерда? Истиқомат қилаётганлар ярми нафақага қараб яшайди.

Хусанга Шоира учта қиз туғиб берди. Насиба экан, иккиси бошқа вилоятларга эрга тегиб кетди. Бири Тошкентда, ота-онанинг суянчи. Бироқ у ҳам ўзидан ортмайди.

Хусан бу манзарани нега тасаввур қилаяпти?

Дарвоқе...

Ибод!

Ҳасандан Ибод нимадир манфаат кўради!

(Мушук бекордан офтобга чиқмайди!)

Ҳасан бошқа жигарлари қатори, Хусанга ҳам гоҳ-гоҳ қарашади. Шу билан бирга... Хусан ор қилади! Сен, ахир, халқнинг кўзи олдаги одамсан! Биров танимаса, биров танийди!

У шароит ҳақида ҳатто биродарига (ўзи кўриб турибдику!) очиқ оғиз очгани уялади.

Ибодга ўхшаганлар эса уялмайди.

Ҳасанга оппа-очиқ, бир масалада қийналаяпман, қуругидан чўзинг, хўжайин, дейди.

Нохуш бир кайфиятда билим даргоҳига етиб келиб, дарсхонага кирди.

* * *

Кафедрада Қурбон домла негадир телефон дастагини чакагига босиб, уйланиб ўтирарди.

— Ҳа, нима гап?

— Сизга! — деди Қурбон домла дастакни узатиб.

— Лаббай?

— Уйингга кечқурун, эрталаб қўнгироқ қилдим. Бу ерга ҳам учинчи марта... Сени ҳеч тополмаяпман!

Ҳусан машғулотдан эрталабқидан чандон эзилиб, толиқиб чиққан эди. Овоз эгасини таниб, бунинг ҳам иши қистов, «уйига ўт тушган», бу Ибоддан ҳам кўра муғамбир, бўйинга яна бир ташвишни ортмасайди, деб уйлади.

— Танимадингми? Ҳамроман. Дўстинг!

Эй! Худо дўстдан ҳам буюрмаган экан. Ҳеч талаб-даъвосиз фидойи Қурбон домладан ташқари, албатта!

Ҳамро ҳам Ибод сингари дорилфунунда бир даврда ўқиганлардан. Турли идораларда ишлаган. Ҳозир аллақайси клубда раҳбар.

— Эшитаяпман, — деди Ҳусан.

— Бугун сени кўришим керак.

— Бугун қийин. Бош қашишга вақтим йўқ. Кечирасан, дўстим.

— Бўлмаса, эртага. Тушликда, — деди Ҳамро.

— Соат иккиларда. Унгача дарсим бор.

— Яхши. Ишхонага кел. Кутаман.

Ҳусан дастакни ўрнига қўйдию қайтиб кўтарди.

Шоира билан опалар Хумсондан келишдимикан?

Уйда телефон жавоб бермади.

* * *

Анҳор бўйидаги қаҳвахонада Ибод у билан кўришаётиб:

— Сени йўқлаганим... соғинганман! — деди.

Ҳусан бу «меҳрибонлик»дан қисиниб, «Эй! Мен қиз боламидимки, соғинса!» деб қўнглидан кечирди. Шу дамда

пайқади. Бир пайтлар Ибод беписанд қараган бўлса, энди у «олифталик» қилаётгандек. Тескари ҳол содир бўлаётган экан!

Узоқ тутилишдан хавотирланаётган эди.

Кечанинг ўзидаёқ Ворисни сўроқлаб, дарагини топгани яхши бўлди. Аммо Ҳусан ҳали жияни аҳволини билмайди. Нега ота-бола бири-биридан хабарсиз? Орада нима гап ўтган? Бу ҳам номаълум! Қандай бўлмасин, Ворис унинг хаёлидан кетмаётган эди.

Бундан ташқари, уни «йўқлаган» Ибоднинг мақсадини тезроқ билгиси келарди. Органда ишлаган, айниқса қўлтигида доим торози тутган бундай киши «муҳим гап» дедими, муҳим бир гапи борлигига Ҳусан шубҳаланмасди.

Ибод эса афтидан шошмаётган эди.

Улар тушлик қилишаётиб, у хуш кайфиятда (ёки ўзини шундай тутиб) лим-лим оқаётган анҳорни, атрофдаги гўзалликни, «табиат эркаси» баҳорни астойдил мақташга тушди.

— Ҳозир тоғларда офтоб остида қор ярқираб, ирмоқларда сув шарқираб ётибди. Қани, энди уч-тўрт кун бўш вақтинг бўлса-ю, шаҳардан чиқиб кетсанг! — деди. — Умр ўтади. Шoir айтган-ку «Дустлар, ганиматдур, сайр этинг гулистонлар»!

Шундан кейин, Ибод Ҳусаннинг машгулотдан бўлак пайтда эркин эканлигига ҳавас қилиб, ўз касбида «иш соати» деган гап йўқлиги, бирон жинойи ишга «шўнғишса», кундузми-тунми сезмай қолишидан шикоятланди.

— Умуман, ҳаёт тегирмон. Гап шундаки, бизнинг одамлар дам олишни билмайди, — деб ўкинди Ибод. — Ана, Ширмонбулоқ. Тоғ устида «Дам олиш уйи» жойлашган. Яқин қишлоқлардан уч-тўрт чол-кампирни болалари мажбур қилиб жўнатишибди. Ўзлари тоғда, икки кўзи пастда! Бемалол кексалик гаштини сурмайсишларми, мазмунида гап қилсам, ҳаммаси уйда ишим бор, дейди... Қисқаси, иккимиз вақт топиб, тоза ҳавони бир айланиб келишимиз керак.

Хусан диққат қилди.

Дунёда «кифтини келтириб» чиройли гапирадиган киши кўп. Гапнинг эса аксар ичи буш! Ибоднинг ҳар бир сўзи маъноли-мағзали... Бу қандай шахс ўзи, деб ўйлади Хусан. Сен ўзингни олимман, дейсан-у, ёшлиқдан то ҳамон унинг олдида ип эшолмайсан. Бу одамнинг юриш-туришида ожиз-кеккаймалик билан босиқ-мутафаккирлик бирлашиб кетгани ажабланарли.

Туйқусдан хаёли қочди.

У бир томондан, Ибод мақсадга кўчишини кутиб, иккинчи томондан, Вориснинг ёнига шошаётгани учунми, Ворис ўзи бирон жиноятга йўл қўймадимикин, деган фикр миясига чақмоқдек урилди. Баъзи «эркатой»лар жиноятдан сўнг касалхонага бориб ётиб олишини эшитган, китобларда ўқиган эди.

Хусан жияни тўғрисида тасавури хира эканлигини ҳозир чуқур ҳис этди... Ҳасаннинг биринчи хотинидан! Гоҳ Бухоро, гоҳ Навоийда юрган. Абдурахмон Хужанинг барча фарзандлари-ю, неваралари каби Тошкентни ҳам «ярим ўз шаҳри» деб билади. Ёмонқул билан дўст... Ибод гапни аста-секин Ворисга «олиб» бормаётганмикан?

— Бугун машқинг паст, оғайни. Соғлигинг ўзи яхшими? — Хусанга тикилиб сўради Ибод.

— Соғлик яхши, — деди Хусан ва аниқ нима дейишини билмаганидан, хаёлига келганини айта бошлади. — Кеча хунук бир воқеа рўй берди. Кучада кетаётган эдим, гавдали бир киши нозиккина болани ураётган экан. Шундан буён қандайдир гаш булиб юрибман.

— Сен ҳам қизиқ экансан! Дунёда бунақа воқеа тўлиб ётибди. Ҳар куни қанча қонли, оғир жиноят рўй беришини биласанми? Ҳар нарсага куяверса... Ҳалиям бизда жиноятчилик нисбатан кам. Киссавурлик, утрилик йўқолиб бораётти. Безорилик ҳар қадамда кўзга ташланмайди. Талаб қаттиқ... — Ибод бирдан мавзуни ўзгартирди. — Ҳасан ака кеча келган

эканлар, эшитмай қолибман. Кўрмоқчи эдим... Навоийдан бизнинг соҳада ишлаган бир танишим бугун эрталаб келган эди, ўша билан гаплашаётиб, сенга қўнгироқ қилдим... Булган-бўлмаган ҳар хил...

— Нима «булган-бўлмаган»?

— Ўзинг эшитмадингми? Сени шунинг учун чақирдим... унча яхши хабар эмас. Лекин босиқ бўл... Ҳасан ака Тошкентдан кетаётган эканлар, Самарқанддан ўтгандан кейин авария ... тирик қолган! Бунисига шукр. Қайси аҳволда, буниси ноаниқ... Эшитганимни сенга етказмасликни номардлик, деб ўйладим...

Ҳусан нақ жони суғуриб олингандек бўлди.

Икки киши икки қўлтигидан тутмаса, ўрнидан туролмай-дигандек эди.

Унинг учун Ҳасан фақат жон-жигар эмас. Бир Вужуднинг ярми!

Улар Бир Бола ўрнида Қўш бўлиб тутилган!

Бири кетса, бошқаси ҳам...

Унга ҳарҳолда шундай бўлиб туюлади!

Лаҳза ичида сўнгги воқеалар хаёлида чарх урди.

Негадир «аҳмоқ кун» деган гап хаёлига келди.

У кечаги кунми, бу кунни кўзда тутаётганини ўзи ҳам билмас эди.

* * *

Тириклик шу...

қандай фалокат рўй бериб, қанчалик гамга ботмагин, ўрнингдан туришга мажбурсан!

Ҳаётдан ҳатто чарчаб тинканг қуриганда ҳам, илдам юриш насибанг. Қочиб қутулолмайсан!

Барибир, ҳозир касалхонага бориб биринчи галда Ворисни қуриш, йўл-йўлакай энди нима қилишни ўйлашга тўғри келади.

Қаноти бўлса, шу ондаёқ Навоий томон учар эди-ку, одам қанотсиз яратилган!

Айни дамда бир пайтлар отаси Исмоил Хўжа амакиси Иброҳим учун қай йўсин куйиб, адои тамом бўлганини Хусан одатдагидек фақат тасаввур қилмай, гўёки ўз баданида туйди... Исмоил Хўжа изтиробга чўмгани кам, Гайрат Суръатми, Суръат Гайратми деган арбоб кўрсатмасига биноан, гоҳ Кабир Ҳожи ва Шоди Турсун, гоҳ Бўтавой Нодир ва Акмал Рашид деган йигитлар, баъзида тўрталаси бирга маҳал-бемаҳал бот-бот уйга бостириб келишгани, қаердан бўлмасин, акангни топасан, деб уни қийноққа солишгани — улар хонадони тарихида шундай воқеалар ҳам ўтганини эслади. Эҳтимол, Исмоил Хўжа шу зулм-зугум натижасида боболари юрти Бухорога кўчган, журъатсизми-эҳтиёткор кишига айланган эди. Хусан, бечора отам, деб ўйлади.

Яна айни дамда маҳалладаги Марат бобо ёдига тушди.

Унинг бу гапларга дахли нима?

Бир куни Хусан кўчадан уйга қайтаётган эди, чойхона олдидаги харракда ўтирган кекса бировга кўзи тушди. Тикилдию, эси оғиб, саросималанди. Бу — бобоси Абдурахмон Хўжами, отаси Исмоил Хўжами эди.

Бунга ишонгандек, лекин кўзларини катта очиб, яқинлаша бошлади.

Яқинлашгач, сергакланди:

Марат бобо...

Олдин эътибор бермаган экан.

Унинг афти-ангорида уларга бир оз ухшашлик бор экан.

* * *

Касалхонада карантин. Қули-оёғи узун кимдир сирғалиб ичкарига кирмаса, бу ерда шамолни ҳам ўтказишмаётган экан.

Хусанга ошқозон ва ичак касалликлари бўлимида ётган жиянини эшикка чақиртириб беришди. Каттакон дарвозанинг тирқиши, девордаги тешик-туйнуклар олдида одамлар гуж бўлиб олган, ҳар ким ўз «бемор»и билан гаплашишга уринар эди.

Касал кўргани келиб кеч қоронгисида, бу шароитда бировни кўришнинг ҳам, жиддий гаплашиш эмас, яхшироқ сўзлашишнинг ҳам имкони топиладиганга ўхшамасди.

Хусан жияни — озгин, дароз йигитчани аввалида танимади. Кейин, ҳалигина жияни ҳақида ёмон хаёлга борганини эслаб, бадтар хижолат чекди.

У албатта, Ворисга Ҳасан тўғрисида оғиз очмади.

Улар бири-бирини «кўздан қочирмаслик»ка тиришиб, узук-юлуқ сўзлашишди.

— Яхшимисан? Нима бўлди?

— Ётибман. Яхши. Тошкентга келишим билан шунақа...

Энди тузалиб қолдим.

— Карантин қачон тугайди?

— Эртага.

— Унда эртага яна келаман.

— Икки-уч кунда ўзим чиқаман.

— Бирон дори керакми? Нима керак?

— Ҳеч нарса, амаки. Раҳмат...

Хусан кунгли тўлмай изига қайтди.

Аҳвол қандайлигидан қатъи назар, у эрта ё индин Навоийга йўл олишни мўлжаллай бошлаган эди. Лекин шароитга қараб иш тутиш учун олдин қўнгироқ қилиш керак.

Уйдан қўнгироқ қилишни истамаганидан, касалхонадан узоқлашиши билан, шу ўртадаги почтахонага кирди.

Одам оз экан.

Телефон тезда уланди.

— Алло.

— Алло, Норгул...

Норгул индамасди. Йиғлаяптими?!

— Хабарим бор. Қон бўлиб турибман. Йиғламанг!

Гапиринг!

— Реанимацияда. Жуда оғир. Ҳали ўзига келгани йўқ. Нима бўлади, билмайман. Дори буюришган эди, йўлда уйга кирдим.

— Мен ишонаман, ҳаммаси яхши бўлади. Эртага ёки индинга бораман.

Аёл табиатига тушунмайсан! Норгул, ёнида икки фарзанди, эри учун қайгураётиб, дайди «боласи»ни эздан чиқармаган экан:

— Ворис-чи?

— Бирга олиб борарман. Топдим. Юрибди. Тинч...

Хусан гарчи Ибоддан Ҳасаннинг тирик эканлигини эшитган бўлса-да, Норгул билан гаплашгач, сал осойишталанди.

* * *

У ҳарҳолда чалғиганди.

Ҳасан ва Ворис, Ворис ва Ҳасан! — булар иккиси бутун хаёлини банд этганди.

Касалхона томон бораётиб растадан ўтгани-ю, бу ерда бозор қилганида ҳам, гавдали киши ва бола тўғрисида уйламаган эди.

Мана, энди қатта йул ёқалаб юриб, қайтиб растага кириб келди-ю, савдо мажмуи олдида тўхтади. Назарида, бир силтаниб орқага — кечаги кунга қайтгандек, мудҳиш воқеа гўёки ҳозир, шу паллада руи бераётгандек бўлди. Даҳшатли ҳаяжон чопари кўксида эшик қоқа бошлади.

«Жиноятчилар олами»да айланиб юрган Ибоднинг кўзи қотганда! Хусаннинг шўрлик бола ҳақидаги гапига пинагини бузмади... Аслида, биров бировга қўл кўтаришга ўзини ҳақли деб билиши дунёдаги бор жиноятларнинг муқаддимаси эмасми? Афсуски, ҳаётда учраган яхши-ёмон ҳолатни қандай ҳис этиш — ҳар кимда ҳар хил. Бирон хатти-ҳаракатни кузатиб жисми-жонидан ўтказиш, баҳо беришдан маҳрум, гафлатда юрган киши озми? Тарбия етишмайди.

Хусан шарт савдо мажмуи бошланишидаги дўконга кирди.

У ҳозир маст ҳолатда эмасди. Лекин мабодо оқ кийган, гавдали киши шу дамда дўконда бўлса, тақсир, кеча, қутурган

пайтингиз сўзлашолмадим, хўп, ўзи нима гап, демоқчи эди.
Айнан шу тахлит гаплашишга қарор қилганди.

Дўконда икки ёш йигит пештахталарни тартибга солишарди.

Хусан дўконни айланди. Ичкари хона томон кўз ташлади.
— Хизмат, отахон?

У нима деярини билмай қолди.

Бу йигитлар билан гаплашиш, улардан гавдали киши тўтрисида сўраш телбалик, холос. Бир гапни билганда ҳам, айтишмайди. Ким сайраса, эртагаёқ паттаси қўлида, орқасига тепиб ҳайдашади.

— Бир оз ширин кулча. Қанд-курс, — деди Хусан.

Дўкондан чиқиб, кечаги майдончада яна серрайди.

Тун кирган. Атрофни қоронғи қолай бошлаган.

Шоира билан опалари аллақачон Хумсондан қайтиб, уйда уни пойлаб ўтиришгани кўзи олдига келиб, ниҳоят, уйга қараб юрди.

Растандан узоқлашиб бормоқда, аммо хаёли ўша дўконда қолган эди.

Ху-ўш...

Бирдан унинг кеча «тиклаган иморат»и қулади.

Болани урган киши — дўкондор бўлмаса-чи?

Унда, бола ҳам — ўғри эмас.

Бу ҳолда, бола нима иш қилган эканки, газабга учрабди?

Фавқулодда кучли бир киши нимжон болани нега калтаклайди?

Ахир, бу (оқибатини Хусан билмаган) воқеа рўй берганига бирон-бир сабаб бўлиши керак-ку?

Хаёлига янги фикр келди:

Улар ота-бола эмасмикан?

Зурриётини йўлга сололмаган, гапини ўтказолмаган ота...

Жаҳл чиқса, ақл қочади...

Йуқ!

Хусан Дукондор ва Угри ҳақидаги (узи ишона бошлаган) тахминга кўнглида энди иштибоҳ сезаётганидек, улар ота-бола эканлигига ҳам шубҳа билан қараётган эди. Орадаги муносабат ҳам, тўқнашув нега рўй бергани ҳам маълум эмас.

Бир нарса аён:

бу ишнинг тагига етмагунча унинг кўнгли жойига тушадиганга ўхшамайди.

У бундан сўнг ҳам растадан утади.

Ва албатта, майдончада тўхтади.

Ва албатта, дуконга мўралайди.

Арвоҳ турқидаги киши ва ожизгина болани қидиради.

Лекин кейин-чи? Уларни топса, шу билан иш битадими?

* * *

Уйда Шоира ошга гуруч солмай, унга қараб ўтирарди.

— Опалар қани? — деб сўради Хусан остона кечиб.

— Кўчага кетишди. Растада юрган бўлишса керак. Ҳозир келиб қолишади.

Хусан йўлда, растада шунча юриб опаларини учратмаганига ажабланди. Уларгаки дуч келмабди, демак катта йўл ёқасида, растада бировни излаб ҳам топиш қийин.

— Яхши бориб келдингларми ўзи?

— Зур! — деди Шоира.

— Қозонни менга қолдир. Сен дастурхон туза.

У гуруч тозалаётиб, хаёли ҳамон Ҳасан, Ворис ва кўчадаги болада эди.

Шоира дастурхон тузаб-тузамай, опалар кириб келишди.

Улар ўзлари учун нималардир харид қилишган.

Шоирага мақтаниб кўрсатишди.

Хусаннинг чарчоқ, ғамгин ҳолатига энд, аёллар кайфияти кўтаринки. Улар мамнун эдилар.

Дастурхон атрофидан жой олишгач, ундан-бундан сўзлаша бошлашди.

— Сиз ҳам бирга борсангиз бўларкан, — деди Мавжуда.

— Қаёққа?

— Хумсонга-да! Хаёлимизга келмапти. Ёлғиз қолдириб кетаверибмиз.

— Эй! Менинг бошқа ишим йўқми? — деди Хусан. Бейхтиёр асабий, кескин гапирганини сезиб, гапнинг давомини юмшатди. — Бунинг устига, ҳамшаҳарларимиз ибораси «айтган жойга бор, айтмаган жойга нима бор». Мени улар танимаса, билмаса...

— Билади. Телевизорда кўрган... Баъзан ошно билан бегонани ажратолмайсан! Бир ёз Хумсонда, санаторийда дам олганимда Зарина билан танишганмиз. Меҳмонга чақирган. Кейин, эри-иккисини Бухорога таклиф қилдим. Келишди. Уч-тўрт кун юришди. Язнангиз ҳали бардам эдилар, меҳмонлар кетамиз деганда, биз сизларни кузатамиз, бирга Навоийга борамиз, у ердан Самарқандга, ўша ерда хайрлашамиз, дедилар. Шундай қизиқ сайр қилганмиз. Шу баҳона орада қариндошдек меҳр туғилган.

— Битиб кетган бой бўлса бошқа гап, оддий, меҳнаткаш кишилар, — деб гапга қўшилди Мавлуда. — Лекин боришимиз билан оёғимиз остида қўй суйишди. Осмондан фаришта тушгандай, бизни худди тавоб қилишди. Кўнгли очиқ, яхши одамлар экан...

Хусан дунёда яхши одамлар (чин инсонлар) кўплигини билмайдими! Шунга қарамай, йўлиққан ҳар кимга «доно»лик билан баҳо беришлару «ошно» бўлишлар унга ёқмасди. У, **ОДАМ** деган мавжудотнинг соат капгиридек яхши ва ёмон орасида «тебраниб» туришига умрида неча бора гувоҳ бўлган! Хусан гоҳо эслайдиган Ёзувчи «яхши одамнинг падарига лаънат» қабалидаги галати гапни айтган эди. У, опаларию Шоирани бу кун сийлаган Бердиқул исмли шахс эртага, хотини Зарина бону ёнида, ўғлими-неварасини етаклаб келиб, домла, сиз ўзимизники, бу бола эса сизники, демаслигига кафолат беролмасди. Бундайлар «ачиб» ётибди!

Опалар меҳмон...

Ҳусан мулозамат кўрсатиши керак.

Очиқ чеҳра билан суҳбат қуриши керак.

Лекин у нима дейишга ҳайрон эди.

Опаларга Ворис тўғрисида ҳикоя қилиш мумкин.

Ҳасан тўғрисида бўлган — бор воқеани айтиб бериш мумкин.

Ушанда улар касалхонага бориб (тирқишдан бўлса-да) Ворисни кўришлари, Навойига бориб Ҳасаннинг ёнида туришлари ҳам мумкин.

Бунинг нимаси ёмон?

Бу — минг йиллик таомил. Яқин кишилар «ўз ҳаётини» бири-биридан «пинҳон» тутмаслик, яхши кунда ёки бир кор-ҳол рўй берганда беҳабар қолмаслик шартига доим риоя қилиб келганлар!

Бироқ бундай иш тутиш Ҳасаннинг иродасига зид.

Айниқса, ҳозир унинг иродасига бўйсунмай бўлмайди.

Ҳасан ҳашаматли ҳовлисини қўрганга айлантирганидек, ўзини ихота девори билан ўраб олган.

У бир томондан, барча оғзига қарашини, иккинчи томондан, барча унинг ҳаётидан «четроқда туриши»ни истайди.

Бу яқин кишиларга ҳам тегишли. Аввалдан Ҳусанни бекордан «опаларга индама» деб огоҳлантиргани йўқ.

Опалар-чи?

Мавлуда ва Мавжуда бировга, айниқса ўз жигарларига ёмонлик тилашмайди. Лекин улар (балки, аёл эканликлари сабаб, қизиқиб) Ворисдан ҳар нарсани сўрашлари, гап кавлаштириб, қош қўяман деб кўз чиқаришлари ҳам мумкин.

Ҳасан ҳақида эшитган заҳоти кўзёш тукиб, туни бўйи оҳ-воҳ чекишлари, шунинг баробарида Ҳасаннинг ҳаётига қисматини бир бошдан муҳокама қилишлари мумкин. Навойига боргач, унинг оиласи тинчини бузиб, бош-қош бўлишга уринишлари, қолаверса, далда ўрнига элдан бурун мотам тутишга «киришиб» кетишлари ҳам мумкин.

Биз нега шундаймиз?

Билим бор. Ақл бор.

Юракда эзгуликка интилиш бор.

Комиллик ҳақида гапирамиз.

Одамшаванда бўлгимиз келади.

Лекин ўзни муносиб туюлмаймиз.

Лойли кўчаларда адашиб-улоқиб юрганга ўхшаймиз.

Хусан шу боисдан, опаларга, улар олдида хотинига ҳам сир бермаётган, дарди-ҳасратини ошкор қилмаётган эди.

Хуп. У шунчаки суҳбатга жон киритиш учун кўчадаги бола тўғрисида гапирсин!

Адлия соҳасида ишлаган Ибодки унинг қандай даҳшат туйганини ҳис этмади, опалари буни теран англайдими? Ана, шу паллада улар аллакимнинг меҳмондўстлиги, меҳрибонлигини мақтаб-таъкидлаб, бу билан Хусанга таъна қилган, унинг томорқасига тош отгандек бўлишаётганини сезишаётганмикан? Уртада Шоиранинг безовталаниб, хонада асабий югура бошлаши қолади.

Эри хомуш, паришон эканлигига алақачон аҳамият берган Шоира, опалар билан ўзи ҳам меҳмонга борганидан қисинган кўйда:

— Кейинги келишларингда биз ҳам қўй сўямиз, Худо хоҳласа! — деб очилган мавзуну ёпгандек бўлди.

Хусан пайқади: унинг ҳолатини озор чекишга йўйган хотини, опаларга тегиб кетадиган гап қилган эди.

— Ўз опагонларим! От билан туя сўйса ҳам арзийди, — деди гапни андавалаб.

Ош пишди деганда эшик қўнғироги жиринглаб, кенжа қиз ва куёв келиб қолишди. Опалар шу ерда эканлигини Шоира кеча уларга айтган, бугун вақт топиб кўргани келишган эди.

Умида богчада ишлайди.

Зафар «нефт ва газ» идорасида.

Ёшлар даврага қўшилгач, ҳукм сурган нохушлик унутилди.

Опалар ва Шоира яна олдинги кўтаринки кайфиятга қайтишди.

Хусан ҳам ўзини «эплаш»га урина бошлади.

— Дада, — деди гап орасида Умида, — сизнинг Қурбон домла деган оғайнингиз борми?

— Бир кафедрада ишлаймиз. Нима эди?

— Бугун келган эди. Неварасини боғчага жойлаштирмоқчи экан... Жуда содда, антиқа киши экан. Келиб, тўппа-тўғри, мен ҳеч қачон пора олган ҳам, пора берган ҳам эмасман, сизларни хурсанд қилолмайман, дейди. Кейин, сиз кимнинг қизи, деб сўради. Исмнингизни айтсам, ўрнидан туриб кетди, Хусан мени ошначилик қилибди, номимни сотибди, деб ўйлайди. Бошқа боғчага бораймикан...

Ҳамма кулиб юборди.

Хусан ҳам.

— Яхши олим. Ҳалол киши! — деди.

— Хусанжон, эшитганмисиз, бобомиз Абдурахмон Хужа банкда ҳам оз-моз ишлаган эканлар, — деди Мавлуда.

— Эски пайтларда ҳам банк бўлган эканми? — деб ажабланди Шоира.

— Бўлган. Айний «Судхўрнинг ўлими» китобида ҳам ёзган.

— Демак, бобомиз ҳисоб-китобни ҳам яхши билганлар, — хулоса чиқарди Мавжуда.

— Ҳасан бу жиҳатдан бобомизга тортган! — кулиб қўйди Мавлуда.

— Биз ҳар жиҳатдан отамиз, бобомизга тортганмиз. Ота-боболардан ўтиб қаёққа борардик! — деди Хусан.

— Мен бу ҳақда гапирмоқчи эмасдим, дада, — унга юзланди Зафар. — Ҳасан амакимни... эшитган бўлсангиз керак?

Хусан буни кутмаганди. Шум хабарнинг олтита оёғи бўлади, куёв ишлаган идорага дарров «ахборот» етиб келган. Бир соҳа бўлгач, балки бу табиий.

— Эшитдимми, йўқми бунақа нарсани гапирмаган дуруст, углим, — куёвни кескин тўхтатди Ҳусан.

Опалар улар иккисига аланг-жаланг қарашди:

— Ҳасан? Тинчликми?

— Тинчлик. Бу хизмат борасидаги гап! — деди Ҳусан қатъий.

— Банкда ишлаб ҳам ҳар ким бой бўлавермас экан! — деб хўрсинди Умида.

— Худо, ол, қулим, деган олади, — тагдор гап қилди Мавжуда.

Шундан сўнг, Умида билан Зафар ўринларидан туришга чоғланишди.

— Аммажонлар! — деди Зафар. — Эртага бизникида меҳмон бўласизлар. Қўй сўймасак ҳам...

Эй! Яна «қўй».

Йўқ. Бу гал «қўй»га ҳеч ким эътибор бермади.

— Сизлар ишли киши, — деди Мавлуда. — Бошқа келганда, доммод. Сафар қариди. Эртага кетамиз.

— Нега? Юрибсизлар-да! — «норозиланди» Шоира.

— Сизларни кўрдик, хурсанд бўлдик. Асалнинг ҳам ози яхши, — деб гапга аралашди Мавжуда. — Ўзларинг албатта, келинлар. Эрталаб автобусга чиқсак, кеч кирмай Навоийга етиб боради. Ҳасанжонни ҳам бир кўриб, Бухорога ўтиб кетаверамиз.

— Мен бугун қўнгироқ қилган эдим, — деди ўйланиб Ҳусан. — Сизларни айтдим. Ҳасан беш-ўн кундан кейин боришларингни сўради. Ҳозир жуда банд экан.

Опалар тарвузи қўлтигидан тушгандек бўлди.

Улар, эсига келган яқини уйига «бостириб» боравериш расми йўқолаётгани, кундан-кун бу «эскирган одат»га айланаётганини эҳтимолки, биринчи марта ҳис этишаётган эди.

Ҳусан шу палла «меҳмон боби»да Шоирага ўхшаб иш тутди.

У Ҳасаннинг хоҳишини бажарган эди.

— Унда кундузги поездга чиқамиз, — деди Мавлуда. —
Навоийга кейин, кўнглироқ қилиб борармиз.

Инсон ҳамма нарсага кўникади.

Бири-бирига етказган озорларга ҳам...

* * *

Ҳусан ланж, фаромуш эди.

Икки опа — Мавлуда ва Мавжуданинг юзи вагон ойнасида
сўнг бор лип этди. Поезд шиддатланиб, муюлишда беркинди.

Ўзи-ўзидан қандайдир норози эди. Ҳасанни уйлаб, назарида,
опаларига хиёнат қилганди. Умуман, хонадон аъзолари орасида
меҳр-оқибатга ёнма-ён, худбинлик ва — ўз аро муносабатда, —
озми-кўпми сохталик борлиги аламли. Улар қачон, нега бир
тан-бир жон бўлолмаганини айтиш қийин. Балки, бу ота Исмоил
Хўжа ва она Бокира бону бири-биридан «узоқроқ» кишилар
бўлгани ҳолда қовушган кундан бошлангандир? Балки, Азалдан
то Ҳамон инсон қонида яшаган қусурлару улар қаршисида
кўрқув ва ишончсизлик (ўзига ишонган даражада бировга
ишонмаслик, қачондир жамоа шаклида кун кечирган
инсониятнинг асрдан-асрга, йилдан-йилга якка-ёлғизлик томон
бораётганлиги) натижасидир? Ўзларини кўркем бир хонадон
фарзандлари, аҳил оила, деб билган кишилар «яқинлик» соясида
«бегоналик»ни ҳам «сақлаб қолишгани» ҳар бир банда тугилгандан
улғунигача ва балки, ундан кейин ҳам **ХУДО ОЛДИДА**
жавобгар Ёлғиз шахс эканлиги **БЕЛГИСИ** бўлса керак?
Бу — опалардан ҳам кўра кўпроқ бири-бирига «киндиги боғланган»
Ҳасан билан Ҳусанга тегишли. Ҳасан билан Ворисга ҳам...

Темирийул бекатидан узоқлашган Ҳусан шуларни уйлаганича,
машина ёллаб билим даргоҳига етиб келди.

У кафедрага кирганида ҳар кунгидек ундан эртароқ иш
бошлаган Қурбон домла кўзойнак тақиб қалин бир китоб «ичига
шўнгиган» эди. Ҳусанни кўриб қисиниб-қизаргандек бўлди.

Хусан боғча ҳақидаги гапни беихтиёр эслаб, кулиб қўйганича, Қурбон домлани хижолатдан қутқарди:

— Кеча қизим Умида келган эди. Сизни мақтади. Яхши дўстингиз бор экан, деди.

Шундан сўнг, у то шу дам бировга билдирмаган «дарди»ни Қурбон домлага ёрди. Ҳасаннинг ҳаёти қил устида эканлигию Ворис билан муносабатини ҳам маълум изга солиш кераклигини яширмай айтди. Ниҳоят, Навоийга бирров бормаса бўлмаслигини тушунтирди.

— Сурасангиз, жавоб беришмайди, — деди Қурбон домла. — Индамай кетаверинг. Мен бир иложини қиларман.

Хусан машгулотлардан кейин, яна ланж, фаромуш ҳолатда кўчага чиқди.

* * *

Мелоддан ҳам илгарироқ —

Спартакнинг ватандошлари Икор ва Дилол парвозидан тортиб:

Дам семург-қуш,
дам учар гилам...

Ёки, яна дostonдаги:

Алпомишнинг Бойчибар оти,
Тўрт ярим газ эмиш қаноти...

Қандай бўлмасин,

Ер — фоний.

Осмон — боқий.

Бу кун: «Биров — Ерда, биров — Осмонда!» десангиз ҳеч ким ажабланмайди. Биз тириклар ва уликларни кўзда тутмаягмииз, гап фақат тириклар ҳақида! Жисмнинг қайсидир восита орқали Кукка Кўтарилиши — бу кун оддий ҳол. Ҳаво кемалари Осмонни «тўлдирган». Рухнинг Кукка Юксалиши

ҳам янгилик эмас. Эҳтимолки, Жисм юксалишига нисбатан қадимийроқдир. Осмонга чиқиб тушгандек ҳолатни ҳис этган ҳар хил кишилар бор. Ерга қараганда Осмоннинг умри узоқ (боқий) эканлиги учун Инсон бир умр Парвозга чоғланмаганмикин? Бир шоирнинг шеърисида қизиқ мисра келади:

Галактика мозорида қўмилар таним...

Дунёда аввал-охир Ер ва Осмон, Жисм Парвозию Рух Парвози тўғрисида уйламаган бирон шоир, бирон олим йўқ.

Айниқса, файласуфлар! Қўпинча ўзини Ер билан Осмоннинг авра-астарини ағдариб кўргандек тутлади.

Хусан «доно»лик қилмаса-да, у ҳам бу борада мунтазам ўйлайди... Бунинг бари даҳрийлар (моддиюнчилар) неча йилки инкор этган тариқат, Одам Ато билан Момо Ҳавво «Ерга тушингиз!» деган Фармони Олийни олган пайтдан бошланмаганми? Уша, АЗАЛ СОАТдан икки ўртада

*Муаллақ бир ҳолат
пайдо бўлмаганми?*

Кучада, Ҳамро ишлаган клуб томон кетаётиб, Хусан ҳали мактаб остонасини тарк этмаган кунлар «Ўқувчи-ёшлар саройи»га қатнаганини эслади. Ушанда у «Авиамоделчилар» тўғарагида қатнашган, чиройли кичик самолёт шакллари ясаган, учувчи бўлишни орзу қилган эди. Аммо қисмат экан, кейинчалик Инсон тафаккури:

*Сўздан, Тушунчадан, турли даврларда
турли «либос»га ўранган Дунёқарашдан*

баҳра топиш унга бахт бўлиб туюла бошлади.

Мана, энди ўйлаб кўрса, нотаниш шаҳарга келган сайёҳдек, замонлар давомида турли кўчаларга «кириб-чиққан» фалсафа — фанлар Онаси, — то ҳамон:

Биз ўзи ким? Яратилишдан маъно нима?
Бизга қандай муҳим вазифа юкланган? —

ва бошқа, бошқа оддий саволларга жавоб топмаган,

МУАЛЛАҚ БИР ҲОЛАТдан

булак нарсани аниқлай олмаган экан!
Ҳусанга ўхшаб Ҳамро ҳам файласуф.
Ихтисос бўйича.

Лекин амалда арбоб. Клубга раҳбар бўлгунича ҳам катта-кичик идораларни бошқарган.

Бир гал у тўғрида Ибод билан сўзлашгани Ҳусаннинг ёдига тушди.

— Томбосдини биласан! — деди негадир Ибод.

— Қанақа «томбосди»?

— Ўз оғайнимиз. Ҳамро! Лақабини эшитмаганмидинг?

— Биринчи эшитишим.

— Сен ҳам Афанди экансан!

— Нега Томбосди? Тушунмаяпман.

— Ёшлигида, zilзила пайти уларни том босган. Ота-онаси ўлган. Ҳамро ўзи болор-вассалар орасида тирик қолган. Баъзан гапириб юради. Кўпроқ ичган бўлса, йиғлайди. Кўксингга бошини қўйиб йиғламаган экан, демак сизлар унча яқин эмас экансизлар.

— Хуш?

— Ҳар нарсани илтимос қилавериб, кишини чарчатиб юборади.

Ҳусаннинг Ҳамро билан муносабати чиндан «унча яқин эмас». Улар орасидаги муносабат ёшлик йилларингга садоқатми, ўтган беғубор кунларни қўмсашми? — шундай бир туйғуга асосланган. Ҳусан қачондир Ҳамро тўғрисида корчалон, деган фикрга борган, унинг ҳаётидаги кулфатдан воқиф бўлганидан сўнг ҳам, фикри ўзгармай қолаверган эди.

Тақа шаклида қурилган икки қаватли эски ва анчайин хароб бино.

Ҳамронинг кабинети иккинчи қаватда.

Гаплашадиган гап жиддийми, ҳар қалай у дастурхон тузаб, эшикка қараб ўтирарди. Ҳусан билан кўришаётиб:

— Кучага чиқмаймиз. Шу ерда чой ичиб қўяқолайлик, — деди.

Ҳамро Ҳусаннинг боя ўйлаганларини олдиндан билгандек, улар стол ёнидан жой олишгани заҳоти, кутилмаганда:

— Ер — фоний, Осмон — боқий, биров — Ерда, биров — Осмонда! — деди.

— Ҳу-уш?

— Гарбдан олдинроқ Шарқда қадимдан китобларда Иторид, Миррих, Муштарий, Зухал, Зухра деган сайёралар, юлдузлар номи учрайди. Улар сиртида ҳаво йўқ ҳисоби. Иссиқ. Масалан, Ерда Саҳрои Кабир ёниб ётгани ҳеч нарса эмас, Зухра сайёрасида ҳарорат 450—470 даража. Бунинг устига, бир кеча-кундуз Ерда бўлган 417 кеча-кундузга тенг...

— Сен ўқиганингни мен ҳам ўқиганман. Мен эмас, саводли мактаб боласи ҳам бу гапларни билади, — деди тоқатсизланиб Ҳусан.

— Тухта! Гапни эшит... Сўнгги йилларда олимлар бир куни Ердан Осмонга «кўчиб чиқиш» устида ўйлашади. Элизила, тошқинлардан Ер йўқолиб кетади, дейишади. Ҳозир кўп катта мамлакатларда аниқ «Осмонни ўзлаштириш» нияти билан юрганлар ҳам чиқаяпти. Осмонда шароит йўқлигига қарамай, улар ҳатто турли сайёраларни Ердагидай, хаёлан ўлчаб, бировларга тақсимлаб беришяпти. Рўйхат тузиб, банкларга пул ўтказилаяпти. Бу фантазия эмас, ҳақиқат.

«Ерда ҳаётни минг йиллар давомида тартибга сололмаган одамзод Осмонни гуллатадими?» деб ўйлади ўзича Ҳусан.

— Жон огайни, мақсадга ўтавер, — деди.

— Мен шу ҳаракатга қўшилмоқчиман.

— Қўшилавер! — «рухсат» берди Ҳусан.

— Менга ишонганинг учун раҳмат... Мен сендан бирон нарса илтимос қилмаганман. Чунки мендек сен ҳам ўз аравасини ўзи тортган кишисан. Ерда юрибсан. Биродаринг Ҳасан ака бошқа. У киши Осмонда, дейиш мумкин.

Ҳусаннинг хаёли қочди: «Нега Ҳасанни энди бу эслаяпти?»

Лекин эгизаклар бора-бора қарама-қарши қиёфа касб этаётгани рост!

Ҳусан — камтар, ўзини хокисор (тупроққа тенг) тутишга ҳаракат қилади.

Ҳасан — ўзини баландпарвоз (ҳавода учиб юргандек) тутади. Кибор. Буни табиий ҳол, деб билади.

Уларнинг яшаш ҳолати ҳам шунга яраша!

Унинг хаёли бўлинди.

— Илтимос, мени Ҳасан ака билан таништир.

— Нега?

— Менга иш юритиш учун маблағ керак.

— Мен бунга аралашолмайман. Ўзинг таниш. Ўзинг гаплаш... Айниқса, ҳозир бу кўнгилга сигмайди. Ҳасан огир ётибди, — «аварияга учраган» дейишга Ҳусаннинг тили бормади.

— Ётган бўлса, бориб кўришнинг айна мавриди эмасми?

— Эй... — Ҳусан хафа бўлиб кетди.

Ҳаётда ҳалол йўл билан пул топиш қийин шекилли!

* * *

Шам

лап-лап

ёнади.

Оппоқ капалак қанот қоққандек.

У эриб битгунича атрофни ёритади.

Одам ҳам шу! Умрида атрофни ёритиши керак.

Аmmo биз доим бундай қилолмаймиз.

Ўзини шамдек ёқиб, озгингина, ожизгина бўлса-да, нур таратишга аксар қурбимиз етмайди.

Бизнинг қонимида зулмат кўп.

Арофни ёритиш қаёқда? Бизга бирон нафи тегадиган бўлса,
йўлда кўринган ШАМлар (ЧИРОҚлар)ни аксинча, учириб
юрамыз. Тап тортмай!

Қўлларингни қанотдек силкитиш, ўзингни Осмонда деб
билиш мумкин. Лекин бу — Парвоз эмас.

Инсон — Жисми, Руҳи пок ҳолатга кириб, атрофни
ёритмагунича Осмонга кўтарилолмайди.

Инсоният ҳали Зулматдан қутулгани йўқ.

Биз

МУАЛЛАҚ БИР ҲОЛАТДАМИЗ.

Худойим! Кечиргин.

Худойим! Бу не ҳол? Сен

ОДАМни ТЕНГ, ОЛАМни ТҮКИС

ЯРАТДИНГ! Кўркам яша, аҳил яша, шукрона қил,
ДЕДИНГ!

Бироқ

Одам Ато фарзандлари (яна ўша, Қобил ва Ҳобилдан
бошлаб) кўпқарига тушгандек, ўртага ташланган «бузоқ»ни
ҳар ёққа тортдилар. Улар — Худбин ва Бадбин, — аҳил,
кўркам яшаёлмадилар.

Инсоннинг бундай

НОТЕНГ, НОКОМИЛ

эканлиги, бундай

ТЕЛБА ҲАЁТда

ҲИКМАТ нима, Худойим?

... Ҳусан ич-ичидан зил кетаётган эди.

Назариди, ўзини аёвсиз тутган, Ҳамрога озор берганди.

Ҳамро (ичмаганига қарамай) ана-мана йиғлайдиган аҳволда
қолаверган эди.

Ғариб осий банда!

Уларнинг бутун сўхбати икки кишининг алжирашига ўхшар
эди.

* * *

Касалхона эшиги бу кун очиқ.

Ҳовлига кириб интичка йўлқадан узун бино томон йўналган
Хусан, дарахтзорда шунчаки вазмин одимлаётган кекса бир
беморни кўриб қолди. Бемор ҳам бошини кўтариб унга кўз
ташлади.

Марат бобонинг касал эканлигию чолни бу ерда учратишини
у хаёлига келтирмаган эди. Бир гал кўчада чолнинг афт-ангорини
бобоси Абдурахмон Хўжа, отаси Исмоил Хўжага ўхшатгани
ёдига тушди. Олдинги кеча тушида кўрганини ҳам эслади.
Шошганича, пешвоз юрди. Ҳол сўрашди.

Шу аснода илм эгаллайман, ёшларни тарбиялайман, деб
югуриб-елиб, маҳаллада баъзан маърака-маросимда қатнашишдан
нарига утмагани, қўни-қўшни, улар орасида Марат бобога то
ҳозир ҳеч қачон иши бўлмагани, Бу Одамнинг ҳаёти, қисмати,
юрақдаги дарди-ҳасрати нима, қизиқмагани...

мана, энди ўзи ҳам кексалик шаробини ютишдан унча
узоқда турмаганини...

ҳис этди.

Ва шу асно

сўққабош, кимсасиз қарияга лутф кўрсатиб яхши бир сўзлар
айтгиси келди.

Аммо сўз тополмади.

Қарияни бағрига босгандек бўлди.

Бироқ бу ҳам аллақандай расмий тус олди.

Ниҳоят, жияни ҳам шу касалхонада ётганини айтди.

Марат бобо қўл очиб дуо қилди.

Хусан бинога кириб, ўзига керакли палатани топди.

— Ёмонқул ҳозир чиқиб кетди. Кўрмадингизми?

- Йўқ, — деди Ҳусан.
- Сизларни роса овора қилибман.
- Биз майли. Даданг...
- Дадам келган эдими? — деб қизиқсинди Ворис. —

Кўрмадим.

- Дарагингни билса, учрарди-да!
- Ёмонқулдан бошқа ҳеч ким билан хабарлашолмадим.

Кўнглимга сигмади, амаки. Уэр!

Улар хонага туташ айвонга чиқиб утиришди.

Ворис ҳамшира қизларга чой буюрди.

— Ўзи Навоийда юрибсанми?

— Навоийда! Лекин дадам билан бирга эмас. Саҳро этагидан ҳовли олганман. Кундалик қора меҳнат.

— Даданг ўз ёнида бўлишга қистамайптими?

— Бу ҳам бор. Дадам мени ўзича яхши кўради. Мен ҳам... Лекин мен ақлимни таниганимдан онамнинг қулида, эркин ўсганман. Дадамнинг уйида туролмайман. Зерикаман. Баъзан одамни «ёш бола»га айлантириб юборадилар.

— Ота-бола бундай юрганларинг яхши эмас. Муроса-мадора қилинглар.

— Буниси тўғри, — деди Ворис. Шунинг баробарида, чуқур хўрсиниб қўйди.

— Туйнинг ошини қачон еймиз?

— Қанақа туй?

— Ўзингни гўлликка солма. Менга айтавериш мумкин.

Ворис амакисидан барибир уялар экан, дув қизарди:

— Бу ишда ҳам дадам билан келишолмаяпмиз.

— Бу ердан қачон чиқмоқчисан?

— Индин. Тугилган куним! Шунга қараб чиқмоқчи эдим.

— Табриклайман! Бир кун олдинга суриш керак.

— Тугилган кунними?

— Йўқ, албатта. Мен эртага Навоийга бораяпман. Бирга борайлик, демоқчи эдим.

— Мен уч-тўрт кун юрсаммикан? Ёмонқул билан...

— Ҳозир бу қийин, — деди Ҳусан. — Менинг режам бузилади. Буниси майли. Даданг оғир ётипти.

— Ҳалигина келди, дедингиз-ку?

— Кейин шунақа бўлиб қолди. Бориш шарт. Қолган гапларни йўлда гаплашаверамиз.

Ворис амакисининг сўзларига тушунмай гангиб қолган эди.

Ҳусан ўрнидан турди.

Ворис уни дарвозахонагача кузатди.

* * *

Унинг хаёли биродари ва жияни билан банд эди.

Растага етиб келганида бехос узоқдан оқ кийган гавдали кишини кўрди. Турқидан арвоҳни эслатган киши йўл томон катта-катта одимлаб борарди.

Ҳусан саросималаниб қолди.

Майдончада рўй берган воқеани бу кун бирон марта эсламагани, тасодиф мулоқотни кутмаганидан, шу дам оёқларидан мадор қочгандек бўлди.

Йўқ. Узини дарҳол унглади.

Қадамини тезлатди.

Важоҳатли киши йўл ёқасидаги машиналар ортига ўтиб кетди.

Ҳусан ҳам шу ёққа қараб юрди.

У ҳамон нима дейиши, қандай гаплашишини билмасди.

Аммо назарида, гаплашиш шарт эди.

Машиналар ортига ўтган эди, кўзи тушди:

нариги томондаги кўча бетида кўп эмас, ўн-ўн беш чоғли кекса-ёш устига қизил бахмал ёпилиб олача чопон ташланган кичик бир тобутни кўтариб боришарди.

«Бола!» деб ўйлади ўзича Ҳусан ва унга бу — ўша, растадаги бола бўлиб туюлди. «Биз кўплашиб уни асраёлмадик!» деган гап хаёлидан кечди.

Гавдали кишини Хусан кўздан қочириб қўйган эди.

Мусулмончилик! Бир дам паришонлангач, югуриб бориб тобутга елка тутди.

Айни сонияда тобутни унга ёнма-ён оқ кийган киши кўтаришиб бораётганини пайқади.

«Бу Инсон одабийлик қила олар экан, нега ҳайвонлик қилди? Ҳайвонлик қилар экан, нега одамгарчилик қилаяпти?»

Дунёнинг ишларига ҳеч қачон

ОХИРИГАЧА

тушуниб бўлмас экан!»

Хусан яна, беихтиёр:

«Воқеага ортиқ қизиқишда маъно йўқ!» деб ўйлади.

* * *

Уйга қараб кетаётиб, ўз болалик кунларини, отаси Исмоил Хужа амакиси Иброҳим учун қайгуриб, ҳаётда дуч келадиган сарсон-саргардонликлар ҳақида гапирганини эслади.

Унинг кўз олдига қайтиб биродари Ҳасан, жияни Ворис келди.

«Ота-бола нимани талашади?»

Улардан қай бири айбдор?»

Бизга умр бўйи ҳақиқат битта дейишди. Барчани бир йўлга солмоқчи бўлишди. Инсонлар эса ҳар бири Ўз Ҳақиқати билан яшади... Бу нима, адашишми, жаҳолатми ёки азалдан келган «ҳаёт қонуни»ми? Инсониятнинг бошини бириктириб, уни Буюк Ҳақиқат (адолатли, аҳил, бахтли яшаш)га бўйсундириш, ўргатиш мумкинми? Мумкин эмасми?»

Хусан хаёлида айланган саволларга жавоб топмаётган эди.

10

Амакисини дарвозахонагача кузатиб қайтган Ворис, палата ишиги олдида турган — эгнида касалхона кийими, аммо бошида дуппи, ихчам оппоқ соқолли кишини кўрди.

— Бировни кутаяпсизми, отахон?

— Шахматни биласизми? — саволга жавоб ўрнида сўради дабдурустдан қария. — Ётганимга уч кун бўлди. Ўйнайдиган ўртоқ тополмаяпман.

— Тахта қаерда?

— Хонада. Юринг.

— Сизлар неччи киши?

— Уч киши.

— Бўлмаса, бу ёққа олиб келинг. Мен бир ўзим.

У хонага кириши билан изидан чол шахмат тахтасини кутариб келди. Стол устига тахтани қўйганича, доналарни тера бошлади. Хатти-ҳаракати эркин ва гаюр, шу билан бирга, афт-ангори осойишта эди.

Ворис илк қарашда бу одам ўзбекми, татар ёки озарми? — ажрата олмади. Ёшини ҳам тахмин қилолмади.

— Олдин бир пиёла чой ичинг, — деди доналарни териб бўлган қарияга.

— Чой кейин, — деди у.

«Жанг» бошланди.

Ворис чуқур сукутга чўмиб секин ўйнар эди.

Рақиби ундан ҳам секинроқ ўйнар экан. Лекин ўйнаётиб аллабир қадим нидоларни эшитилар-эшитилмас, паст товушда ўзи-ўзича хиргойи қилишга одатланган экан.

Ана, кўп ўтмай хиргойи қилишга тушди:

Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама ...

Буни икки-уч қайтаргач, янги мисрага кўчди:

Маърифатдан беҳабарсан. Гавҳаримни кавлама ...

Сал туриб, бутун нидони «янги»лади:

Биҳишт айвонида бўлмоқ иложин орзу қилмай,
Сотарга дину дунёнинг ривожин орзу қилмай,

Яна Руму Хито божу хирожин орзу қилмай,
Шаҳи рўйи заминнинг тахту тожин орзу қилмай —
Гадои фақр бўлдим. Сайр этарман баҳру бар танҳо ...

Ворис, умрида ўзи ҳам эҳтимол фақирлик ва танҳоликда баҳру бар (денгиз ва қуруқлик)да кезган Бу Одамга нисбатан кўнглида қизиқишми — ҳурмат туйди.

Улар уч қўл ўйнашди.

Қария икки марта Ворисни енгди.

Ворис бир марта ютди. Аммо унга чол атай ён бергандек эди.

У ўрнидан туриб, бу гал ўзи чой дамлаб келди.

Янги танишини дастурхон ёзиғлиқ айвонга таклиф қилди.

— Узр. Неччига кирдингиз, отахон?

— Саксонга яқинлашдим... Исмингиз нима, йигит?

— Ворис.

— Ҳали келган Ҳусан Хужанинг жиянимисиз?

— Амаким! Катта олим. У кишини танийсизми?

— Биз бир маҳалладан... Мени Марат бобо дейди.

— Кечирасиз, нега Марат бобо? — деб эҳтиётланиб сўради

Ворис.

— Ким билсин, балки Муроддирман? Бир кунлар Муроддан Марат авло кўринган бўлса керак, шунақа ёзишган. Аслида, иккиси ҳам эмас... Мен балки, қароқчилар кемада кўксига тиг санчиб денгизга улоқтирган Дарвеш-қаландардирман? Балки, одамларни гафлатдан уйғотган, вақти-вақти билан огоҳлантирган Чол-Нухдирман? Балки, Она Ери тортиб олинган, мосуво кўйга тушган Шаҳзода? Балки, саҳрода тентираган, зиндонда жандаси қолган яна бир Дарвеш? Ўзим ҳам билмайман. Умримда исмимдан тортиб ҳамма нарса қоришиб кетган... Фақат, эсимда. Бир пайт бизни қандайдир горга олиб боришган. Биз у ерда кўприк қурганмиз. Нима мақсадда? Айтолмайман. Қатор бўлмалардан иборат гор. Ҳар қайси бўлма хонақоҳга

ўхшайди. Бир неча тубида сув, чуқур ҳовузми, кўлми? Улар орасида оролчани эслатган нам ер. Биз мана, шу дунгликларни «бирлаштирадиган» осма кўприклар қурганмиз.

— У гор қаерда?

— Биздан жойни пинҳон тутишган. Ҳандаёқ горнинг «оғзи» ҳам ёпиб ташланган. Билмайман... Кўз олдимда кўркам музсарой. Оҳактошдан тикланган ҳайбатли устунлар. Қандиллардек сумалаклар. Биз қурган осма кўприклар юрганинга беланчакдай тебранади. Лопиллайди... горда чироқ ўрнатиб атроф бир оз ёришганида мени бир нарса айниқса, ажаблантирган. Абдий музлик ичида, хонақоҳ гумбазидек тепада қушлар учиб юрибди. Кўршапалак бўлиши ҳам мумкин! Лекин мен қушлар деб ўйлаганман. Улар қачон, қаердан горга келиб ин қурганини билиб бўлмасди... Мен қурган дунё шу эди!

— Саксон ёш узоқ умр, — деди Ворис. — Бундан бўлак бирон воқеа хотирангизда қолмаганми?

— Менинг бошимга кўп уришган, бу бошимда калтак синди, деган маънода эмас, аниқ! Гира-шира алланималарни эслайман... Суянган тўрт оғайним мени сотди. Ҳатто душманга айланиб йўқотишга ҳаракат қилишди. Кетдим... Кўп сарсон-саргардонликлар кўрдим. Биров сен босмачисан, сен қолоқсан, ваҳшийсан, сенинг тарихинг ҳам, дин-эътиқодинг ҳам бир чақа, деб кўксимдан итарди. Биров мени қул қилиб ишлатди... Бир қизни ёқтирардим. Денгизда гарқ бўлди... Бир гал уйланиб, озми-кўпми яшадим ҳам. Лекин ўша, ўзим ёқтирган қизни унутолмадим. Кетдим... Мана, энди қайси макон, қайси замонда юрибман? Ёлғиз Худо билади.

Ворис Марат бобонинг сўзларидан қаттиқ таъсирланган, ҳозир у ўзини Бу Олам чегарасидан ташқаридаги Бир Оламга назари тушгандек сезаётган эди.

— Менинг бобом Исмоил Хўжа деган киши эдилар, — деб ҳикоя қила бошлади Ворис. — Тирик бўлсалар, у кишининг ҳам ёши саксонга яқин борарди. Болалик пайтим бобом баъзан

Иброҳим деган акалари йўқолгани тўғрисида гапирар, қўпинча кўзларига ёш олар эдилар... Сиз менга уларни эслатдингиз! Мен эртага касалхонадан кетаяпман. Қачондир яна сиз билан кўришиш насиб этади ё йўқ. Шунинг учун, ижозат берсангиз, ҳеч кимга, ҳалигина амакимга ҳам очиқ-ошкор айтмаган баъзи бир гапларни сизга айтсам...

— Айтинг, — деди Марат бобо.

— Бола эдим, ота-онам ажралиб дунёнинг шафқатсизлигига тушунмай, то ҳамон юрагимда бунинг асорати қолди. Асосан, онам қўлида тарбияландим. Бобом Исмоил Хужа, бувим Бокира бону гоҳ-гоҳ мендан хабар олиб туришарди. Дадам ҳам... онам Курбоной дунёдан ўтгунча ҳам, кейин ҳам менга доим меҳр кўрсатган! Лекин бора-бора дадам билан мен бири-биримиздан узоқлаша бошладик. «Бегона»лаша бошладик. Дадам аравани бир ёққа, мен бошқа ёққа тортаятмиш! Албатта, отанинг оталигини тушунаман, имкон етканича кескин муомаладан сақланиб юраман. Дадам бадавлат, кибор, одамлар ярим қизиқиш, ярим қўрқув билан қарайдиган ҳукмфармо киши! Барчадан кўра яхши еб-ичиш, чиройли кийиниш, дабдабали уйда яшаш, дабдабали юришни ҳаёт мазмуни деб билган, моддий манфаатни биринчи ўринга қўйган ўзи-ўзига хон, ўзи-ўзича бек киши! Шу билан бирга, қизиқ жойи, ичида ожиз, журъатсиз қулни эслатади. Атрофдагилар ҳам унга ўхшаб қул бўлишини истайди! Менга муттасил, ундай дема, ундай қилма, тарзида талаб қўяди. Оғзига ағрайиб қарашимни, у чизган чизиқдан юришимни — болалик кунларимдан, айниқса энди — бўйнимга юклагиси, мени худди кишан-занжирга солгиси келади. Мен ўзимни озгина эркин тутсам, бу унинг гашига тегади, норози бўлаётгани кўринади. Мен тушунмайман, биз қадимдан қудратли, озод, мағрур аждодлар насли эмасми? Қонимизда мутелик, қуллик қаердан келди? Ким, қачон бизни бунчалик қулга айлантирди? Дадамнинг олдида юрт ҳақида, миллат ҳақида, тил ҳақида

гапириш мумкин эмас. Сен хато йулга кираяпсан, алжираяпсан дейди. На узоқ тарих, на далиллар орқали фош бўлаётган яқин тарихни эслаш ҳам мумкин эмас. Чидасмайди. Сен турли унсурлар, миллатчи-жадидларга эргашма, улар гуноҳи борлиги учун қамалган, отиб ташланган, тўғри қилинган дейди. Фитрат, Қодирий, Чулпонларни ҳам шу сафга қўшади. Уларга хайрихоҳликни адашиш деб билади. Умуман, юрт аҳволи, халқ борасида дадам билан сўзлашмаган дуруст! Инсонга зурвонлик ўтказиб бўлмаслигини тушунтиролмайсан...

— Сизга қийин экан, йигит, — деди Марат бобо сал паршонланиб. — Онадан, отадан шикоят қилиш, она ёки отанинг кўзига тик қарашнинг ўзи жоиз эмас. Мусулмончиликка кирмайди! Бизга шундай тарбия берилган... Яна айтсам, бировни ортиқча муҳокама қилмаган маъқулроқ бўлиши керак. Бу дунё-у дунё ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради... Бундан ташқари, мен йиллар бўйи ўйлаб, итоат яхшими, эркинлик яхшими? Қай бири афзал? Аниқ ҳукмга келолмадим. Ёшлигим қайтса, балки бошқача яшар эдим. Бу сизга ҳам, дадангизга ҳам тегишли... Умримда бир хулоса ясадим, бизни қусурлар, иллатлар эмас, одамга нафрат билан қарашга ургатишган, оиладан ташқи тарбиямизда бировни маҳв қилишга мойил кайфиятга «тайёр» турққа «киритишган» экан. Кечирилмас ҳол! Шароит одамий бўлиши керак... Менинг гапларим бетартиб, йигит. Хафа бўлмайсиэ.

— Ҳаммаси тўғри. Лекин дадам ҳам мени енгилтаклик қилаяпти, болалик қилаяпти, деб ўйлайди. Ҳолбуки, ёшим ўттизга бораяпти, дунёда минг йиллик қадрланган тушунчалар, муқаддаслик, эзгулик бор, уларга риоя қилмаса, яшашда маъно қани? Мен бир қизни ёқтираман...

— Чиройлими? — деб бехос-дабдурустдан қизиқсинди Марат бобо.

— Чиройли. Ақлли. Ҳаёли.

— Исми нима?

— Марварид!

Вориснинг назарида, Марат бобо елкаларини, бошини адл кўтаргандек, кўзлари ярқ этгандек бўлди:

— Марварид?

— Шунақа... Яхши қиз. Биргина айби, қўли қисқа оиладан. Бунинг устига, мендек у ҳам эркин фикр юритади, дадам мени у йўлдан оздираяпти, деб тушунади. Шунинг учун, тиштирноғи билан қарши. Менга бошқа бир қиз қидираяпти.

— Ўйлаб кўринг, оқаётган бир ҳовуч сувнинг йўлини тўсса, у ён томонлардан йўл излайди, — деди негадир Марат бобо.

— Мен саҳро этагидаман. Бир гал отда бораётиб узоқдан най садосини эшитдим. Шундан буён ўша садо қулогимда. Осойишталигим йўқолган. Баъзан тоқатсизланиб ҳар ёққа от чоптираман. Ўша садони яна, яна эшитгандек бўламан. Бу қаердан келаяпти, ким? Билмайман.

— Саҳро денгиз тубига, денгиз туби саҳрога ухшайди, — деди Марат бобо ўйчан.

— Мени дуо қилинг, отахон. Шу қиздан ажралмай! Унга етишай!

Марат бобо қўл очиб дуо қилди.

* * *

Эртаси куни Ворис касалхонадан кетаётиб, Марат бобо билан хайрлашгиси келди. Чол ётган палата остонасига борди.

Тухтади.

Эшик қия очиқ.

Хонада Марат бобо ёлғиз.

Олдида шахмат тахтаси.

Ўзи-ўзича дона сурмоқда, эшитилар-эшитилмас, паст товушда эски бир нидони хиргойи қилмоқда эди:

Хужа, саййид, беку хон — сардорлар бадкор эса,

Зулм тигин тез этурда — ҳар бири номдор эса,

Коса-лес, каззоб шайхлар — бу ватанда бор эса,

Мазлум эллар инграшубким, парча нонга зор эса —
Куфр элига Машрабидек раҳнамо пайдо бўлур...

Лаҳза ичида Вориснинг кўзи олдида

бутун олам

гўёки чарх урди.

«Бу ватан...

мазлум эллар...

парча нонга зор...

куфр элига раҳнамо...»

Ажабо! Бизга сўнгги асрда расмга киргандек туюлган гаплар неча асрлар бурун (эҳтимол, минг йиллар бурун ҳам) ҳис этилган, айтилган экан.

Бу нима? Одамларни табақалар (синфлар)га бўлиш қадимдан борми?

Ҳаётдаги ҳақиқатми? Уйдирмами?

Табиий ҳолми? Тўқилганми?

Бунини «синфий кураш» дегандек сўнгги асрларда ҳукм сурган нотўғри қараш, десангиз минг йиллар давомида «Мазлум ва Золим» тарзида фикр юритилган.

Яна, Халқ («Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган Халқ»)!

Эл-улус. Фуқаро («Фақир» сўзининг кўплик шакли эмасми?!)

Уртада шахмат тахтаси.

Нега доналарнинг ҳақ-ҳуқуқи бир хилда эмас?

Гап биров бой, биров камбағал оилада туғилганида эмас. Гарчи ўшандаёқ ноҳақлик, адолатсизлик рўй берса-да, инсон интилувчан, ўзгарувчан мавжудот! Бировнинг қисмати бошқага ўхшамайди! Муҳими, бутун Ер юзида ҳамон Ноҳақлик, Адолатсизлик учраб турганида.

Уртада шахмат тахтаси!

«Хусан амакидан бу борада сўраш керак.

У файласуф. Балки, билади».

Куфрдан, куфр элига айланиш, яна раҳнамо бўлишдан
Узинг асра, эй Худо!

Барчамизга (ҳар бир бандага) Узинг инсоф бер! Диёнат
бер!

Жаҳолатдан, турфа исёнлардан, йўлларда тўкилган
қонлардан, юз туман фалокат ва ҳалокатлардан Узинг асра!

... Ворис Марат бобога халал бергиси келмади.

Орқага чекинди.

Эшикдан секин узоқлашди.

Учинчи қисм

ИНСОН ВА ҲАЙВОН

У болалик пайтидан юрагида бир огриқ сезса-да, баъзи эр-хотин ажралган оилаларда бўлганидек, дадам онамни, мени ташлаб кетган, деб отасидан ҳеч қачон норозиланмаган, ҳатто ўпкаланмаган эди. Вақтида онаси Қурбоной ота-болани бири-бирига қарши қўймаган ҳам эди! Ворис отасига ортиқча бирон эътироз билдиргани ҳам йўқ! Аксинча, ота томонидан унга эътироз билдирилаётган эди. Ота ўз боласи билан кўпдан буён ким кимни енгади қабилида иш тутиб, унга кескин ҳукмини утказишга уринаётган эди.

Ана, амакиси билан у машина ёллаб, Навоийга жўнашди.

Йўлда Ҳусандан Ворис отаси автофалокатга йўлиққанини эшитди. Шунчаки дадамнинг тоби қочгандир, деб ўйлаган эди, алланечук бўлиб кетди.

Уйдан хафалашиб чиққан эди. Дадам қидириб ҳам юрмасин, деган хаёлда бировга индамай Тошкентга қараб жўнаганди. Мана, энди отаси қайси аҳволдаю икков қандай юзлашишади, билмаганидан қайғуга ботган эди.

Ворис бир неча яқинларини тупроққа топширган. Ота томондан бобоси, бувиси, она томондан яна бобо ва буви, ниҳоят онаси Қурбоной. Ўлимдан унинг юраги зада эди. Шу боис қўрқаятганди. Инсон дунёда Омонат Вужуд!

Кеч йўлга чиқишган эди, қоронғи тонгда Навоийга етиб келишди.

Уйда барча барвақт туриб нонуштага тайёргарлик кўришаётган экан. Дарҳол дастурхон ёзишди.

Биринчи галда улар Ҳасаннинг аҳволи билан қизиқишди.

Норгул:

— Бир оз енгил тортдилар. Бугун реанимациядан палатага утказиши керак, — деди.

Бу гапда таскин бўлса-да, Вориснинг ҳамон кўнгли нотинч эди.

Нонуштадан кейин, Норгул, ортидан болалари — Қудрат ва Маъсума, лом-мим демай хонадан чиқиб кетишди. Анча ҳаяллаб, бир маҳал ҳар хил тугун-тугунчаклар кўтариб киришди.

— Тугилган кунингиз билан, ака.

— Табриклайман, ўғлим.

Тугилган кун «эсдан чиққан»дек эди.

Ворис таъсирланиб кўзлари ёшланди.

Сенинг дунёда шулардан яқин кишинг йўқ, деган гап хаёлидан кечди. У дадаси олдида ўзини озми-кўпми айбдор сезди. Менинг касримга отам фалокатга йўлиқиб, огир ҳолга тушмадимикан, деб ўйлаб изтироб чекди. Шунинг баробарида, Ворис ҳис этаётган эди: сут билан кирган жон билан чиқади! У ўз эътиқодидан (раҳматли онаси берган тарбиядан, қолаверса, аждодлардан келган тарбиядан, яна, дейлик, ҳатто Марвариддан) воз кечиб, отаси кўрсатган йўлдан юриши ёки унга ҳамма нарсани қурбон қилишдан сақланиб, яна... яна узоқлашиб бораверишига тўғри келади.

Дунёқараш масаласи нақадар мураккаб!

Бу — азобли, озорли, гоҳида қонли йўл!

Ворис шу палла «Сўна» деган китобни, Артурни эслади.

Ота билан бола бундай тўқнашиши шартмиди?

У эътибор берди. Янги «она»си — Норгул ўзича Ҳусандан кўра Ҳасан катта (алифбода ҳам «а» — «у»дан анча олдин келади, биринчи ҳарф!) деган фикрда бўлса керак, отаси тўғрисида амакисига «акангиз» деб гапирар экан. Ҳусанга мурожаат қилиб:

— Акангиз сизларни кўриб тезроқ туриб кетармиканлар? — деди.

Амаки билан жиян касалхонага борипга шайланишган эди,
Норгул яна:

- Шошманглар, — деди. — Ҳозир машина чақираман.
- Узимиз бораверамиз...

* * *

Улар кўчага чиқиб, машинани кута бошлашди.

Хижил кайфият, тунд ҳолатда эканлигига қарамай,
Вориснинг хаёлидан кечадан буён Марат бобо кетмаётган эди.
Хусанга:

- Марат бобо деган киши билан танишдим, амаки, — деди.
- Қўшнилардан. Маҳаллада фаол, — деди Хусан. — Бир хонали панел уйда туради. Баъзилар ёлғиз экансиз, дейишса «Нега, ёлғиз? Худо бор!» дейди. Барча ётпасига даҳрийликка ўтган бир пайтда ҳам Худони унутмаган шундай кишилар учрайди.

— Сиз-чи? — ҳуркибгина сўради Ворис.

— Бизнинг бобомиз, отамиз тақводор эдилар. Кейин, кундан-кун бутун эшиклар маҳкам ёпилди. Менинг хатолар, гуноҳларим йўқ эмас, лекин касбим мумтоз фалсафа эканлиги мени қутқарган, юрагимда мен ҳам Худодан қайтмаганман. Доим фарзу суннат деб юрмайман-ку, баъзан яширинча илтижолар қиламан.

— Мени сўкманг, амаки, рости, дадамга тушунмайман, одамлардан узилган. Навойида кексалар бундайларга «дунёсини сотган» ёки «сотилган» дегандек нохуш қарашади. Дадам ишонмайдими, қўрқмайдими...

— Унақа дема. У — сенинг отанг, менинг биродарим! Ҳар қандай киши бошига кулфатми-мусибат тушса, Худо дейди. Чунки икки дунё орасида Бир Худо билан бир ўзи қолади! Даданг сир бермаса керак. Марат бобога ухшаганларнинг йўриги бошқа.

— Ғаройиб инсон экан! Кўпни кўрган, — деди Ворис.

— Мен уни яхши билмайман.

— У менга бобом Исмоил Хўжа билан акаси Иброҳимни эслатди.

— У бир гал менга ҳам бобомни, отамни эслатган, — деди Хусан. — Одамга одам ўхшайди. Умуман, дарвешсифат киши. Баъзан алақайси денгизлару кемалар ҳақида гапириб юради.

Дарвоза олдига машина келиб тўхтади.

Ворис ажабланди. Машина — ўша, олдинги машина, ҳайдовчи ҳам — ўша, таниш Абумуслим. Қизиқ, «катта хўжайин» бир ўзи автофалокатга йулиққанми?

Йулга тушишгач, ҳайдовчидан сўради:

— Аравангиз зиён кўрмапти шекилли?

— Бу ҳам бир ёғи пачоқланган, касал эди. Икки кунда тузаттириб беришди. Энди олиб чиқишим!

— Ёмон иш бўлибди, — гапни Ҳасанга буриб, луқма ташлади Хусан.

— Гапирманг. Ёмон, домла! Барибир, сўрайсизлар. Сўрамаганда ҳам, ичларингда бу воқеа нега рўй берди, деб ўйлайсизлар... Хўжайин ўзим ҳайдайман, дедилар. Кўнмасам бўларкан! Бунинг устига, ёнларида қотиб ухлаб қолибман. Чарчаган эдим. Машина аксига, чап тарафдан дарахтга бориб урилган. Мен зиён кўрмаганим болишдан...

— Болиш?

— Лула, деймиэми, ёстиқми? Хўжайин баъзан орқада ёнбошлардилар, — деб сўзини давом эттирди Абумуслим. — Шуни олиб, кўксимга босиб ухлаётган эдим. Зарбани қайтарган! Энг ёмони, менга ҳеч нарса қилмагани. Оз-моз лат еганман, холос. Касалхонага мени ётқизишмади ҳам! Абжағим чиқса, яхшироқ эди...

— Унақа деманг! — насиҳат қилди Хусан.

— Сиз билмайсиз-да, домла, Ворис акам биладилар.. Хўжайиннинг кечирмай узоқ кек сақлаб юриш одатлари бор. Ҳайдаб юборсалар, майли, шукр дейман. Мени қийнаб, йўқ

қилиб, бола-чақамни қон қақшатишлари мумкин. Ҳали кўрасизлар, у кишининг қўлидан келади. Янгамнинг оёқларига йиқилиб, ёлвориб юрибман.

— Биз ҳам айтамыз. Кечиради, — ваъда берди олийҳиммат Ҳусан.

Бу «биз» фақат Ҳусанга тегишли. Ворис Бухородан Навоийга кўчганидан буён расмга кирган зулмдан ўзини қандай қутқаришни уйлаши керак! Қани, энди ақалли қайтиб Бухорога қочишнинг иложи бўлса! Қўймайди. Кун ҳам бермайди!

У амакисининг ҳурмати, оғир аҳволга тушган отасининг юзи учун бу ёққа келишга келиб, муносабат яхшиланиши мушкул эканлигини сезиб турар эди.

* * *

Касалхонада, тикланиш (реанимация) бўлимидаги муъжаз бир хонада Ҳасан баланд каравотда ётарди. Унинг боши, елкалари докага ўраб ташланган. Лекин икки бети қип-қизил, кўзлари чақнаган, бу — ўнгланиш аломатими ёки кучли дорилар таъсирими? — билиш қийин. Угли билан биродарини кўриб — кутаётган экан! — синиқ жилмайди.

— Бир ўлимдан қолдим, — деди ва шу дамдаёқ сўради: — Уйга кириб чиқдингларми?

— Кирдик.

Улар каравот ёнидаги курсиларни эгаллашди.

— Абумуслим қаёқда экан?

— Кўчада турибди.

— Нега кирмади? Мутгаҳам!

— У сиздан кўрқади! Шунинг учун қочиб юргандир?

— Сен ҳам гапирасан! Мард бўлса, қочмасди.

— Сиз уни кечиринг! Ўзи тавбасига таянган, — деб берган ваъдасини бажарди Ҳусан.

— Қурамыз! — деди Ҳасан бу гапга ортиқча эътибор бермай.

— Икковларингни ҳам Худо асрабди! Айб унда эмас!

Ҳасан бу гапни қулоғи остидан ўтказиб юборди.

У ногоҳ олдингидан бардамроқ товушда «бошидан ўтгани»ни ҳикоя қила бошлади:

— Баъзан оёғим оғриб турарди. Уша куни ҳаво нам келганиданми, қаттиқ оғриди. Босилармикан, деб рулга ўтирган эдим. Шундай бир воқеа рўй бердики! Айтсам, биров ишонмайди... Йўлда қоп-қора хунук бир махлуқ пайдо бўлиб, машинага қараб юрди, уни четга суриб ташлади...

— Буни ҳар кимга айтиб юрманг, — деди Ҳусан.

— Мен нима бўлганига тушунмаяпман.

— Илм тили билан айтганда, бу бошқа оламга тегишли ҳолат. Сиздан қандайдир норозилик...

— Катта олимсану бидъат нарсани гапираяпсан. Менинг нимамдан норозиланади?

— Мен шу кунлар ўзимча ўйладим. Сизнинг яхши ишнингиз куп. Лекин ёмон ишлар ҳам... «Ҳеч бир фалокат бекордан рўй бермайди» деган ақида бор.

Суҳбат икки биродар орасида бораётганди. Ҳасан энди Ворисни кўриб-кўрмаганга олаётган, уни гўёки «унутган» эди.

Ворис авваллари эгизаклар учраганида сезмаган экан, Ҳусан «сиз»сираб, Ҳасан «сен»сираши ярашмаган ҳол! Аксинча, ОЛИМга ҳурмат билан қаралмайдими? Шу дамда унинг ақлли ва камтар амакисига нисбатан ҳурмати ошди.

— Кеча Ибод келган эди, — деб мавзуну узгартирди Ҳасан. — Эшитиб, тўғри самолётда учиб келибди.

— У биздан чаққонроқ-да! — деди Ҳусан кулиб. — Бизнинг юкимиз оғирроқ. Ҳамро дегани ҳам келиб қолса, ажаб эмас.

— У ким? Танимайман.

— Ўзи танишиб олади... Майли, сизни чарчатиб қуймайлик. Мен ҳали шу ерданман. Дўстларим, шогирдларим бор, баҳонада кўришарман.

— Сен нима қилмоқчисан? — деб туйқусдан жим ўтирган Ворисдан сўради Ҳасан.

— Шу ерданман. Уйимдан бир хабар олсам...

— Дарвоқе, сенинг уйинг бор! — деди Ҳасан кесатиб. — Сен, бола, оёгингни билиб бос...

— Менга қаранг, — дадил сўзлай бошлади яна Ҳусан. — Бу Навоий вилояти! Ҳазрат Навоий Ҳусайн Бойқаро билан ўғилларини яраштиришга умрларини тикканлар, эшитган бўлишингиз керак. Мен у Зотнинг қаршисида бир гардман. Лекин сизни кўришдан ташқари, бу ерга сизларни яраштиргани келдим. Икковларинг ҳам ўйинни тугатинглар. Яхши эмас.

Ворис дадасининг сал чекиниб «сиз»лашга ўтганини пайқади. Лекин унинг дағдағаси пасайгани йўқ.

— Сиз билмайсиз-да, бунинг қилиб юрган ишини, — деди надомат билан. — Баъзи одамларни ночор, баъзи ҳайвонларни, дейлик кўчадаги ит-мушукни қаровсиз, деб ёш болага ўхшаб, топган пулини сочиб юрибди. Узига дахли йўқ нарсаларга аралашиб, ҳар ёқда жанжал-тўполон кўтариб нима қилади? Деворга ҳадеб мих қоқавермаслик керак! Хуп, бу майли. Мустамлака эдик, дейди, қарам эдик, дейди, бу йўлда куп киши ўлган, дейди. Миллатпарастлик қилади. Хуп. Менинг раъйимга қарамай, бир қизга уйланмоқчи. Тушунмайди, олдиндан келган тартиб, оилада биров бош бўлади, қолганлар унга бўйсунди, итоат қилади. Бўлмаса, ҳар ким кўрпани ҳар ёққа тортиб, бош-оёқ очилиб қолади, бутун ҳаёт тизими бузилади... Яна гап кўп, ҳозир мавриди эмас, айтолмайман.

Ҳасан гапни асослаб айтган эди.

Ҳусан анча сукутга чўмди.

— Қандай бўлмасин, ота-бола бири-бирингни тушунишга ҳаракат қилинлар. Бири-биринга душман эмас, дўст бўлиб муомала тутса, ҳақиқат очилади, — деди ниҳоят. — Сен, жиян, тилингда эҳтиёт бўл, ҳамма бало тилдан келади. Китобдан олган билимдан ҳаётий билим фарқ қилади. Даданг ҳаётда тажрибали киши. Қадрла! Урган! Бундан ташқари, жони ачимаса, сен билан тортишиб юрмасди! — У Ҳасанга юзланди. — Сиз ҳам ҳар нарсага қизишманг. Бутун кечагидан фарқ қилади. Дунё

эркин фикрга қараб бораяпти. Ёшлар майдонга кириб келган сайин ҳаёт эски қолипга сигмай қолар экан! Атрофга қаранг, катта бир ўзгаришлар рўй берадиганга ўхшаяпти.

— Ҳеч нарса ўзгармайди! Мана, мен айтдим! Мен кийимни алмаштирганим билан, ичида ўзимман! — деб тўнгилаб қўйди Ҳасан.

— Шунга қарамай, йиллар давомида мен ўзгардим, сиз ўзгардингиз! Ҳаёт бир ерда турмайди. Ота-боболарга кўп қайишмасангиз ҳам, сизни бутун минг йиллик бой-камбагал, насл-насаб деган тушунчалар қизиқтиради. Қўлим узун, истаганимни қиламан, деб ўйлайсиз. Мени кечиринг, албатта. Лекин «Саййидсан, хожасан зинҳор мағрури насаб булма!» деган эски гап келади. Мен муҳаббат масаласини кўзда тутаяпман. Бу кўнгил иши. Қўйинг, аралашманг. Йигит ўз ҳаётига ўзи эгалик қилсин...

— Сен ҳам шу ёққа тортаяпсан! — деди яна «сен»лашга ўтиб Ҳасан.

* * *

Улар кўчага чиқишгач, Ҳусан узоқдан гап бошлади.

— Акутагава деган ёзувчи бор. Япон. Бир ҳикояси менга ёқади, — деди. — Будда жаннат ҳовузи бўйида айланиб юрган экан. Оқ нилуфарлар билан қопланган ҳовуз тубида, дўзахда осий бандалар азобланаётган экан. Будданинг Кандата деган қароқчига кўзи тушибди. Қароқчи умрида кўп кишиларга зулм ўтказган, одам ўлдиришдан ҳам тоймаган экан. Лекин у бир куни ўрмонда ўргимчак уясини топташ, ўзининг оёғи остида эзиб ташлашдан сақланган экан. Шу хайрли иши учун Будда унга шафқат қилиб, уни жаҳаннам чангалидан қутқармоқчи бўлибди. Жаннат ўргимчагининг нилуфар япрогига илинган кумуш толасини сувга туширибди. Тола эшилиб-чўзилиб дўзахдаги денгиз тубига етиб борибди. Кандата толани тутиб, юқорига чиқа бошлабди. Ана-мана чиқдим, деганида

бошқа осийлар ҳам толага осилиб олишганини пайқабди. Бахиллиги тутиб, сенлар ҳамманг эмас, бир мен азобдан қутулишим керак, деб барчага дагдага қила бошлабди. Шу пайт у тутиб турган тола чирт узилибди... Бу ҳикояда қароқчининг яна бад феълига борганидан ҳам кўра кўпроқ, Будда озгина эзгуликни ҳисобга олиб, кечирмоқчи бўлгани муҳим... Бошқа диндан мисол келтирганим учун Худойим мени қаҳрига олмасин. Астағфуруллоҳ... Барча динларда Худоки, кечиримли, Раҳим ва Раҳмон экан, биз нега кин-кудурат билан яшаймиз? Сен, жигар, отангни кечиришга, кейин у ҳам сени кечиришига ҳаракат қил! Ҳаётда учраган муаммолардан қочишнинг иложи йўқ...

Улар кўча бошида хайрлашишди.

Ворис боши гувиллаб, қандайдир эсанкираган эди.

Ота билан бола тўқнашиши шартмиди?

«Сўна». Артур! Артур...

Албатта, отага қарши боролмайсан.

Лекин жадидлар-чи, миллат қайғуси билан яшаганлар?

Уша, аср бошида (бу Шарққа ёт қандай бедодликки!) ёшлар (жадид, янги авлод) кексалар (қадим, эски авлод) билан, болалар оталар билан қирпичоқ бўлмаганмиди? Оталар ҳаёт бора-бора ботқоққа айланганига бепарво қараган, қотиб қолган жоҳил бўлсалар, нима қилиш керак? Худойим, бандангни кечир.

Вориснинг юрагида ШУНДАЙ БИР ДАРД борки, отаси буни ҳис этмайди. Отага қарши эса боролмайсан!

Амакиси-чи? Кўп нарсани ҳис этади.

Билимли. Диёнатли.

Яхши киши!

Лекин қўли қисқа, машаққат билан умрини утқаргани учундир, журъат, жасорати кам.

Ювош-ювош!

Яраш-яраш!

Шунга қарамай (шароит кўтармаганига ҳам қарамай), дадаси билан бугун анча қатъий гаплашди. Раҳмат!

Ажабки, амакисига нисбатан дадаси ҳар жиҳатдан кучли. Бунга ҳозиргина яна қаноат ҳосил қилди. Бу нима, баъзан Эзгуликдан кўра Ёвузлик кучлироқми?

Ота билан бола тўқнашиши шартмиди?

* * *

У ўз уйига йўл олган эди.

Отасидан ҳарҳолда кўнгли тинчиди.

Тирик экан! Соғая бошлаган экан!

Яшасин, Илоҳим!

Имкон толиб Марварид билан бирон хилват гўшада учрашиш керак. Қиз бола — ота-онаси ортиқча эрк беришмайди!

Марваридни соғинган. Оху кўзларини! Ингичка бармоқларини!

Тезроқ кўрмаса, ўлиб қоладигандек...

Йўлда оғайниси Ёмонқул эсига тушди.

Хайрлаша олмаганига ўкинди.

Ёмонқул исмининг «Азиз инсонлар Худонинг Яхши Қули, биз Ёмон Қули» деган маъноси ҳам бормикан?

Уйга етиб келгач, отга миниб, саҳрога қараб кетди.

Узоқдан най садоси эшитилаётган эди.

Ворисга бу садо қаердан чиқиб, узоқларга қандай таралаётганини аниқламагунича кўнгли таскин топмайдигандек бўлиб туюлди.

12

Орадан ярим йилдан кўпроқ вақт ўтди.

Ҳасан тузалиб, рўй берган автофалокатни эсидан ҳам чиқара бошлаганди.

Фақат, олдиндан бўлганидек, баъзан оёғи оғрирди.

Ҳаёт бир маромда бораётгандек эди...

Ов — унинг хаёлида йўқ эди.

Тугри, сунгги йиллар ўзига яқин беш-ўн киши билан Ҳасан гоҳ-гоҳ саҳро ичкарасига йўл олишар, тулкими, қуёнми отишар, аммо бу овдан кўра кўпроқ қумга чиқиб дам олиш ниятида амалга оширилар эди.

Ҳозир у шахсан овга бормоқчи ҳам эмасди.

Даврада утирган эди, бирдан бу фикр миясига урилди.

Кун шанба эди.

Одатдагидан эртароқ кўчадан уйга қайтган Ҳасан тоғорадаги илиқ сувда оёғини юваётиб, ёнида обдаста тутиб турган Норгулга шикоят қилди:

— Ярим йилдан ошди, Ибод кўринмайди. Касалхонада бир хабар олганича, қорасини кўрсатмай кетди. Менинг қўлимдан нон ер эди, қорни тўйган шекилли. Ўз жигарим Ҳусан ҳам...

— Ҳусан ака кўп кўнғироқ қилдилар.

— Қачон?

— Вақт-вақти билан...

— Нега менга айтмадинг?

— Эсимдан чиқибди.

— Эс бўлса, чиқади-да! Ибод-чи?

— У кишидан хабар йўқ. Ҳусан ака олдинги куни ҳам кўнғироқ қилган эдилар, бораман, дедилар. Опаларингиз ҳам келмоқчи...

— Опалар яқинда келиб-кетган эди-ку.

— Ким билсин, соғинганмиз, дейишди.

Шу гап устида биров дарвоза тутмасини босди.

— Ху-уш? — деди утирган ўрнида Ҳасан. Сунгги кунлар у дарвозага овоз аппарати ўрнатган. Энди «ўзингни таништирмай» бу ҳовли остонасидан кечолмайсан.

— Хўжайин! Ибодман.

Ҳасан алланечук ҳаяжонланди.

— Хизрни йўқласа бўларкан, — деди хотинига. Оёғини артиб, ўрнидан турди.

Норгул унинг қўлига сув қуйди. Кейин, шошганича, тоғорадаги сувни тошновга олиб бориб тўқди.

Ичкаридан югуриб чиққан Қудрат дадасига бир қараб қўйиб, дарвозани бориб очди.

Ибод, орқасидан бўйи пастроқ кишини эргаштириб, ҳовлига кирди.

— Бормисиз, хўжайин, — деди ҳали яқинлашмай туриб.

— Мен-ку, борман. Ўэлари... Офтоб қаёқдан чиқди?

— Офтоб доим сиз турган томондан чиқади, хўжайин, — хушомад қилди Ибод.

У Ҳасан билан кучоқлашиб кўришди.

Ёнидаги киши ҳам сал ўнғайсизланиб кучоқлашди.

Ҳасан меҳмонларни катта хонага бошлаб кирди.

Ҳовлида Норгул билан Маъсума югуриб қолишди.

Қудрат дастурхон келтириб ёзди. Чой олиб кирди.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Ҳасан ака. Чет элда юрган эдим, — деди ниҳоят, Ибод.

— У ёқларда телефон бўлмас эканми? — кесатди Ҳасан.

— Тараққиёт зўр. Лекин мен ёшлиқдан, телефонга ишонмаслик керак, телефонда ҳар нарсани гаптириб бўлмайди, деган тарбия олганман. Ортиқча эҳтиёткормиз-да, хўжайин! — Ибод мавзуну ўзгартирди. Ёнидаги кишига имо қилди. — Бу Ҳамро. Биродарингиз Хусан, мен, бу бир пайтда дорилфунунда ўқиганмиз. Сизни бир кўриш орзуси бор экан. Хусан, биласиз, бунақа ишлардан қочиб юради, йиглаб-сиқтагани учун ўзим олиб келавердим.

— Сиз ҳам адлиядамисиз? — деб Ҳамрога мурожаат қилди Ҳасан.

— Йўқ, мен бир клубда раҳбар. Сизнинг суҳбатингизга муштоқ эдим. Бизга оёгина меҳрибонлигингиз ҳам керак.

Ҳасан индамай ўрнидан турди. Девор шкафни очиб, бир боғлам пул олди.

— Клубга ёрдам бермайман. Ҳозир ўзимнинг ишим унча яхши эмас. Лекин мана, бу сизга. Бола-чақа билан уч-тўрт кун байрам қиласизлар. — У ўйланиб, яна бир боғлам пул олди, кулимсираб Ибоднинг олдига ташлади. — Сиз яқинимни қуруқ қолдирмай. Сиз ҳам оилангиз билан...

Шу пайт боягидек овоз аппаратиға «жон» кирди.

— Ху-уш?

— Биз, укажон! Биз.

Мавлуда ва Мавжуда кириб келиб, бошқа хонада ҳам дастурхон ёзилгач, гўёки олдиндан белгилангандек, Хусан остона ҳатлади.

Ҳасаннинг оғайниларию шотирлари меҳмон «ҳид»ини тез олишади. Куп ўтмай, улар (айримлари хотинлари билан) ҳовлини тўлдиришди. Ҳасан кўй сўйдирди. Қозонлар қайнай бошлади.

— Ворисни айтмайсанми? — деди бир маҳал Норгулга Ҳасан.

— Айтдим. Уйда меҳмонлари бор экан.

— Тўйни бошлаб юбормагандир, ҳар қалай? Битта-яримта меҳмон бўлса, етаклаб келавермайдими?

— Ҳозир яна айтаман.

Жилла туриб, Ворис ҳам Ёмонқул деган оғайниси ва кекса бир киши билан келиб қолди.

Шундай қилиб, кутилмаганда Ҳасаннинг хонадонида катта бир давра тўпланди.

* * *

Аввалида бири-бирини танимаганлар танишишди.

Бири-бирини таниганлар кўпроқ эди.

Масалан, Ҳасан бу кунгача аҳамият бермаганди: биродари Хусан ёшлиқдан Ибод, Ҳамроларни билгани кам, Вориснинг «меҳмон»лари — Ёмонқулни ҳам, манови кекса кишини ҳам кўриб юрган экан!

Дарвоқе, кекса киши (нотаниш ва афти-ангори қандайдир «таниш» меҳмон!) Ҳусанга маҳалладош бўлган бу ёши улуг кишининг Ворис билан касалхонада қадрдонлашиб қолганию ўзи-ўзича «дийдорлашгани» келгани Ҳасанни бир оз ажаблантирди. Ҳазиллашган кўйда: «Бизнинг ўғлимиз учратган кишиси билан ҳатто дадаси билан гаплашгандан яхшироқ гаплашиб, дарров иноқланиб кетади!» деди.

Айниқса, чолнинг исми унинг диққатини жалб этди:

Марат бобо!

— Бир мамлакат бошқасини эгаллаганидек, исмлар ҳам баъзан бегона юртга «бостириб» кирад экан, — деди Ҳасан. — Ёшлик йилларимиз бундай исмлар кенг тарқалган эди. Малис, Фрунзе...

— Аслида, бу исм ҳам эмас, фамилия. Балки, лақабдир? Эсимда йуқ. Маратнинг исми Жан Пол бўлган, — деди олим Ҳусан. — Лекин қадимдан у ҳар жойда учрайди. Бунга ажабланмаслик керак. Ана, бир қомусда ун иккита Маркс деган фамилияга кўзим тушди. Қисқаси, Марат бундан икки асрча бурун Фарангистонда, қирол Людовик XVI ҳукмронлиги даврида майдонга чиққан доҳийлардан эди! Якобинчилар деган қупорувчи гуруҳ пайдо бўлиб, клуб тузган. Улар қиролик салтанати, монархияни ағдариб, республика барпо этиш учун курашган. Париж Коммунаси, деган гапни эшитганмиз. Бу тўнтаришни тарихда «Буюк Француз инқилоби» ҳам дейишади. Муҳими, доҳийлар халқни кучага чиқариб, осойишта Фарангистонни ағдар-тўнтар қилишади. Улар «озодлик», «демократия» деб ҳайқиришади. Лекин ўзлари бу юксак тушунчаларни ниқоб қилиб, бировларни «озодлик душмани», «демократия душмани», «халқ душмани» деб қамаб, йуқотиб юборишни авж олдиришади. Марат зулми, қўлини қонга бўяшни ёнидаги бошқа доҳийлардан ҳам ўтказиб юборади. Бедодликдан, қирғиндан норозиланган одамлар орасидан Корде деган аёл элик ёшли Маратга махфий яқинлашиб, уни пичоқлаб улдиради... Тарих кўпинча қайтарилар экан! Бунга ўхшаш воқеалар кейин ҳам рўй берганини биламиз... Исм албатта, манглайга босилган муҳр эмас! Бир хил исм остида ҳар хил одам ўтади. Исмдан обрў-эътибор қидирганлар билан бирга, тасодиф йўлиққанлар... Марат бобо ажойиб инсон! Мен қаттиқ ҳурмат қиламан.

— Сизларга сирни очайми? Хотиндан бўлак зот билмайди, мавриди келмаса, унга айтмасдим... Бир пайт ёшликда менинг ҳам лақабим Марат эди. Кўча болаларига қўшилиб юриб,

барчага ном беришган. У пайтлар Марат бизга чинакам қаҳрамон, ҳавас қиладиган инсон бўлиб туюларди-да! Шунақа деб ўргатишган! — Ҳасан Марат бобога юзланди. — Сизу мен турли кишилар бўлсак ҳам, отдош эканмиз, оқсоқол. Келинг, Марат учун ичайлик.

— Марат бобо ичмайдилар, — деди Ворис.

— Олдин ҳам ичмаганмисиз?

— Балки, ичгандирман. Нафс одамни алдайди.

— Энди оғизларига олмайдилар, бу отахоннинг ёшларига ҳам мос келмайди, — изоҳ берди «Марат бобо буйича билимдон» Ворис.

— Марат бобо учун ҳам олайлик, — гапни андавалади Ҳамро. — Биз ҳам сизнинг ёшингизга етайлик!

— Мен тушунишимча, тарихда бирон инқилобми-тўнғариш бекордан юзага келмаган. Буни Ҳусан, олим акамиз, мenden яхши биладилар, — одатича, сўзни гиштдек тера бошлади Ибод. — Кўпинча бировлар қутуриб, бировлар қапшоқлашган. Жаҳолат кучайган. Қонунлар эскирган, ишламай қўйган, ҳаёт тарзи яроқсиз бўлиб қолган. Бир ўзғариш ясашга эҳтиёж тутилган. Тўғри, кейин яна қамашлар, хунрезликлар содир бўлгани ёмон. Лекин тарих шу! «Озодлик», «демократия» дегани нисбий тушунча. Ҳақиқат, адолат ҳам шундай. Эртақдаги орзу! Ҳар қандай жамият семонга ўхшаб тез қотади. Ўз шакли қолипни ҳимоя қила бошлайди. Аксар ҳолда, янги шакл эски мазмунга қайтади. Ҳамма бало шундаки, инсон табиатининг ўзида эзгулик билан бирга ёвузлик, одамийлик билан бирга ваҳшийлик бор.

Ҳусан бехос жўшиб кетди:

— Худонинг ҳикмати, зиддиятсиз мумкин эмас! Ҳазрат Навоийнинг байтлари машҳур, биласизлар.

Одам борки, одамларнинг нақшидир,
Одам борки, ҳайвон ундан яхшидир.

Анча кескин айтилган! Лекин ҳаётда ҳар ким «икки оёқли махлуқ»қа айланишдан асранишни уйлаши керак. Икки уртада масофа бир қадам. «Фозил кишилар шаҳри» дегандек тарихда олижаноб одамларнинг қўли баланд келган мамлакатлар, жамоалар ҳам учрайди.

— Отаҳон, яшашдан маъно нима? Сиз умрингиз давомида қандай хулосага келдингиз? — деб гапга аралашди Ёмонқул.

— Аввалдан Худо юрт озод, обод бўлсин, одамлар осойишта, яхшироқ, бахтлироқ яшасин, деган гапни кўнглимга солди. Дунёда юз фойиз олижаноб, юз фойиз қабих кишилар ҳам бўлган. Лекин бундайлар кам! Хатосиз, гуноҳсиз яшаш қийин. Шунга қарамай, умримда «Ўзингни гуноҳдан асра!» деган гапга ўргандим. Мен учун ҳозир ҳам шундан бошқа хулоса йўқ! — Кейин, Марат бобо негадир аллабир денгиз, саҳро ҳақида гапирди. У яна, айрим кишилар нафс балосига йўлиққанидан нақ ҳайвонга айланганини аниқ кўрганлигини айтди. Унинг ҳикояси ҳаётийликдан кўра, кўпроқ афсонагами, ривоятгами ўхшар эди.

Илк қарашда давра хуш кайфиятда эди.

Ҳасан ҳам.

У ҳар кимни ёқтиравермайди.

Марат бобо унга ёқди.

Шуурсиз бир ҳолатда бобоси Абдурахмон Хужа, отаси Исмоил Хужани эслади.

Амакиси Иброҳим ҳақидаги гаплар ҳам ёдига тушди.

Шунинг баробарида, дам сайин давра Ворис уйга бошлаб келган бу таниш-нотаниш чол атрофида йиғилгандек таассурот уйғонганидан Ҳасаннинг энсаси қотди. Ўзи суҳбатни қизиқиб Марат бобога «йўналтириб қўйган» булса-да, бировга ёки бировнинг сўзига шайдолик Ҳасанга ёт. У давраларда, айниқса уйида «диққат марказида туриш»га одатланган. Қолаверса, фақат чолнинг ҳикояси эмас, бутун суҳбатни ҳаётга дахлсиз ортиқча «валдираш» деб қабул қилаётган эди.

Бундан ташқари, дунё кўрган, одам таниган, шубҳасиз ақлли, кучли кишилар билан мулоқотда бўлишга ёшлик

йилларидан унинг тоқати йўқ. Бу етмагандек, ўгли уни қўйиб қаёқдаги бир чолга қайишгани ҳозир юрагида рашк-адоват утини ёқаётган эди. Буларни бири-биридан қандай қилиб узоқлаштира экан, деб уйлаб безовталана бошлади. Умуман, сўнгги пайтлар Ҳасаннинг жисми-жонида Ворисга нисбатан норозилик камайиш ўрнига юз чандон кўпайган эди.

Шунда ов борасидаги фикр —
хаёлида чақмоқдек чақнади.

* * *

— Ворисбек! Ўғлим! Азиз меҳмонларни эртага қумга олиб чиқиш керакмикан? Ов баҳона, бир мириқиб дам олишса...

— Ов? Бизга шунчалик меҳрибонлик. Қиёмат одам экан-сиз! — деди меъёридан ортиқ ичиб, эркаланиб ўтирган Ҳамро.

Ибод тирсаги билан очиқ унинг биқинига туртди.

— Мен ўзим бош бўлиб борардим, лекин қўрқаман. Оёғим оғрияпти. Ҳали унча ўнгламадим ҳам, — деб сўзни давом эттирди Ҳасан. — Сиз бошлаб борасиз, ўғлим. Қумда юрадиган иккита машина, ҳамма нарсани саҳарлаб йигитлар, ана, Ҳалим билан Салим, тайёрлаб қўйишади. Абумуслим билан Қамбар деган йигитларимиз йўлни билишади, машиналарни ҳайдаб боришади... Марат бобо хоҳласалар, мен билан қолсинлар. Иккимиз уйда сизларни кутиб, суҳбатлашиб ўтирамиз.

— Ташаккур. Лекин мен саҳрони соғинганман, — деди Марат бобо. — Бирга боришим керак.

Зиёфат-зарофат тугаган эди.

Меҳмонлар тарқала бошлашди.

Ҳусан аёллар тўпланган хонага бориб опалари Мавлудаю Мавжуда билан дийдорлашиб чиқди. Саҳаргача «озгина мизгиш» учун уни Марат бобо, Ёмонкул билан бирга Ворис уз уйига олиб кетди.

Ҳамрони уйқу босаётган эди, меҳмонларга ажратилган хонага йўналди.

Ҳасан ҳовлида йигитларга кўрсатма бериб хонага қайтиб кирганида, биргина Ибод дераза ёнидаги оромкурсида хаёл суриб ўтирарди.

— Чарчаб қолмадингизми, хўжайин?

— Аксинча. Яйрадим, — деди Ҳасан.

— Сиз билан гаплашмоқчи эдим.

— Нимани?

— Кайфиятингиз менга ёқмаяпти.

— Ҳаммаси жойида.

— Барибир, бугун машқингиз паст. Ҳатто касал пайтда яхшироқ эдингиз, — деди Ибод.

— Сиз, изқуварлардан гап яшириб бўлмайди. Киши қўлига пичоқ олдим, бир нарсани кесади. Сунгги пайтлар менинг пичоғим кесмаяпти. Атрофда душманам кўп. Давлатим, номим, даражам кўтарилиш ўрнига пастта қараб оға бошлади. Давр оғир. Бунинг устига, Ворис... Болалигида юз-кўзимга оз-моз қарарди. Энди отнинг жиловидай қўлимдан чиқиб кетди. Қайиришга мажбурман, қайиролмаяпман. Бошқа болаларим аксинча, ундан ўтит олаяпти. Болаларимга тарбия беролмадим, эртага дунёга келиб топганимни булардан биронтасига ишониб топширолмайман.

— Шунга шунчами, Ҳасан ака? Ҳаёт бу... Сиз мендан сўранг, шунақа фожиалар борки! Бир жуфт мисол келтирсам, эсингиз оғиб, кечаси ухломмай чиқасиз! Қадрдонимсиз, айтаман, ҳаёт изга тушиб кетади. Шукр қилинг.

Ҳасан индамади. Деразага қаради.

Йигитлар ҳовлида ҳамон куймаланаётган эди.

— Абумуслим! Узи милтиқ отишни билмайди, лекин овни яхши кўради.

— Сиз-чи? Қизиқмайсизми?

— Меники тескариси. Ёқтирмайман, лекин мўлжалга отаман.

— Сиз нега бормаяпсиз?

Ҳасан кулиб:

- Тергов бошланди-ку! Мен кейинги гал, — деди.
- Марат бабо қолса бўларди. Ҳзим ёнингизда қолаверайми?
- Йўқ. Сиз борганингиз дуруст.

13

«... Жаброил (алайҳиссалом) уруг олиб келди ва Одам (алайҳиссалом) сочти ва ерни мола қилди. Қазога қарғалар келиб, эккан бугдойни ковлаб олиб, ея бошлади. Одам (а.с.) андоқ кўриб, муножот қилиб айдиким: — Илоҳи, менинг экконимни зое қилмагил! Бас, Худойи таоло Жаброил (а.с.) дин Одами Сафийга бир ёй ва неча ўқ йиборди. Чун Одамга ўқ отмоқни ўргатди. Андин сўнг буюрдиким, Одам, бу ўқни қарғалар сори оттил! Бас, Одам (а.с.) отди ва хато қилди (ўқ тегмади). Жаброил (а.с.) табассум қилиб айди: — Яна бир ўқ оттил! Бу кезикда оттани урди. Жаброил (а.с.) шодмон бўлди. Одам (а.с.) сўрдиким: — Эй Жаброил, аввал отқонимда нега табассум қилдинг ва сўнг отқонимда нега шодмон бўлдунг? Жаброил (а.с.) айди: — Ул табассум анинг учун қилдим (ким) ва сўнг шодмон бўлдүмким, агар аввалги ўқинг қарғаларга тегса эрди, фарзандларинг (авлодларинг) илкидин (дастидан) қиёматқача ҳеч нимарса халос бўлмагай (Ер юзида инсондан булак тирик жон қолмагай) эрди! Ва яна билгилким, ўқ отмоқ Худойи таолонинг лутфи эрур... ўқ отмоқликнинг савоби бисёрдур!»

Дунёда ҳар бир касби-корнинг пири бор. Қадимдан шундай келган.

Овнинг пири — Одам Ато.

(Ҳарҳолда, биз оталаримиздан эшитганимиз шу!)

Вақтида инсон учун ов эҳтиёж бўлган.

Бир томондан, ов орқали инсон тўйинган. Кийинган.

Иккинчи томондан, ов орқали инсон ўзини ваҳший ҳайвонлардан (ва бошқа босқинлардан) ҳимоя қилган.

Шу боис, ўқ-ёйга қасидалар битилган.

Ов шараф саналган. Ботирлик, мардлик белгиси деб тушунилган.

Кейин ҳам...

асрлар давомида мерган — қаҳрамон даражасига кўтарилган. Моҳир мерганларга ҳавас қилиб, ҳатто подшоҳлар гоҳ-гоҳ овга (шикорга) чиққанлар.

Инсон учун ҳозир ҳам ов эҳтиёж.

Олдинги ҳолатда бўлмаса-да, баъзан тўйиниш, кийинишга хизмат қилади.

Ҳимоя ҳам керак.

Оддий мисол. Яқин-яқингача ёввойи қушлар инсонга кун бермай қўйгани ёки чигирткалар ёпирилиб «ерни ялаб» ўтгани сингари воқеалар учрагани маълум.

Қаерлардадир оч бўрилар (ёки шер, айиқ) қишлоқларга бостириб келиб, одамга ташланганини эшитамиз.

Шунга қарамай, ҳайвон инсонга эмас, бора-бора инсон ҳайвонга ҳамла қилиб, қиргин солиши расмга кирди.

«Табиатни асраш» деган гап юради. Кимдан? Инсондан, албатта.

«Темир девор» бўлиб олдинга суриниб бораётган инсондан!

Балки, ортиқча ҳашам — қайсидир мушук пар ёстиқда ётган, қайсидир итнинг туваги олтинга айлангандир? Лекин катта шаҳарларнинг пастқам кўчаларида қаровсиз юзлаб ит-мушук тўп-тўп бўлиб тентираганини кўрмайсизми?

Одамлар «ҳайвонлар ҳалокати инсон ҳалокатининг бошланиши» деган гапни ўйласалар экан!

Энг даҳшатлиси, қачондир «ҳайвон ови»га ўхшаб «одам ови» (одам ўлдириш, турли воситалар билан уни маҳв этиш)га йўл қўйилгандир... Фалончи ёки пистончи жаҳонгир бегона бир мамлакат халқи билан ёнма-ён минглаб ўз фуқаролари устига ўқ ёғдиради. Кейин, бир куни эснаб утириб, шу ишни қилмасак ҳам бўлар экан, аммо ўшанда бошқа илож йўқ эди, дейди.

«Ўқ отмоқ Худойи таолонинг лутфи» бўлмай қолди.

Бунинг «савоби (ҳам) бисёр» эмас.

Чинакам овчи энди бундай шароитга қайғуриб қарайди.

Браконьер пинагини бузмайди.

«Одам ови»га ўрганганлар эса ҳайвонларга қўшиб овчини ҳам, браконъерни ҳам отиб кетаверади.

* * *

Машинада Вориснинг уйи томон бораётиб, Ҳусан шу гапларни хаёлидан кечирди.

Биродари Ҳасаннинг ўзи бормайдиган овга барчани таклиф қилгани ҳам унга ажабланарли туюлди. Мабодо ота-бола муносабати изга тушган бўлса, эҳтимолки, бунга ажабланмасди. Даврада «улар ораси бузуқ» эканлиги сезилган эди.

Умуман, тасодифан тўпланган давра «жинлар баэми» каби таассурот қолдирганди. Марат бобо ва Ворисдан булак ҳамма меъёрсиз ичган, суҳбат қанчалик жиддий бўлмасин, айтилган бутун гап-сўзлар гўёки тамаки тутунидек бош устида «ҳалқа»ланган...

Ибод билан Ҳамрони аслида Ҳусаннинг қадрдонлари, дейиш мумкин. Ҳасан буларни меҳмон қилиб, тутишган биродарига нисбатан ҳам ўзига яқин тутгани унга, Ҳусанга, қандайдир малол келганди. Булар иккисини уйда сақлаб қолиб, Ҳусанни Вориснинг уйига жўнатгани шу дамда унга айниқса малол келаётган эди. Ҳатто: «Мен биродарим бўлгани учун яхши кўриб юраман-ку, аслида бу ҳам бир Гайрат Суръатми, Суръат Гайратми, шунақа!» деб уйлаётган эди. Ёмонқулга қўшилиб, асосан Ҳасаннинг кўнгли учун сезиб-сезмай кўпроқ ичиб қўйгани сабаб, ҳозир инсон яшашга мажбур бўлган дунёнинг бемаънилигидан қаттиқ норозиланаётганди.

Тун қоронги, йўлга фақат машина чироқлари нури тушиб турар, машина ичи ҳам нимқоронги эди. «Овми? Дам олишми?» — эртага Ворис «бошлаб борадиган» саҳро сафари тўғрисида улардан ҳеч ким оғиз очмаётганди. Сирасини айтганда, Абумуслим билан Қамбар йўлни билишса, ҳамма нарсани Ҳалим билан Салим тайёрлаб қўйишадиган бўлса, Вориснинг «бошлаб бориши»да маъно нима? — афтидан, бошқалар эмас, унинг ўзи ҳам яхши тушунмаётган эди.

Шунчаки бир гал Ёмонкул Ҳусанга юзланиб:

— Ишонмайсиз устоз, — деди. — Мен Марат бобони билмасдим. Метродан чиқиб Навоийга машина ёлласам, отахон шерик бўлиб машинада ўтирган эканлар. Шунақа танишиб қолдик... — Кейин, Вориснинг ёнида, олдинда утирган Марат бобога мурожаат қилди: — Овга кўп чиққанмисиз, отахон?

Марат бобо анча сукут сақлаб, ниҳоят:

— Денгизда кўп сузганман, саҳрода кезганман. Худо кечирсин, менинг гапим шаръий эмасдир, лекин бирон тирик жонни яшашдан маҳрум қилишга ботинмаганман, — деди. — Бир қизни яхши кўрардим. У ҳайвонларга ачинарди. Уларга қараб, кўзлари ёшланарди. Бундай кишиларни кам кўрганман! Ундан айрилгач, шу «дард» менга юқди. Овни ёқтирмайман. Оёгим ҳам тортмаяпти.

— Булмаса, нега Ҳасан аканинг ёнида қолмаяпсиз! — деб сўради Ёмонкул.

Марат бобо қизиқ гап қилди:

— Айрилганни айиқ ер, бўлинганни бўри ер. Мен сизнинг қавмингиэданман.

Жилла бурун даврада осойишта, суҳбатга мойил, ўзи ҳақидаги гапларга ҳам бепарво ўтирган Марат бобо энди негадир ўйчан ва маҳзун эди.

* * *

Кун ёришмасдан эшик олдига қумда юрадиган иккита машина келди.

Барча «ов баҳона, дам олиш»га борадиганлар Вориснинг уйида тўпланишган эди. Машиналарга жойлашишди.

Булар — ҳайдовчилар билан бирга, ўн киши эди:

Марат бобо

Ҳусан

Ибод

Ҳамро

Ёмонқул
Ворис
Ҳалим
Салим
Абумуслим
Қамбар

Машиналар йўлга тушди.

Тўрт соатдан зиёд йўл босишди.

Гоҳ қумли яланг дашт, гоҳ қум тепаликларини оралаган сўқмоқлардан ўтиб, тўхтамай боришарди.

Купчиликнинг кайфияти кўтаринки эди.

Ҳусаннинг ҳам. Кечаги юрагидаги гаш тарқаганди.

У дунё кўрган, лекин шаҳарлик зиёли эди. Умрида саҳрога, овга чиқмаганди.

Аввалида осмон кўкарди. Ой бўзарди. Юлдузлар чироқлардек бирма-бир ўчди. Сўнг, ярқ этиб, бир қум тепалиги ортидан отилган тўпдек қуёш кўтарилди.

Чор атрофда яшил ва заъфарон ранг қоришган эди.

Ҳусан билмасди, саҳро баъзан китобларда ёзишганидек «қум барханлари»ю қуёшда қовжираган ковгар, явшандан иборат эмас экан. Қизариб — саргайган янтоқ ёнида минг турфа ўсимлик, минг турфа гул. Яккам-дуккам пастак саксовуллардан боғ бўлиб турган катта саксовулзорларгача саҳронинг тириклиги, кўрки. Унда-бунда аҳён юксак ялангликларда ёки қум тепаликлари ҳалқаси ичида, чуқурликда икки-уч ўтов, баъзан бир қаватли узун оқ иморатлар кўзга ташланади.

Қуёш билан бирга ҳарорат кўтарилмоқда.

Лекин гир-гир шамол эсмоқда.

Ниҳоят, икки томон қуюқ саксовулзор майдончага келиб қўнишди.

Қум устига палос тўшалди.

Олдин бу ерга келганлар ўрнатган омонат учоқ бор. Ҳалим қозон илди, Қамбар ўтин йиғди, Абумуслим ўт ёқди, Салим

овқатга унади. Кейин, қопқоқни ёпиб қўйиб, булар ҳам палос устидан жой олишди.

Дастурхон ёзиглиқ. Ичкилик, ҳар хил газак муҳайё.

Ҳайдовчилар, Ворис билан Марат бободан бўлак барча ичди.

Ҳусан ҳам, ичмайман, ўзимни тўхтатолмаганим ёмон, деб кеча аҳд қилганига қарамай, бу кун «чиннидек тиниқ ҳаво»да яна «шариатни бузди».

Марат бобо кечагидек, уйчан ва маҳзун эди.

Тўғрироғи, унинг юз-кўзида номаълум бир совуқ шарпа кезаётган эди.

14

Ворис, ичмаса ҳамки, аъло кайфиятда.

Ёмонқул, айниқса Марат бобо кутилмаганда уни сўроқлаб келишганидаёқ терисига сигмай суюнган. Бу кунги саҳро сафари унга гўёки қанот бағишлаганди.

Ана, хайрият, узоқ мужодаладан кейин, отаси у билан ҳисоблаша бошлаган, ҳатто номига бўлса-да, уни ўз ўрнида овга юбориб, меҳрибонлик кўрсатган эди.

Йўл бўйи Ворис ўзи кўпинча от суриб саҳро этагидан орқага қайтгани, бу кун илк дафъа чинакам саҳрони кўраётганини ўйлаган, унга мана ниҳоят, най садоси қаердан чиқиб, олисларга қандай таралганини аниқлайдиган пайт етгандек бўлиб туюлган эди. Лекин улар келиб қўнган саҳро қаъри жимжит, гўёки бутун саҳро асрий сукутга чўмган.

— Оқсоқоллар! Овқат пишгунича ов қилайлик. Бир нарса отиш шарт эмас, бунинг гашти бор-да! — деди Абумуслим. — Хўжайин доим шунақа қиладилар.

Палос устида ўтирганлар ҳаммаси ўрнидан турди.

Машиналар орқасидан милтиқлар олинди.

Гуруҳларга бўлинишди:

Ибод, Ҳамро, Ёмонқул — бир гуруҳ.

Ҳалим, Салим, Абумуслим, Қамбар — иккинчи гуруҳ.

Марат бобо, Ҳусан, Ворис — учинчи гуруҳ.

Ҳар ёққа қараб кетишди.

Милтиқ Ҳусаннинг қўлида, Ворис билан Марат бобо шунчаки сайр қилишга чоғланишган. Атроф-жавонибни кўришдан катта бахт йўқ.

Улар иккиси бир қум тепаликка кўтарила бошлашди.

Куп ўтмай, Ҳусан орқада қолди.

Шу асно Ворис най садосини баралла эшитди.

— Қизиқ. Ким, қаерда чалаётган экан?

— Нимани?

— Найни-да!

Улар тепаликка кўтарилишди.

Атрофда шамол қумни ўйнаётган, саҳро денгиздек тўлқинланаётган эди. Ворис негадир Марат бобо олдин айтган бир гапни эслади:

— Саҳро денгиз тубига, денгиз туби саҳрога ухшайди!

Энди най яқин жойда, аниқ-тиниқ янграётган эди.

Ворис Марат бобого шу ҳақда ажабланиб яна нималардир дегиси келаётган эди, беҳосдан...

уни Марат бобо елкаси билан кескин туртиб юборди.

У тўрт-беш қадам нарига учиб кетди.

«Бу одамни жин урдими, нега туртади? Ҳали бақувват экан! Тавба...»

Ворис юз-кўзларига сачраган қумни сидириб, ўрнидан турди. Марат бобо томон қаради.

Марат бобо жилла нарида кўкси қонга беланиб ётар эди.

* * *

Ворис лаҳза ичида қандай воқеа рўй берганини пайқади.

У най садосига чалғиб саҳрода гумбурлаган ўқ овозларини эшитмаган эди.

Ҳол-беҳол Марат бобонинг ёнига бориб тиз чуқди. Биринчи марта:

— Бобожон! — деб мурожаат қилди. — Бу ўқ менга тегишли эди, бобожон! Сиз бекорга...

Куксини чангаллаган, бармоқлари орасидан қон сизаётган Марат бобо бошини чайқади. Тушуниксиз бир тарзда:

— Кечиккан ўқ! Етиб келди, — деди.

Ворис Марат бобонинг узун оқ сурп кўйлагини йиртиб, ярани боғлашга урина бошлади. Лекин бундан натижа чиқмади, Марат бобо жон таслим қилаётган эди.

У азобланиб-алаҳлаб, алланарсаларни пичирларди.

Биринчи навбатда, негадир:

— Муҳаббат! — деб пичирлади.

Кейин, қайсидир жойлар номи, одамлар исмини тилга олди.

Кейин, яна тушуниксиз бир гапни айтди:

— *Искандар...*

Банда!

Қаландар...

Жанда!

Шундан сўнг, кўкси бир кўтарилиб-тушиб, жон берди.

Ворис атроф-жавонибга диққат қилди.

Сахро қайтиб огир сукутга чўмган.

Ҳалигина янграётган най садоси тинган эди.

15

Хусан ўқ овозларига ортиқча аҳамият бермаганди.

Йигитлар ов қилишяпти! Табиий ҳол!

Узи милтиқни аскардек елкасига осган, ўқ узишни хаёлига ҳам келтирмай, шериклари ёнига шошмай бораётган эди.

Қум тепаликка кўтарилгач, Марат бобонинг жасади ва жасад ёнида ҳунгир-ҳунгир йиглаб утирган Ворисни кўриб, нима бўлганига тушунмай анграйди.

Ворис кўзёшларини қўллари орқаси билан артиб, ўрндан турди.

— Амакижон! — деди ҳамон йиғи аралаш товушда. — Дадам ов баҳона мени йўқ қилмоқчи бўлган экан. Мен ҳозиргина бир ўлимдан қолдим! Марат бобо мен... мен учун жонини берди! Мен аввалдан сезганман, бу одам сизларнинг амакинғиз эди! Дадам ўз амакисини ўлдирди.

Ҳусан тахтадек қотган эди.

У катта бир олим бўлатуриб, Вориснинг сўзлари мағзини чақолмаётган, нега фалокат рўй берганини тасаввур қилолмаётганди.

Ахийри, ўзини қўлга олди.

Елкасидаги милтиқни ерга қўйиб, жасад ёнига борди. Марат бобонинг кўзларини юмди. Қўйлак йиртиғи билан иягини боғлади. Вориста:

— Бўлган воқеани бошқаларга билдириш керак, — деди.

* * *

Милтиқни яна елкасига осди.

Ворисни маййит ёнида қолдириб, ўзи тепалиқдан пастга энди.

Юраги хуфтон эди.

Бу одам амакими, бегонами? Аҳамияти йўқ. Бегуноҳ бир киши улдирилган эди.

Рўй берган воқеа тасодифми ёки Ворис айтмоқчи, бировга атай қасд қилинганмиди? Қотил ким? Буларни аниқламасдан, бир нарса дейиш қийин.

Қандай бўлмасин, шу сонияда Ҳусан беихтиёр бундан бир неча ой бурун пойтахтда, растада рўй берган воқеани, оқ кийган Гавдали Киши ва Ожизгина Болани эслади. Унутдим, деб ўйлаганди. Унутмаган экан! Ўткинчи бу воқеада гўёки бир рамзий маъно бор эди.

* * *

Икки томон қуюқ саксовулзорда Ибод, Ҳамро, Ёмонқул ниманидир гаплашиб туришарди.

Хусан уларга яқинлашиб, рўй берган воқеани айтди.

Ибод дарҳол сергакланиб, осмонга уч марта ўқ узди.

Бир маҳал Салим билан Абумуслим қандайдир ориқ-озгин тулкини кўтариб келишди.

— Қолганлар қани? Кўрмадингларми? — деб сўради Ибод.

Салим секин гап тушунтира бошлади:

— Ҳалим билан Қамбар «акахонимизга телгакбоп совға бўлади» деб иккиси икки милтиқдан манови тулкини отди. Кейин, негадир тулкига ҳам қарамай, шошиб қаёққадир кетишди.

— Қамбар машинасини ҳам қолдириб кетавердимми?

— Шунақа.

— Қаёққа?

— Сал нарида парпарак учадиган майдонча бор, — деди Абумуслим.

— Тушунарли.

Ибод жамоа жиловини қўлга олди.

Чала йиғиштирилган дастурхон йиғиштирилди.

Абумуслим, Ҳамро, Ёмонкул палосни олиб Вориснинг ёнига кетишди.

Салим ов ҳаром кетмасин, деб бир четда ўткир ничоқ билан тулкининг терисини шилишга тутинди. У Ибоднинг буйруғига бўйсунмай шу ерда қолаверган эди.

Ибод Хусанни қўлтиқлаганича саксовулзор этагига бошлади. Марат бобо ҳақида нималарнидир сўраган бўлди. Кейин, Хусанни қолдириб, уч йигит изидан ўзи ҳам қум тепаликка қараб кетди.

Хусан бормоқчи эди, журъати етмади. У — «хаёт дағалликлари»га ўрганмаган зиёли (олим) киши, — умрида биринчи марта жасад ёнида ўтириб кўзларини юмган, иягини боғлаган эди. Бу ҳолатни ҳали кўп тушлар кўради, босинқирайди!

Вориснинг ёнига кетганлар у билан бирга ниҳоят, палосга ўралган маййитни кўтариб келишди.

Ворис энди кўзёшларини қуритган, юз-кўзида алам ва нафрат ифодаси муҳрланган эди.

Хусан ҳамон саксовулзор этагида нафас ютиб, қўлида чўп, ер чизиб ўтирарди.

Ибод бошқалардан ажралиб, унинг ёнига яна келгач, урнидан турди.

— Вориснинг гапларига нима дейсиз, олим ака?

— Қанақа гаплар?

— Уз отасини мени ўлдирмоқчи бўлди, деяпти.

— Ворис ҳозир эсини йўқотган, ўйламай гапираверади.

— Кейин, бу одам амакиларинг эдими?

— Бизнинг амакимиз йўқолганига тахминан эллик йилдан ошган. У ҳаётдаги мингта тўфонни кечиб ёнимизга келиши ақлга сигмайди. Келса, ошкор қиларди ҳам! Ёки, бу ўз-ўзидан ошкор бўларди. Чол бегона эди, лекин барибир, яхши иш бўлмади.

— Майли, ҳаммасини аниқлаймиз. Бу ерда туришдан маъно йўқ, орқага қайта қолайлик.

Ибод барчага йўл тадоригини кўришни буюрди.

Бир инсон ва бир ҳайвон ўлган эди. Кўплашиб ўроғлиқ палосни машиналардан бири орқасига жойлаштиришди. Салим ўзи шилган тулки терисини ҳам унинг ёнига тиқиштирди. Ибод Қамбарнинг машинасини ўзи ҳайдайдиган бўлди.

Қозонда овқат сабил қолган эди.

Бор нарсани йигиштириб, йўлга тушишди.

* * *

Вориснинг уйига етиб келишгач, Ибод қўнғироқ қилиб тиб ходимлари ва миршаб чақиртирди.

Йул бўйи ҳеч ким бири-бири билан гаплашмаганди. Мана, энди Ибод, телефондан бўшагач, барчадан бир хонада тўпланишни сўради.

— Бу тасодиф ўлим, бир ўқ тулкига, бир ўқ чолга теккан, — деди у давра тўплангач. — Лекин барибир, хунук иш бўлди. Ҳалим билан Қамбар айбдор...

— Бу уюштирилган иш! — қайсарланди ўз фикрида туриб олган Ворис.

— Сиз энди шошманг. Тергаш менинг вазифам... Чол суққабош экан, демак даъвогар йўқ. Лекин бировнинг улимини, у денгиздами, саҳродами, яширолмайсан. Ҳалим билан Қамбарни топиб тутишга тўғри келади.

— Биз уларни топиб тутмаймиз-ку! Сиз бу гапларни нега гапираяпсиз, мен тушунмаяпман, — деди Салим.

— Энг аввал, сиз билан Абумуслим гувоҳсизлар. Миршаблар сизларни барибир тергайди. Бундан ташқари, ким бу ерда қолиб, ким мен билан Ҳасан аканинг олдига боради, у киши билан масалани ҳар томонлама аниқлаштиради? Маслаҳатлашиш керак...

Бироқ маслаҳатга ҳожат қолмади!

Ибод гапини тугатар-тугатмас, ҳовлига тиб ходимлари ва миршаблар кириб келишди.

Улар Ибод билан икки оғиз гаплашиб, тиб ходимлари текшириш ўтказиш — экспертиза учун жасадни, миршаблар протокол тўлдириш учун Салим ва Абумуслимни олиб кетишди.

То шу дам ўзини осойишта тутган Ибод энди беҳос гангиб қолгандек эди...

* * *

— Ҳамро билан Ёмонқул иккиси шу ерда, Вориснинг ёнида қолишади, — деди у Ҳусанга. — Сиз, олим ака, мен билан юринг...

У ҳеч кимдан жавоб кутмай, Абумуслимнинг машинасига, ҳайдовчи ўрнига ўтирди. Ҳусан ҳам индамай унга бўйсуниб, машинага минди. Йўлга тушишгач, шунчаки:

— Ҳасан билан нимани аниқламоқчисиз? — деб сўради.

— Ҳеч нарсани.

— Йўқ, сиз оиладаги оддий ўйиндан ўт чиқди, саҳрода одам ўлдирилди, демоқчимисиз? Шунга аниқлаш керакми?

— Энди бунга аниқлаб бўлмайди, — деди Ибод.

— Нега?

— Мен миршаблар билан гаглашдим, улар биз етиб келгунча воқеадан хабар топган экан. Вилоятдаги бошқарма бу ердагилардан олдин ишга киришиб, Ҳалим билан Қамбарни қидиришаётган экан...

— Бунча тезкорлик, ақл бовар қилмайди.

— Буниси майли. Одамлар орасида аҳиллик бўлмаса, улар худбинлик, манфаатпарастлик, қабиҳлик қилиб, яқинми, узоқ кишиларми, бири-бирига душманлик билан қарашдан қайтмаса, ҳаётда нохушлик устига нохушлик чиқаверади. Бардам бўласиз, олим ака, — Ибод негадир машинани йўл четига олиб тўхтатди. — Ишлар пачава...

— Очiqроқ гапиравермайсизми?

— Ҳалим билан Қамбарнинг Ҳасан ака билан ўз ҳисоб-китоблари бўлган. Ҳасан акага хизмат қилиб, улар бошқа бировларга ҳам хизмат қилишган. Катта доирадаги кишилар атрофида баъзан шунақа ишлар бўлиб туради! Қандай бўлмасин, иккиси Ҳасан аканинг уйига келиб, бир қошиқ қонимиздан кечасиз, акахон. Биз шунчаки сиз айтгандек қўрқитиш учун отган ўқ Ворисга тегди, Ворис ўлди, дейишган.

— Эй Худойим-эй!

— Ҳасан ака кўксини чангаллаб гурс этиб йиқилган. Юраги ёрилган, дейишяпти. У ота, ўғлини барибир яхши кўрарди. Насиба экан, чидайсиз!

Ҳусан утирган ўрнида адоий тамом бўлиб қолган эди.

Тақдир! Яна нима зарбаларинг бор?

— Ҳасан аввалдан овни нега ташкил қилди? Керакмиди? — деди у, ниҳоят.

— Сиз билмайсиз-да, олим ака. Овни хуш кўрган киши бошқаларнинг ов қилишидан ҳам баҳра олади. У ўғлидан норозиланиб ўзича ов ҳаёлига борган, кейин ҳалиги йигитлар уни илҳомлантирган бўлиши ҳам мумкин... Яна бир гап. Кўнглингизга олманг, Марат бобо тўғрисида. Дейлик, отаси

ёки сиз, амакиси эмас, Ворисга шу одам кўксини қалқон қилиб, жонини берди. Мен бунни аниқ текширдим, бу масалада шубҳа йўқ. Чолни билмасдим. Очиги, кўнглимда унга нисбатан ҳурмат, меҳр уйғонди. Мабодо у менинг амаким деб тахмин қилинса, ҳатто оз-моз ўхшаса, сизлардек ўзимни ҳар ёққа ташламасдан, бағримга босардим... Сукқабош бўлса ҳамки, уни ўз манзилига олиб бориб кўмишга тўғри келади.

— Ҳасан нима бўлади?

— Ҳасан акани асрга улгурмасак, бомдод намозига чиқарамиз. Кейин, ё сиз, ё Ворис бу ерда қолиб, иккалангиздан бирингиз мен билан Тошкентга жўнайсиз.

— Менга қўшни бир одамнинг ўлигини олиб бориб, маҳалла-кўйнинг юз-кўзига қараш...

— Маҳалла билан ўзим гаплашаман! Ёмонқул ҳам... маҳалланинг розилигини олиб, отахонни мен ўз уйимдан чиқараман, деяпти.

— Ҳалим билан Қамбарни топиб тутишади, албатта. Улар қамалиб кетадими?

— Марат бобо ишида ҳам, Ҳасан ака борасида ҳам уларга аниқ айб қўйиш қийин. Тасодиф деган гап бор. Улар фақат шартли қамоқ жазоси олиши мумкин. Бу яна, тергов қандай боришига боғлиқ... — Ибод қайтиб машинани ҳайдади.

Хусан Ҳасаннинг уйида, дарвозадан кирибоқ ҳовлида ўзини юлиб-юлқиб дод-фарёд солаётган Норгул билан Маъсума, Мавлуда билан Мавжудага рўпара келишини тасаввур қилди. У боя саҳрода Марат бобонинг кўзларини юмгани, нягини боғлаганидан буён бошига тўқмоқ тушгандек, гаранг ва карахт эди. Ҳозир бехос «тирилиб», кўнгли бузилганича, кўзларидан юзига ёш оқа бошлади.

Бунга эш ҳолда...

Хусан сўнги пайтлар Ибодга нисбатан ўзини кучлироқ сеза бошлаган ҳам эди, «олим ака» деган мурожаатта учган экан!

Ҳозир унга нисбатан
ўзини
ёшлик йилларидаги сингари
ожиэ ва гариб сезди.

* * *

Икки йилдан кейин
Ворис Марваридга уйланди.

Туй кечаси эди. Давра турида, куёвнинг ёнида жўралари, келиннинг ёнида дугоналари ўтиришарди. Баэм қизигандан-қизиб борарди... Даврада, дастурхонлар атрофида ўтирганларни ҳорғин ва ўйчан кузатаётган Вориснинг нигоҳи бехосдан бурчакдаги бир дастурхон ёнида ўтирган кекса кишига қадалиб қолди. Бу — бобоси Исмоил Хўжами, у кўрмаган-билмаган Иброҳимми ёки ўз қўллари билан тупроққа қўйган Марат бобоми? — шуларнинг нақ ўзи эди. Бу ким экан, деб ўйлади. Унинг тикилганини пайқагандек, қария кулимсираб қўйди. Кейин, секин қўл очиб дуо қилгандек бўлди... Ворис саросималаниб қолди. Қариядан баэм охиригача кетмасликни ким орқали, қандай сўраса, туй одоби бузилмайди? У дарҳол муайян фикрга келолмади. Қайтиб бурчакка қараганида, қария гойиб бўлган эди...

* * *

Мен шу тонг деразадан узоқлашиб, анча маҳал хонада нари-бери юрдим.

Ниҳоят, яна дераза олдига келдим.

Тўхтадим.

Турт қаватли бино тоmidан баландроққа бўй чўзган кўм-кўк дарахтларга илашган нигоҳим уларга эргашиб осмонга кўчди.

Қарадим.

Осмонда парча-парча булут. Аммо уларни оралаб, —
кун

ёришаётган эди.

Тўртинчи қисм

БЕГОНА ЁМФИР

Сен — шахссан.

Бу — катта маънодаги шахсга айландинг, дегани эмас.

Шунчаки бошқалардан ажралиб турибсан, холос.

«Инсон», «одам» ҳатто «киши» деб билишдан кўра кўпроқ ҳар қандай маҳкама ёки расмий доирада сенга «шахс» деб қаралади. «Фуқаро» фалончи дейилганда ҳам, аниқ бир шахс кўзда тутилгани кўринади. Фақат, маҳбус бундай ҳуқуқдан маҳрум. У алоҳида, жиноятчилар тўдасига мансуб саналади. Шу боисдан, маҳбуслар шахсдан, фуқародан фарқ қилган ҳолда аксар рақам билан белгиланган.

Поездда бир вагон маҳбус олис ерларга олиб кетилаётган эди. Булар қачондир, олдинги даврлар мардикорликка ҳайдалган, кейин, эрк истаб тоғу тошларда бош боғлаб кезгани учун бадарга қилинган, кейин қулоқ аталиб сургун балосига йўлиқтирилган, қатагон тегирмонига солинган кишиларни эслатарди. Ўша, ярми қирилиб, нест-нобуд бўлиб, қолган-қутгани ниҳоят, мажруҳ, абгор намойишда юртга қайтган ота-боболарнинг фарзандлари (авлодлари) эди. Яна булар ўз аҳволи-ю, афти-ангоридан умуман, қандайдир уруш пайтидаги асирларга ўхшарди (чамаси, ҳаётда «кўзга кўринмаган» уруш давом этаётганди). Буларни бир ерга кўчирилаётган қорамолми, от сингари поезднинг ёпиқ охири вагонига тиқиштиришган эди. Вагон тирқишларидан кўрингани бўйича, поезд гоҳ саҳро оралаб, гоҳ денгиз ёқалаб борар эди. Маҳбусларни, маълум манзилга етгач, янгидан сўроқ қилиб отиб ташлашлари мумкин. Ўрмон кесишда, қайсидир ҳарбий аҳамиятга эга қурилишда бемалол қул

қилиб ишлатишлари ҳам мумкин. Бирон жойда, биров буларнинг қисмати билан қизиқишни хаёлига келтираётгани йўқ. Ҳамма нарса гўёки оддий, табиий рўй бераётган эди.

Бундан икки ой бурун «ўзбек иши» деган гап чиққан, бошида кўп қиличлар синган юртни марказ иродаси билан қайта бир қур қилич дамидан ўтқаришга шахт этилганди. Касби **АДЛИЯ** бўлиб, амалда **АДОЛАТСИЗЛИК** йўлини тутганлар ҳаммаёқни чангитган, катта-кичик аҳоли манглайига «сиёсий жиноят» ва «иқтисодий жиноят» деган икки тур тамға босиб барчани бирдек жазолашга киришиб кетганди. Улар дуч келганни: «Замонга қарши, ўғри, порахўр, керак бўлса, ўз ота-онасини ҳам гўрини ёқиб, шоҳона яшаяпти!» деб айблаб, азалдан бой-бадавлат мамлакатда ўзлари қонунсиз йўллар билан етарлича мол-мулк тўплаб олишни мақсад қилиб қўйганди. Албатта, эгри йўлдан юрганлар, гуноҳи бўйнида бўлганлар бор (бундайлардан айримлар аввалданоқ ўзини пичоқлаган, ўзини отган эди). Лекин аслида, булар ҳам Марказ иродаси билан иш тутган, кенг йўл очиб берилганидан осийлик қилганлар эди. Давр (сиёсат) одатда ўзи «ҳосил» етиштириб, кейин ўзи уни «ўриб ташлар» экан! Қандай бўлмасин, шу кунлар ўз йўлида кетаётиб гилдирак орасига тушиб қолган кўп. Дуппини ол, деса бош олинаётган, ҳўлу қуруқ баравар ёнаётган эди. Сирасини айтганда, эски таомил, Марказдагилар «бир пайтлари босиб олинган ер»да (қачондир ўзлари зулм-зўравонлик билан мустамлака ҳолига солган юртда) ўзларига тарафдор «малайлар» топиб, пичоқнинг соғини ўзидан чиқаришга ҳам уринишганди. Баъзи арбоблар (Ғайрат Суръатми, Суръат Ғайратми?) «Бизда тўғри, ҳалол, виждонли кишини топиш қийин. Йўқ ҳисоби! Бузилмаган бир даста одам юборинглар!» деб уялмай-нетмай ялтоқланишаётган эди. Бир кинорежиссёр «даҳшатли манзаралар»дан иборат «фильм» ҳам «яратган» эди. Мана, энди тутқунлардан бир қисмини дим, ифлос вагонда Марказга, ўзлари жазо беришлари учун олиб кетишаётган эди.

Боши оқариб, чўкиб-мункайиб қолган кекса Хусан шу вагонда. У — шахс, фуқаро. Аммо негадир уни маҳбусларга

соқчи қилиб қўйишган. Маҳбусларни манзилга олиб бориб, бошқа соқчиларнинг қўлига топшириб қайтиши керакми? Шунақа. Бунга уни ким мажбур қилди? Унга, сунгги пайтлар дорилфунунда домлаликни ҳам йиғиштириб уйда ётган олим бир кишига нима учун бу огир вазифани юклашди? Тушуниб бўлмайди. Умри давомида қарам, муте ҳолатда ўз халқи тарихи, ҳаёти, дунёқарошига эид, ёлгон, хаёлпараст ва ҳавойи фалсафа (тафаккур)га ишониб, гоҳ яйраб-кулиб, гоҳ кўзлари ёшланиб бу фалсафани байроқ қилиб юрганидан Хусанни шу гуноҳкор-гуноҳсиз одамларни дор остига олиб боришга қодир ва қобил, деб ўйлашдимикан? Даҳшатли жойи, ахир у билимли, ақлли киши, баландпарвоз шиорлар, сўз бошқа, ҳаёт, амал бошқа эканлигини доим сезар, билар эди-ку! Кўриб турган эди-ку! Бир кунлар бобоси Абдурахмон Хўжа (уруш қатнашчиси) қамалиб, йўлдаги шу маҳбуслар сингари хорлик, забунлик бошидан кечгани-ю, кейинчалик фарзандлари Иброҳим ва Исмоил Хўжа ҳаётига бундан маҳзунлик соя ташлаб ўтганини наҳотки, Хусан йиллар ўтиб унутиб юборган бўлса? Тавба... у маҳбуслардан ва ўз-ўзидан хижолат чекиб вагон этагида, шифтга тикилиб ўтирар эди.

Кутилмаганда:

— Амаки!

Унинг маҳбуслар орасида, қўлида кишан, бир бурчакда қунишган Ворисга шу аснода кўзи тушди. Соқчилар учун маҳбуслар билан сўзлашиш ман этилганига қарамай, афтидан беихтиёр ўрнидан сапчиб, жияни олдига борди.

— Ворис! Шу ердамидинг? Нима бўлди?

— Купга келган тўй. Мени дадамнинг ўрнига қамоққа олишганга ўхшайди, амаки.

— Унақа қилмайди. Қуйсанг-чи! — деди Хусан.

— Соқчисиз-да, кўчанинг нариги бетида турибсиз. Кечирасиз, амаки, барчани оқлаганингиздан баъзан инсон имконсиз қолишини тасаввур қилолмайсиз. Мен сизни яхши кўраман, кескин сўзлаганим учун уэр.

— Мен рўй берган воқеани билмайман. Очиқ гапир!

— Ярим кечада уйга бостириб кириб, уйдан бIRON пайт хаёлимга келмаган қора дори билан қурол-яроқ «топишди».

— Бир бошдан!

— Купчилик мени дадамнинг бор мол-мулкига эга бўлган, деб юради. Ҳолбуки, сиз биласиз...

Ҳусаннинг назарида вагон деворига оқ парда тортилиб кино кўрсатилаётгандек бўлди. Қараса, Навойда Ҳасаннинг ҳовлиси. Деразанинг очиқ табақаси қаршисида кўча томон милтиқ ўқтаган НОРГУЛ. Ундан орқароқда Қудрат ва Маъсума. Булардан орқада, бир чеккада ҳайдовчи Абумуслим — ҳуркибгангиб нуқул кўзларини пирпиратиб турибди.

— Менинг уйим карвонсарой эмас. Бостириб кирсанглар, олдин сенларни, кейин ўзимни-ю, икки боламни отиб ташлайман, — дейди НОРГУЛ. — Мен бева бир хотин! Нима, дунёда бизни сўрайдиган одам қолмаганми?

Бу — ўша, қўйнинг оғзидан чўп олмаган, эрининг юзига тик боқмаган НОРГУЛМИ? Ҳасан, худо билсин, тўғрими, эгрими йўллар билан йиққан беҳисоб мол-мулк уни шунчалик ҳаволантирдими? Ҳарҳолда, қўл узунлиги ва ирсиятда бўлган ўзини ҳимоя қилиш туйғуси уни — баъзан мулоғим, мискин кўринган АЁЛНИ белбоғи бор ЭРКАККА айлантириб юборган эди. У энди олдинги НОРГУЛ эмасди.

Яна Ҳусаннинг назарида оқ пардада шаҳардаги муваққат қамоқхона жонланди. Эшик олдида бир тўп киши. Булар ўз фарзанди, акаси, укасидан, аксар эридан хабар олгани келган аёллар. НОРГУЛ ва болалари ёнида Марварид ҳам шу ерда. Бироқ ҳеч кимга ўз яқини билан кўришиб гаплашишга рухсат йўқ. Ҳатто икки энлик хат ёзиб, ҳол сўрашишга ҳам рухсат йўқ. Биров одаммисан деб уларнинг юз-кўзига қарамайди.

Ҳусан сергакланди.

Кино тугади.

Вагон деворидаги парда йўқолди.

— Менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ, — сўзини давом эттирди Ворис. — Дадам менга ортиқча нарса қолдирмаган.

Опаларига, сизга гоҳ-гоҳ қарашганига ўхшаб, ойда-йилда бир боғлам-икки боғлам пул берган, холос. Кундалик харажат учун! Менинг ерга кўмган бойлигим ҳам ҳеч бўлмаган. Бунинг устига, топган-тутганимни сочиб юрганман, амаки. Узун рўйхат чекиб одам қамаш керак экан, мени тутишди.

Хусан уйланиб қолди.

Кейин, атрофга қараб қўйиб, пичирлади:

— Эҳтимол, шундайдир... Менинг касбим мумтоз фалсафа, умримда кўп нарсани билганман. Шунга қарамай, ҳеч қачон оғзимдан гулламадим. Бурундан юқори бир нарса десам, аллақачонлар кесилиб кетардим. Сенинг тилинг ёмон, жиян. Вақтида даданг эслатган. Мен ҳам... босқин, мустамлака, зулм, эрк, исён деган сўзларни айтиб юрганингни эшитдим. Даврга қарши бориб, ҳар гапни гапириб бўладими? Одам доим сўзи учун жавоб беради...

Шу пайт улар манзилга етиб келишдими, поезд тўхтади.

Вагон белидаги икки тавақали катта эшик очилди.

Соқчилару маҳбуслар бирма-бир ерга сакраб тушишди.

Хусан билан шериклари маҳбусларни бошқа соқчилар қўлига топширишди.

У яна поездга минадими? Орқага қандай қайтади? Маълум эмасди. Бир маҳал қараса, ёлғиз ўзи... Денгизда кичик бир қайиқда сузиб бораяпти.

Хув рўпарада кимсасиз ёввойи орол.

Оролда энди Ворис Робинзонга ўхшаб юрибди.

Хусан Ворисни бу ердан олиб уйга қайтиши керак. Албатта, каттароқ кемада келган маъқулмиди? Аммо катта кемани қаердан оласан? Балки, икков йўлга отлангунча катта кема яқин ердан ўтиб қолар? Бундай воқеа кўпинча рўй берган-ку! Сайёҳ Робинзон тарихида ҳам...

Ана, кутилган кема!

Тугри Хусан томон келаяпти...

Хусан диққат қилса, бу —

кема эмас, сув юзида гоҳ кўринмай, гоҳ кўриниб бостириб

келаётган ҳайбатли наҳанг (ақула). Ёвуз махлуқ қайиқни пайқаб, ҳид олган экан! Ана-мана, Ҳусан Ворис билан учрашишга ҳам улгурмай наҳанг уни, овқатни косаси билан бирга комига тортган девдек, қайиққа ҳам аҳамият бермай, ютиб юбориши мумкин.

У эс-ҳуши бошидан учиб:

— Ким бор? Ёрдам! Ворис! — деб бақира бошлади ва ...

* * *

ўз товушидан уйғониб кетди.

Кексалик аломати, кечаси ухлаёлмай куппа-кундузи оромкурсида ўтирганча, қотиб қолган экан.

Яқин ўтмишдаги воқеалар, ҳаёт ва хаёл қоришиб, тушига кирганига Ҳусан ажабланди. Бу воқеаларнинг ўшанда Ҳусанга аслида ҳеч бир дахли бўлмаган, кейин ҳам бу тўғрида у бирон пайт чуқур уйламаганди. Унга одамлар орасидаги «миш-миш»дангина қандай қабих ва маломатли иш (олдинги қама-қама даври қайтиб келгандек ҳолат) юз бергани аён эди. Шу, холос. Ҳасаннинг хонадони-ю, шахсан Ворис уша пайтда зулм, саргардонлик кўрганми? Ҳусанга қоронғи эди. Гап шундаки, Ҳасан дунёни тарк этгач, аввалдан ҳар ерда юрган, бири-бирини кам кўрган катта оила аъзолари тўзиб кетган, бафуржа кўнгил очиб гаплашиш қийин бўлган тўй-маросимларда юзлашишгани-ю, ойда-йилда сим қоқишганини айтмаганда, бири-бирини деярли йўқламай қўйишганди. Ҳусан бир кунлардаги сингари Ворисдан жуда узоқлашиб кетган эди. Тақдир тақозоси билан, у юртдан олисга кетгач, умуман, Ворисни-ю, бошқа жон-жигарларини кўп эсламаган, айниқса шу кунлар уларни хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Ҳусан ўзи-ўзи билан банд эди!

Тушни тушуниб бўлмас экан-да!

Ҳусаннинг кўзалари ёшланди.

Бутун ўтган ҳаёти кўзи олдига келди.

Уч-тўрт кун кўрган туши таассуротида юрди.

Кейин, ҳаётида рўй берган кўп воқеалар сингари буни ҳам унута бошлади. Аммо...

17

У кун ёришаётганида уйқудан уйғониб ўрнидан турганича, бадантарбия қилгани айвонга чиқди.

Ошхона томонда чироқ ёқик, қизи билан куёви — ҳа, иккиси бирга, — нонуштага тайёргарлик кўришаётган эди.

Бу паллани «эрталабки пайт» деган дурустмиди? Осмон қоп-қора булут, тешик идишдан сизган сувдек ёмғир томчилаётганидан, ҳар қалай «кун ёришаётгани» дейиш унча тўғри эмас. Ўзбекистон шаҳар-қишлоқларида йилнинг тўрт фасли ҳаво очиқ эканлигидан қуёш ҳали кўтарилмай атрофга ёруғлик ёйила бошлайди, буни бемалол ўшандай ифодалаш мумкин! Бу ерда, Англияда эса, ҳамма ерда бўлганидек, қуёшли кунлар албатта бор, лекин барибир, нур камчил. Кўпинча осмонда булут, тинимсиз ёмғир. Кун баъзан гўёки тунга уланиб кетгандек бўлиб туюлади.

Унинг айвонда «бадантарбия қилиши» ҳам шунчаки «қўл-оёқни қимирлатиш»дан иборат. Сўнгги йиллар жуда чарчаб қолган. Соғлиги бузилган. Ҳакимлар унга «ортиқча зўриқиб юрмаслик»ни тайинлашган.

Ниҳоят, ювинадиган хонага кирди.

Ихчам оппоқ соқолини оз-моз кузаб юзига атир сепди. Энди ошхонага кириб «ёшлар билан бирга» нонушта қилиши керак эди, лекин бирдан...

Ярим-ёрти кийиниб кўча эшикка қараб юрди. Аксар шунақа, эрталабми-кечқурун уйдан индамай сирғалиб кўча айланиб келишга одатланган. Бунинг учун, бизни қўрқитдингиз, дада, қабилида қизи билан куёвидан баъзан «юмшоқ» танбеҳ эшитишига тўғри келади. «Ёшлар» норози бўлишини яхши билса-да, улар билан гаплашгиси келмай (гўё уларга аччиқ қилгандек) чиқиб кетаверишга у кўнглида кўпроқ мойиллик сезади.

Буюк Британия пойтахти, қадимий ва йирик шаҳар Лондон докадек енгил туман орасида, ёмғир гоҳ тиниб, гоҳ яна битта-битта томчилар эди. Темза дарёси ўтган ва машҳур бандаргоҳи бўлган бу шаҳарни Катта Лондон ҳам дейишади (Шимолий Ирландия ва Канадада Кичик Лондонлар бор).

Дарёга қараб бора бошлади. Соҳилда бир оз айланмоқчи эди.

Ҳаммаёқ ит ялагандек тоза. Лекин бунга эид, у бир осмон, бир оёқ остига кўз ташлаганича бораётиб, кўчага чиққанидан буён хаёлида кезган шундай мисраларни ўзича қироат қилаётган эди:

Ёғар бош устида бегона ёмғир,
Оёққа илашган лой ҳам бегона...

Одатда, соҳилга келиб маълум муддат ёлғиз айланарди. Ҳеч кимга иши бўлмасди. Кейин шошмасдан қайтиб уйга йўл оларди.

Бу кун ҳам шундай бўлиши керак эди. Бироқ ...

У ён-бу ён юраётиб, туйқусдан бир йигитга кўзи тушди. Йигит одам сийрак соҳилда унга ўхшаб нари-бери одимлаганича, нимадир пичирлаётган эди. Тўғрироғи, биров билан гаплашаётган кишини эслатарди.

Аввалига йигитни қўл телефонда гаплашаяптимикиан, деб уйлади. Қараса, телефон кўринмайди. Эй, телбами-девона шекилли, деган хаёлга борди.

Эътибор бермай, бу ердан ҳатто кетишга чоғланган эди...

Йигит унга мурожаат қилди:

— Кечирасиз, ўзбек эмасмисиз, отахон?

— Ўзбек, — деди у. — Сиз ҳам ўзбекка ўхшайсиз.

— Ўзбек-да!

— Нега ўз-ўзингиз билан гаплашаяпсиз, болам?

— Ўзим билан эмас, — деди йигит. — Офелия билан гаплашаяпман. Мен Ҳамлетман!

У энди йигитнинг юз-кузига диққат қилиб қаради:

— Демак, сиз артист.

— Шунақа. Эсимни таниган пайтимдан билганим, икки даҳо, Навоий ва Шекспирга бизнинг зиёлилар доим айрича бир муҳаббат сақлаб келган. Кўп йил Ҳамлет ролида ўйнашни орзу қилдим. Шу орзу ҳозир Шекспир ватанида мени яна ўртаб юбораяпти.

— Ҳали ёшсиз. Ўйнаш мумкин. Ўйнанг!

— Менга боғлиқ бўлса экан! Ҳозир «Ҳамлет»ни ёки «Лайли ва Мажнун»ни қўядиган режиссёр йўқ. Уларни яхши тушунадиган артистлар йўқ. Яшириб нима қилдик, кўрадиган томошабин ҳам йўқ ҳисоби. Одамлар енгил-елпи нарсаларга ўрганиб қолди.

— Ҳамлет ролини бажариб, Мажнун ролига ўтилса, поғонама-поғона, изчил кўтарилиш бўлади.

— Яшанг, отахон. Файласуф экансиз! Мен ҳам шундай деб ўйлайман... Бизда ҳозир ўзгариш катта. Беш-ўн йил бормаган бўлсангиз, боринг, шаҳар-қишлоқни танимайсиз. Ободонлик, дейсизми, йул, дейсизми, кўприк дейсизми... Аммо биз, маърифат кишилари ўз ашуламизни одамларга етказиб айтолмаяпмиз. Бунга балки, ўзимиз айбдор...

— Ҳар нарса вақти-соати билан! — деди у кулиб.

— Шунақа. Лекин кексайганда Мажнун ва Ҳамлетни ўйнамаган маъқул. Ёшликда ўйнаш керак, — деди йигит ўйчан. Кейин, таклиф қилди: — Юринг, отахон. Анови баланд бино пастида қаҳвахона. Эрталаб одам бўлмайди, бўш. Бемалол суҳбатлашамиз.

— Машқингиз-чи?

— Бу кунга етарли.

Улар қаҳвахонага келишди.

Бу ерда чиндан хизматчилар ва тўрт-беш мижоздан бўлак киши кўринмайди.

Янги икки таниш нонушта буюришди.

Чой ича бошлашди.

— Исмингизни сўрамадим, отахон.

— Ҳусан.

— Мен Содиқ... Ҳасан-Ҳусан бўлганмисизлар?

— Шундай.

— Сиз ёскидан шу ердამисиз дейман?

— Йўқ. Уч йил бўлди. Куёвим, кейин қизим келиб ишлай бошлашди. Хотиним вафот этгач, мени ҳам қўймай олиб келишди.

— Уйга қайтиб бормадингизми? — деб сўради Содиқ.

— Уй сотилган. Энди ўз юртимда менинг уйим йўқ..

Содиқ қўйнидан қогоз-қалам чиқариб нимадир ёзди.

— Бизда бу муаммо эмас. Кўнгил кенг, — деди у. —

Мана, менинг тураржойим. Катта ҳовли. Борсангиз, бир хонани ажратиб бераман, истаганча тураверасиз.

— Раҳмат, болам. Борсам-ку, жой топилади. Боришнинг ўзи қийин, — деди Ҳусан йигитга тикилиб. Шу аснода йигитнинг бўйнидан кўкси томон қизил бир чизик тортилганини кўриб қолди. — Кечирасиз, болам. Кўнглингизга олманг. Бўйингизга нима қилди?

— Буми? — бармогини нуқтаб деди Содиқ. — Болалик пайтимдан бор. Тилим ёмон эди, тўғри бўлиб кўринган нарсани гапираверардим. Оғзимга кўп уришган. Пуस्ताгимни кўп қоқишган. Шунақа.

— Уйдаими?

— Уйда ҳам, кўчада ҳам.

Ҳусан буни кутмаганди. Кўзи ўнгида яна лоп этиб узоқ йиллар бурунги раста, ожизгина бола ва арвоҳдек оқ кийган гавдали киши жонланди. Бу — уша Бола бўлса-чи? Шундай бўлиши ҳам мумкин.

Ҳусан Содиқдан нималарнидир сўраб-суриштиргиси келиб сўз излаётган эди, Содиқ дабдурустан стол устига ёнқайиб пичирлади:

— Худоё тавбал Сездирмай анови дераза томон қаранг.

— Нега?

— Ўзингиз кўрасиз.

Ҳусан одоб шартини бузмай секин кўз ташлади.

Дераза олдида унинг қуйиб-қуйган нусхаси, худди ойнадаги акси бўлган бир киши ўтирарди. Шу сонияда ана, кўчага тикилганича, ўрнидан турди. Елкалари сал буккик, аммо Ҳусанга нисбатан жуссаси катта, ёши ҳам анча улуг, камида юзга борганга ўхшар эди. Ҳусандан тетик-бардамлиги, қандайдир ички ўктамлиги билан ҳам бир оз фарқ қиларди. Эшикка йўналиб, қаҳвахонадан чиқиб кетди.

Ҳусан энди буткул гангиб қолган эди.

— Танидингизми?

— Йўқ.

— Мен сизнинг биродарингиз Ҳасан отами, деб уйладим.

— У бизнинг ёшимизда эмас. Бунинг устига, Ҳасан дунёдан ўтганига кўп йил бўлди.

Шундан сўнг Содиқ соатига қаради:

— Янги бир кино тақдимоти учун келган эдим. Вақт ҳам яқинлашибди. Бизникига боринг. Сиз билан танишганимдан хурсандман, Ҳусан ота.

— Мен ҳам.

Улар бояги қария изидан эшикка қараб бораётиб, Ҳусан узини бир қадам орқага олганича, чала-ярим инглиз тилида қаҳвахона бекаси, сертавозе хонимдан сўради:

— Қарияни танирсиз?

— У сизнинг яқинингиз эмасми?

— Бегона.

— Оз-моз. Баъзан келиб туради.

— Ким экан?

— Денгизчими, саҳройими...

— Исмини билмайсиэми?

— Яхши билмайман. Адашмасам, Иброҳим бўлса керак.

* * *

У қайтиб Темза соҳилига келди.

Қария қайси томон кетди экан?

Хусан ҳамон паришон эди. Сунгги йиллар тақдир шамоли учириб Англияда яшаб юрганидан буён соҳилда бот-бот кезиб, у то ҳозир, бу ерда қўним топган юртдошларни айтмаганда, бирон ҳамюртини учратмаган, айниқса бу кунгидек ўзига дахлдор туюлган икки киши билан бир йўла юзлашмаганди. Эрталабдан ҳаёт дафтарига бундай насиба ёзилгани ақлга сигмасди. Ажиб эид ҳолат: Хусан театр ва кино артисти Содиқни учратганидан кўнглида қандайдир суюнч, таскин туймоқда, кимлиги номаълум (денгизчими, саҳройи) чолга рўпара келганидан эси аксинча, дам сайин юрагига гулгула тушмоқда эди. У Содиқни уша, растадаги Бола деб билган, бунга ишонаётган ва Болани тирик, соғ-саломат кўрганидан негадир терисига сигмаётган эди. Айниқса, Бола эгри йўлларга кирмай ОДАМ бўлиб қолганидан суюнаётган эди. Чолни-чи? Бир кунлар Марат бобонинг Иброҳим эканлигига иштибоҳ билан қараганидек, Хусан ҳозир ҳам йўқолган амакимиз ниҳоят топилди, деган телба, содда фикрдан йироқ эди. Аммо қариянинг турқи-тароватида унинг наслига ўхшашлик борлиги-ю, тахминан бўлса-да, бу одамга Иброҳим исми тақилгани уни чуқур ўйлатиб қўймаслиги ҳам мумкин эмасди.

Гоҳ тиниб, гоҳ томчилаётган ёмғир хаста кишининг ногаҳон «ҳаракатланиб» қолганига ўхшаб бехосдан ерни асабий қамчилай бошлади. Соҳилда бўлганлар ҳар ён, пана-панага қоча бошлашди. Хусан ҳам шошганича, уйга қараб йўл олди.

Уй эшиги берк. Қизи билан куёви ишга кетган.

Қўлидаги калит билан эшикни очди. Ичкарига кириб, ивиган кийимларини алмаштирди. Аниқ иши бўлмаганидан оромкурсига вазмин чўкди.

Беш-ўн кун бурун туш кўрганида ҳис этгани сингари бутун ўтган ҳаёти яна кўзи олдида намоён бўлди.

Одамнинг ўзидан ҳам кўра исми каттароқ майдон эгаллар эканми, улар хонадони ҳаётини бир умр Иброҳим исми оралаган, бу исм барча хонадон аъзолари ҳаётининг ажралмас бир қисмига «айланган» эди.

Хусан учун ҳам шундай эди.

Бироқ Хусан бобоси Абдурахмон Хужа, отаси Исмоил Хужа, биродари Ҳасан ва булар қаторида жияни Ворисга қиёслаганда, Иброҳим тўғрисида кам ўйлаган, амакиси тақдири билан нисбатан кам қизиққан. Умри давомида у ўзи-ўзидан бушамади. Унинг ҳаёти ўқиш-ўрганиш, кейин ёшларга билим бериш, китоб ёзиш ва асосан, тирикчилик ташвиши билан ўтди. Мана, энди Хусан ўша кунлардан узоқлашиб, бошига мусофирлик савдоси тушганидан буён инсон қисмати умуман, саргардонликдан иборат эканлигини ҳис этган ва гоҳ-гоҳ беихтиёр Иброҳимни эслайдиган бўлиб қолган эди. Шу боисдан, кутилмаган мулоқот уни эсанкиратиб қўйганди.

Оромкурсида ўтириб шатир-шутир ёмғирга қулоқ тутганча, у Иброҳим-ку бош олиб кетишга мажбур эди, сени ким бу қисматга маҳкум этди, сен ҳам бир кун ана, ёшинг қайтганида, сенга бегона, аллақаерларда судралиб юришинг шартмиди, эй Худо, бу қандай кўргулик, деган хаёлга борди. Театр ва кино артисти Содиқнинг юрт ҳақидаги гапларини эслаб, бундай қизиқ ҳолатни тасаввур қилди: яқин бир жойда тўй бўлаяпти, у ногора, карнай ва сурнай товушлари, одамларнинг шодон қийқириқларини эшитаяпти, лекин уйдан чиқиб тўйга боролмаяпти, биров уни таклиф ҳам қилмаган.

Хусан ҳозир ўрнидан туриб кўчага қайтиб чиқиб кетишга тайёр.
Аммо кўчада унинг аниқ иши йўқ.

Уйда ҳам.

Бу туманли Альбионда яшаш тарзи ўзига хос.

Хонадон аъзолари уйни супуриб-сидириш, кир ювиш, ахлатни олиб бориб тўкиш каби ташвишлардан фориғ. Улар турган бинонинг ўзида бу ишлардан ҳар бирини бажарадиган хизматчилар бор. Нонуштадан ташқари, уйда биров овқатга ҳам унамайди, ҳар ким ўзича тушлик қилади, кечқурунлар эса учовлон бирон ресторанга бориб овқатланишади, улар учун шуниси ўнғай.

Хусан зерикканида кўча айланади. Бошқа пайт телевизор кўради, оз-моз китоб ўқийди. Гоҳо нималардир ёзгиси ҳам

келади. Бироқ бунга кучми, ҳафсалами етишмайди. Бундан ташқари, олдин ёзган китоблари умрини яшаб бўлгани, ўлганини ҳис этади, ҳаёт учун, одамлар учун яроқсиз нарсаларни қўпайтириб нима қилдим, деб ўйлаб қўл силтайди.

Ниҳоят, ёмғир тиниб осмон очила бошлагач, ўрнидан туриб барибир, яна кўчага чиқди. Ўзини уйга сигдиролмаётган эди. Иккинчи марта Содиқни ёки қария (Иброҳим)ни учратмаслик муқаррар. Ҳаётда — файласуфлар айтмоқчи, — бир сувга икки марта тушиб бўлмайди. Шунга қарамай, дарё соҳилидами, қаҳвахонадами, борингки, Катта Лондон кўчаларидан биридами таниш кимнидир топиб, юракдан дардлашгиси келаётган эди.

18

Ҳар ким ўзи билар не дардлари бор
Қалби қаватларида —
Кўкдан офтоб тўкилса-да, қуритмоқ душвор
Ёғду саватларида...

Хусан қандай юрибди? Нима дарди бор? —

Ворис беҳабар эди.

У сўнгги йиллар амакисини «йўқотиб» қўйганди. (Бир кунлар отаси ва амакиси Иброҳимни йўқотгандек.)

Хусан олдин ўз уйини сотиб қизиникига кўчгани, кейин бу жойни ҳам сотиб қизи, куёви билан бирга чет влга кетиб қолганини эшитган. Амаки зерикибми, соғинибми бир-икки кўнгироқ қилган, холос. Ворис фаромушлигими, бепарволикданми энди телефон рақамини ҳам билмайди, ёзиб қўйган қоғоз вақтида асралмаган.

У ўшанда ўзи-ўзи билан банд, овора эди.

Отаси (Ҳасан) — яхшими, ёмонми, — ҳар қалай бошида соябон бўлганлигини кеч тушунди. Лекин унинг кўнглида отаси билан орада бўлган баҳси ҳам қолди. Камбағалмисан, боймисан, ҳалол яшаш керак. Сенинг омадинг, бахтинг бировга зулм,

бирова чеккан кулфат харобалари устида барпо бўлмаслиги керак. Инсонмисан, дунёда қанча топталган, забун, арэимаган бир нарсаларга муҳтож, умрида ҳақ-ҳуқуқсиз, муте, нотавонлару бенаволар, ҳар ерда беморлар, сарсон-саргардон кишилар борлигини ёдингда сақлашинг, уларга имкон қадар ёрдам беришга ҳаракат қилишинг керак. Бу — минг йиллик эътиқод. Бу — шунчаки «тиланчига садақа» ёки кўнгилда баъзан бировага «марҳамат кўрсатиш» эмас.

Ворис ўз кунини кўриб юрган эди, кутилмаганда унинг оёғи остини кавлайдиганлар чиқиб қолди (эҳтимолки, булар отасининг душманлари эди). Ана-мана, кесилиб кетарди, отасининг дўсти Ибод югуриб-елиб, уни аждар оғзидан тортиб олди. У Ибоднинг олдида ўзини бир умрга қарадор ҳис этди.

Дунёнинг ишлари қизиқ экан! Шундан кейин, Қамбар, Ҳалим ва Салим садоқат билан хизмат қилишга онт ичиб, Вориснинг пинжига киришди. Абумуслим унинг машинасини ҳайдайдиган бўлди.

Ворис олдиндан «одамлар орасида юрган»ига қарамай, энди тушунди. Ҳаёт — театр, катта бир «ўйин шартлари»ни бажармай яшаш қийин экан. Соддароқ қилиб айтганда, сенга ёққан-ёқмаган ҳар хил тоифа (ҳар хил табақа)даги кишилар билан яхши муомала (муроса-мадора) йўлини тутмай яшашнинг иложи йўқ экан.

Йиллар ўтиб, Ворис ўзгарган эди (эҳтиросли, соддадил йигитчадан босиқ, ўйчан кишига айланган эди). Аммо у барибир, Ҳақиқат, Адолат деган тушунчаларни, диёнат ва шафқат ҳиссини қони-жонида унутмаган, отаси (Ҳасан)га «яқин»лашгани ҳолда худо унга буюрган ўз қиёфасини тарк этмаган эди.

Гапнинг индаллоси, бир гуруҳ сайёҳ сафида Ворис Англияга борадиган бўлиб қолди.

Ҳайбатли самолёт кичик бир қушга айланиб саҳролару денгизлар устидан учиб борарди.

Тўғриси, ойначадан тикилганинг билан денгиз ёки саҳро кўринмасди. Ер билан Осмон орасида қалин булут парда

тортган, аниқроғи икки ўртада гилам бўлиб тўшалганди. Ойнача олдида ўтирган Ворис совун кўпигидек оппоқ булутга тикилган ва фақат саҳролар, денгизларни тасаввур қилаётганди. У энди умри давомида қанча денгизлару саҳроларни гўёки «ҳатлаб» ўтган. Авваллари бундай пайтда: «Инсон бир хас, бир зарра!» деб «файласуфона» фикр юритарди. Ҳозир эса: «Инсон нақадар қудратли! Ана, Еру Осмон тиэгини қулида!» деб бир оз «кибр билан» ўйлаётган, мағрур хаёлдан кўкси кўтарилиб, ўзини сармаст сезаётганди.

Умуман, у хуррам, бахтиёр эди. Ўз еридан олис бир мамлакатда унинг учун азият киши борлиги хаёлини банд этган, амакиси Хусан билан учрашишини кўзи олдига келтириб, алланечук суюнаётганди.

Самолёт ниҳоят, Лондоннинг Хитроу аэропортига келиб қўнди.

Эскидан Шарқ аталган оламга Ғарб қизиқиб, аста-секин кириб, қоришиб олганидек, қачондир Ғарб деган оламга Шарқ ҳам жойланиб, қоришиб кета бошлаган. Тараққиёт натижаси, сўнги асрларда бу жараён «тезлашиб» кетди (бу тўғрида ўйлаб, гоҳида Ворис Фарангистонга саёҳат қилганида паранжи ёпинган бир тўп аёлни кўчада учратиб ёқа ушлаганини эслар эди). Кундан-кун Шарқ ва Ғарб ўртасида минг йиллар келган «чегара» йўқолиб, Шарқ ҳам, Ғарб ҳам бир томондан «асраниш»га уриниб, иккинчи томондан дунё «аралаш-қуралаш» бўлиб бораётгани (олимлар айтмоқчи, бирлашув, глобаллашув жараёни) қувончли ҳолатми, ташвишлими? — бу жараёндан ҳар ҳолда эзгулик, маърифат озор чекиб, ёвузлик, жаҳолат кучайиб бораётгани кўзга ташланади. Тараққиёт қулига айланган, Муҳаббатга ҳамон етиб боролмай, бири-бирига нисбатан минг йиллик зулми давом эттираётган Инсон Дунёни ҳалокат ёқасига олиб бормасайди...

Қандай бўлмасин, бу кун яқин бир вилоятга сафар қилганга ўхшаб, узоқ мамлакатлардаги аэропорт, поезд бекатлари, бандаргоҳларда сени бемалол ўз қавминга мансуб кишилар

кутиб олишлари мумкин. Хитроуда шарқона турқи-тароватдаги киши кўп эди. Сайёҳларни бир гуруҳ ўзбеклар қаршилашди.

Улар меҳмонхонага келиб жойлашишди.

Ворис эгаллаган хона деразасидан Темза дарёси ва бандаргоҳ кўришиб турарди.

Йул бўйи кутаринки кайфиятда бўлган Ворисни мана, энди, ҳозирдан юрт соғинчи сингари ҳолат чуллаган, ажабки, бунга зид, неча йил амакисидан хабар олмаганидан у ўзи-ўзича қандайдир хижолат ҳам чекаётган эди.

19

Ҳусан уйда эди.

Оромкурсида шунчаки ҳорғин мудраб ўтирарди.

Телефон жиринглаб қолди.

Гоҳ қизи, гоҳ куёви кўнғироқ қилиб, ундан ҳол сўрашар, кечга томон қаергадир бирга боришлари керак бўлса, келишиб олишарди. Улар Ҳусаннинг «эркалик, инжиқлик»ларига боланинг қилигини кўргандек, осойишта қарашар, бегона юртда унга афтидан озор етказишдан қўрқишарди (оила қуришганига анча пайт бўлганига қарамай, уларнинг боласи йўқ эди).

Ҳусан сўнги пайтларга хос эриниб, оғриниб дастакни кўтарди:

— Алло.

— Амакижон...

— Ворис? — Ҳусаннинг нафаси ичига тушиб кетди. У сал туриб ўзини унглади. — Сенми? Қаердасан, болам?

— Мен. Шу ерда. Уй қаерда, тушунтиринг, бирон соатда етиб бораман.

Шароит, орада муносабат қандай шакланган бўлмасин, улар бири-бирини яхши кўрар эди. Вориснинг назарида, бир кунлар Марат бобо ўққа учганидан кейин, унинг ўрнида қолган киши Ҳусан эди. Яқин кишиларни эслаганда, Худо кечирсин! — Ворис отасидан кўра кўпроқ Ҳусанни кўзи олдига келтиради. Ҳусанчи? Унинг катта қизларидан ўғил невараси йўқ. Сўнги йилларда

у — деярли бири-бирини «унутишгани»га ҳам қарамай, — Ворисни (балки, шунчаки кўнглида) ўгил ва неvara ўрнида кўришга одатланганди.

Шошганича меҳмонларга мўлжалланган хонадаги каттакон стол устига дастурхон ёзди; уни-буни қўйган бўлди. Кейин ўз қўлим билан ош пишираман, деган хаёлга бориб, яна шошганича кўчадан бир ошлик масаллиқ харид қилиб келди; қозон осди.

Ўзбек учун ош пиширсангу меҳмон келмаса, бундан аламли ҳол йўқ.

Бир соат ўтди.

Икки соат.

Уч.

Тўрт.

Аmmo ўзи келишга ваъда берган Ворис келмади.

Шу орада Ҳусан хаёлан неча бор Ворис билан суҳбат қурди.

Суҳбат тахминан бундай бўлиши керак эди:

ВОРИС. Бу ёқларда нима қилиб юрибсиз, амаки? Бир пайтлари одамлар мажбур бўлиб сарсон-саргардонликни қабул қилган. Ҳозир ҳам иш қидириб ёки савдо-тижорат юзасидан бировлар ҳар ёққа кетади. Сиз-чи? Кенжа қиздан ташқари, катта қизларингиз бор. Қолаверса, ёши улуғ опаларингиз бор.

ҲУСАН. Ишонсанг, мен ўзи ўзидан қочган кишиман, жиян. Даданг Ҳасан ўлганидан сўнг юрагимда бир ип узилди. Кейин, Шоирани йўқотдим. Юрагим ҳувиллаб қолди. Мен уни яхши кўрардим. Давр билан бирга гўёки ҳаётда бажарган вазифам ҳам тутади. Дунё кўзимга қоронги бўлиб қолди. Шунда қизим билан куёвим менга одам зерикканида сафар қилиши керак, деган ҳикматни эслатишди.

ВОРИС. Хуп, уйни сотмай, бориб-келиб юриш мумкин эди-ку!

ҲУСАН. Тўғри. Мумкин эди. Лекин вақтида мен буни ўйламадим. Кўрбим етмади. Энди кеч. Бунинг устига, ёш катта эканлигиданми, асаб тугаганининг белгисими, учишга

ёки денгизда сафар қилишга қўрқаман. Қизим, куёвим билан яқин жойларга поездда бориб тураман-ку, узоқ ерга бориш қийин.

ВОРИС. Демак, яхши юрибсиз? Зерикмаяпсиз?

ХУСАН. Ундай дема, болам. Жонимдан ўтганини ўзим биламану Худо билади. Қизим, куёвим ақлли. Менга меҳрибон. Шунга қарамай, булар одам қаерда яшашининг аҳамияти йўқ, дунё қоришиб, бир бўлиб бораяпти, бутун дунё бизники, деб тушунади. Балки, бу гапда ҳам жон бордир? Аммо ишонсанг, бу менга зулм, менинг тупроғим бошқа, мен бундай яшаёлмайман. Вақтида Иброҳим амаким мусофирлик, ёлғизликда умр бўйи қандай юрди экан, деб ажабланаман.

ВОРИС. У қайтиб келган эди. Иброҳим Хужа Марат бобо эди! Фақат, сизлар билмадинглар.

ХУСАН. Эҳтимол. Қандай бўлмасин, ўлганимда сенга хабар беришади. Қўлинг узун, имкониятинг бор, мени олиб кет, бу ерда қолиб кетмай. Шусиз ҳам, ўзбекнинг турбати ҳаммаёқда сочилиб ётибди. Сенга васиятим шу, жиян...

Хусан телефонда қизи билан куёвига ҳам эртaroқ келинглар, деб тайинлаган эди.

Улар ҳам уйга келиб, Ворисни кута бошлашди.

Ниҳоят, беш соат деганда Ворис келди.

Унинг ранги учик, кўзлари мунгли-мунгли эди.

Дастурхонга келтириб қўйган ошдан йўлига икки-уч қошиқ еган бўлди.

— Амакижон! Ўғилчам қўнгироқ қилди, — деди шундан сўнг у. — Марварид бирдан йиқилиб, оғир тортиб қолибди. Мен тез орқага қайтишимга тўғри келаяпти...

Икков қўнгилдагидек гаплашиша олмади ҳам.

* * *

Хусан кийиниб жиянини кузатгани бирга кўчага чиқди.

У «ўз дардини ёриш» қолиб кетиб, Ворисдан алланималарни шунчаки сўраган бўлди.

— Ёмонқул қалай? Ҳамро юрибдими? Қурбон домла бормикан, тирикмикан? — дегандек.

— Қурбон домлани билмайман. Ёмонқул мен билан ҳамкорлик қилаяпти. Ҳамро амаки мулла бўлиб кетган... — Ворис ногоҳ тўхтаб, унинг юз-кўзига қаради. — Амаки, бир гап айтаман. Опаларингиз жуда чарчаб қолган. Дунё ганимат, гоҳ-гоҳ қўнгироқ қилиб туринг. Норгул ойимга, менга ҳам...

Кейин Темза дарёси бўйига етганда, хайрлашишди.

Ҳусан соҳилда яна анча айланиб юрди.

Бу кун ҳаво очиқ, қуёш чарақлаб турибди. Бироқ, Ҳусаннинг назарида, ёмғир ёгаётгандек эди.

Ёғар бош устида бегона ёмғир,
Оёққа илашган лой ҳам бегона...

У ўзи сезган-сезмаган ҳолда бандаргоҳга келди.

Ҳайбатли бир кемага баланд зинапоядан тизилиб одам қўтарилаётган эди. Кема саҳнида ҳам йўловчилар бандаргоҳга тикилиб ўзаро гаплашиб туришарди.

Туйқусдан панжарага суянган икки киши Ҳусаннинг диққатини тортди, булардан бири театр ва кино артисти Содиққа, иккинчиси афти-ангоридан Ҳусан ва унинг яқинларини эслатган қарияга ўхшар эди.

«Албатта, Содиқ растадаги бола эмас. Қария ҳам Иброҳим амаким эмас! — деб ўйлади ўзича Ҳусан. Лекин шу ондаёқ бунга зид фикрга борди. — Содиқ ўша бола, қария амаким бўлиши ҳам мумкин! Сен ўз-ўзинг кимлигингни яхши билмайсан-у бошқалар ҳаётини қаёқдан билардинг? Биз телба дунёдаги гофил бандалармиз, холос!»

Ҳусан шуларни ўйлаш баробарида, хаёлига бир пайтлар ўрнашиб баъзан такрорлаб юргани — Хожа Абдулбарака мушоирада айтган мисрани эслади:

Илоҳим! Шундоқ бўлсин.

У паришон кўйда уйга йўл олди.

Унга шу асно яна ёмғир эзиб ёғаётгандек бўлиб туюлди.

20

Муштдеккина бола саҳрода от чоптириб борар эди.

Осмонга туташ қум тепалиги устида соқоли оппоқ чол най чалиб ўтирарди.

Бу — шамол ғувиллашими? — най садосига қўшилиб, боланинг қулоғига гўёки чолнинг овози етиб келди:

— Сен кимсан, болам?

— Одам!

— Отанг ким? Онанг ким?

— Бизнинг отамиз Иброҳим. Онамиз Марварид.

— Саҳрода нима қилиб юрибсан?

— Денгизга қараб бораяпман.

— Денгиз ва саҳродан бўлак нарса йўқми, болам?

— Мен ҳали кўрмадим.

— Сенга бахт буюрсин, болам. Мени нола таратганим учун кечир! Най мен учун қанчалик азиз бўлмасин, мен ундан кечишга тайёрман. Лекин минг йилларни оралаб, найдан бўлак яхши бир чолгу топа олмадим. Бундай бўлмаслиги керак эди.

— Сиз ўзингиз кимсиз? Айтинг, бобо.

— Мен ТАРИХ ... Аммо сенинг қисматинг меникига ўхшамаслиги керак. Олдинга қараб боравер, болам. Фақат, гоҳ-гоҳ оёқ остингга ҳам қара. Сенга Худонинг ўзи мададкор бўлсин!

ХОТИМА

Дераза олдида туриб, турт қаватли бино томидан баландроққа бўй чўзган дарахтларга тикилганимча, шу воқеалар хаёлимдан кечди. Тугрироғи, турли-туман манзараларни тасаввур қилдим.

* * *

Бу асар қаҳрамони ким?

Иброҳимми?

(Марат бобоми?)

Ҳасанми? Ҳусанми?

Ворисми?

Гайрат Суръат ёки Суръат Гайратми?

Ҳукм чиқариш — сизга ҳавола.

Ҳаётда бўлган — бор кишилар, ҳолатлар қаламга олинди.

Баъзи исмлар ўзгартирилиб, бир оз умумлаштирилди. Бу — Ёзувчининг касби.

Асар руҳига мос келган Мавлоно Лutfий, Алишер Навоий, Машраб, Муқимий, Фурқат, яқин даврдан айниқса Султон Жўра, яна Тошпўлат Ҳамид, Абдулла Орипов шеърый мисраларидан фойдаланилди. Улар менинг фикримни олдин ва мендан яхшироқ ифодалаганлар. Узим ёзган айрим мисралар ҳам бор.

* * *

Дераза олдида туриб, кун ёришаётганини томоша қилган кўйда яна уйладим:

Бу янги кун бизга нималарни буюрар экан?

1991—2011 йиллар.

Адабий-бадиий нашр

Омон Мухтор

**МУҲАББАТ
ЎЛИМДАН КУЧЛИ**

**(ДЕНГИЗ ТУБИ,
САҲРО ҚАЪРИДА)**

Роман

**Муҳаррир *И. Зойиров*
Бадиий муҳаррир *Ш. Мирфаёзов*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусахҳиҳ *Ф. Ортиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *А. Сулаймонов***

**Нашр.лиц.№154. 14.08.09. Босишга 19.09.2012 й. да рухсат этилди.
Бичими 84x108¹/₃₂. Academy гарнитураси. Офсет босма.
11,13 шартли босма тобоқ, 11,55 нашр тобоғи. Алади 2000 нусха.
377 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.**

**Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом
номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.**

**Телефон: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс: (371) 241-82-69**

www.iptdgulom.uz, e-mail: iptdgulom@sarkor.uz